

ТЫВА ДЫЛ

Д. А. Монгуш
К. Б. Куулар

ТЫВА
ДЫЛ

6·7

6—7

Д. А. Монгуш
К. Б. Куулар

ТЫВА ДЫЛ

ОРТУМАК ШКОЛАНЫҢ
6—7 КЛАССТАРЫНГА
ӨӨРЕДИЛГЕ НОМУ

*Тыва Республиканың
Өөредилге яамызы бадылаан*

ЭДИЛГЕЛИГ ИЙГИ
ҮНДҮРҮЛГЕЗИ

ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ — 1995

Номнуң 6 класска өөренир кезээн
Д. А. Монгуш биле К. Б. Куулар,
7 класстын Д. А. Монгуш бижээн

Филология эртемнериниң доктору, профессор Ш. Ч Сат,
филология эртемнериниң кандидады
М. В. Оюн, А. К. Ойदानоол, Э. Д. Ондар
рецензиялаан

Бижимел ажилдарга домак кежигүннериниң
адаан шыяры

—————	кол сөс
=====	сөглөкчи
-----	немелде
~~~~~	тодарадылга
- - - - -	байдал

Тускай демдеглелдер

- | — чаа чүүлдү тайылбырлаары
- — немелде (албан эвес) мергежилге
- — чугаа сайзырадылгазынга хереглээр материал
- / — сөстүң, кожумактың янзыларының аразынга турар демдек

1. Тыва дыл дугайында.

Тыва дыл — Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары болур тываларның төрөөн дылы. Тыва кижилер чүс-чүс чылдар иштинде төрөөн дылының дузазы-биле аразында харылзажып, күш-ажылчы, арга-дуржулгаларын солчуп, ажыл-херээн бүдүрүп, ажы-төлүн кижизидип келген. Тыва улустуң ёзу-чаңчылдарын, чүдүлге-сүзүглелин, бойдус болгаш ниитилел талазы-биле билиглерин, аас чогаалын болгаш ыры-хөгжүмүн төрөөн дылының дузазы-биле билип ап болур.

Тыва бижикти 1930 чылдың июнь 28-ге күштүг кылдыр бадылааш, ажыглалга киирген. Ооң мурнунда үеде бижикке өөренир дээн тыва кижичок болза эрги моол бижикти болгаш моол дылды, чок болза орус бижикти болгаш орус дылды өөренир турган. Национал тыва бижикти баштай латин үжүккө үндезилеп чогааткан. Ооң соонда он чыл ажып чорда, ону орус үжүктүң (алфавиттиң) үндезининче шилчиткен.

Алыс угунда муң ажыг чыл мурнунда-ла тываларның болгаш оларга төрөл түрк улустарның өгбелери эрте-бурунгу түрк бижикти ажыглап чораан.

Тыва бижикти чогаатканы республиканың политика, ажыл-агый болгаш культура талазы-биле хөгжүлдезин дүргедедиринге, тыва дылдың ниитилелге ужур-дузазының улгадырынга улуг ужур-дузалыг болган. Тыва дыл кырында номнар парлаттынып, солуннар үнүп турар. Тыва чечен чогаал төрүттүнген болгаш ам чедииникини сайзырап турар. Тыва уруглар, аныктар төрөөн дылының кырынга өөренир, билиг чедип алыр органы алган. Тыва дылды албан-херек кылырынга база ажыглаар апарган. Тыва дыл кырында радио болгаш теледамчыдылгалар база болуп турар. Тывада театр,

музыка, чурулга уран чүүлүнүң, бот-тывынгыр уран чүүлдүң сайзырап турары база-ла тыва дылдың бижиктиг апарганы-биле холбашкан.

Тыва дылдың ниитилелге ажыглалының ынчаар делгем апарганының түңнелинде ооң дээди — литературлуг хевири тывылган. Литературлуг тыва дылдың сөс курлавыры байлак апарган, фонетиктиг болгаш грамматиктиг тургузуунда чамдык өскерлишкиннер болган, стильдери (чугааның каяа хереглеттинерин барымдаалап ажыглаар хевирлери) улам сайзыраан. Ниитизи-биле тыва дыл тыва нацияның дылы, национал дыл апарган. Мооң-биле кады тыва дылдың чер-черде янзылары (диалектилери, аялгалары) ам-даа чугула черни ээлеп, литературлуг дылдың байыыр дөзү болуп артпышаан, чечен чогаалга чер-черниң онзагай чүүлдерин көргүзеринге ажыглаттынып турар.

Школага тыва дылды өөренириниң бир чугула сорулгазы болза литературлуг дылдың нормаларын шингээдип ап, оларны чөп ажыглаарының чаңчылдарын алыры болур.

Тыва Республиканың 1993 чылдың октябрьда хүлээп алдынган Конституциязын өзугаар Тываның девискээринге тыва дыл Тыва Республиканың күрүне дылы кылдыр, орус дыл ниити федерацияның күрүне дылы кылдыр ажыглаттынып турар.

Тыва дылдың ужур-дузазы чүдел?

Тыва бижик кажан тывылганыл?

Амгы үеде литературлуг тыва дыл ниитилел амыдыралында канчаар ажыглаттынып турарыл?

Тыва дылдың чер-черде янзыларының ужур-дузазы чүдел?

Школага тыва дылды өөренириниң бир чугула сорулгазы чүдел?

Тывада кандыг дыл күрүне дылы бооп турарыл?

1. Номчуңар. Шүлүкте кандыг кол бодалдар илереттингенил, билип тура-рыңар-биле чугаалаңар. Шүлүкчүнүң төрөөн дылынга ынаа кандыг сөстөр-биле илереттинип турарыл? Ол сөстөр кирген одуругларны дүжүрүп бижип алыңар.

ТЫВА ДЫЛЫМ.

(Үзүндүлөр)

Орус дылда кожаң ырга ынаам аажок.

Ол дыл дээрге чуртталгамның чамдыы дээр мен.

Бижип, номчуп, сактып, дыңнап, боданганым,

Билип алган орус дылым үнелээр мен...

Ынчалза-даа мээң хуумда чарылбазым,
Ынак мен деп чугаалааным чаңгыс дыл бар! —
Айдың дүне өпей ырын ырлап оргаш,
Авамның мээ чаяп берген эртинези —
Чидиг чепсээм, өөрүшкүм, муңгаралым,
Чигзинижим, ынакшылым, изиг ханым,
Өлүп чыда байырлажыр сөөлгү сөзүм,
Өртек билбес байлакшылым — тыва дылым.

Игорь Иргит

2. Номчунар. Школага уруглар кандыг дыл өөренип турган-дыр? Тыва дылды ынчан чүге эртем кылдыр өөрөнмейн турган деп бодаар силер?

Школа дээр, херимниг дөрт өрээл улуг бажыңны шаанда маңаа чурттап турган садыгжы бай орустан хавырган чүве-дир. Бир өрээлин өөренир класс, ийигизин — столовая, үшкүзүн — оолдар чыдар, дөрткүзүнге уруглар удуур кылдыр белеткеп каан.

1929 чылда Балган башкывыс орус үжүк өөредип эгелээн. Бир чыл өөрөнгөш, шору орустаар апарган бис. Оон аңгыда хоорайывыс хөй орус чурттакчылык, ойнаар оолдарывыс база орустар болганы дыл өөренип алырынга дыка дөгүм болган.

Ынчан Шагаан-Арыг хоорайга школаның бирги чадазын доозуп, Ойраатка¹ ортумак эртем чедип ап, 1941 чылда ветеринария академиязын, каш чылдар эрткенде, аспирантураны доозуп, Тываның баштайгы эртемдени болу бергенимни, ол-ла бүгү чылдарны өөрүшкү-биле сактып чор мен. Чааты-Аксының² школазының меңээ хайырлаан аас-кежи меңээ кажан-даа уттундурбас. (*Илья Кызыл-оол.*)

О 3. Номчунар. Үзүндүде көргүскен болуушкуннар кайы үеге хамааржыр деп бодаар силер? Чүге? Чүүлдүн утказын эдертиг кылдыр допчулап чугаалаңар.

...Төрээн Тывавыска келиривиске, бир онза өскерилген чаа чүве: каяа-даа баарга, кижиле бүрүзү-ле, херээжен, улуг, аныяк чок төрөөн бижин өөрөнгөн — анаа-ла дүүрээзинниг!

Бижик билбес чорукту узуткаарының ниитилели — БУН деп организация ажылдап турар болду. Тываның бодунуң төрөөн бижин латин үжүк-биле чогаадып, бадылаан, хамык албан-херекти ооң-биле чоруда берген.

¹ *Ойраат* — амгы Даг-Алтай Республика.

² *Чааты Аксы* — Шагаан-Арыг.

«Шын», «Хостуг арат», «Аревэ шыны» солуннар шагдала үнүп, бүгү чонда тарай берген. Келирим билек, «Аревэ шыны» солунга ажылдадып каан, канчаар-даа чай чок. (*Степан Сарыг-оолдуу-биле.*)

5 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИН КАТАПТААРЫ.

□ 4. Номчунар. Шүлүктүң автору кандыг кол бодалды илередир дээнил?

Чуруп, бижип чаңчыккалак
Азарганчыг холу-биле
Чугай туткаш, самбырага
Алдын-кыс кээп туруп алган.

Буттарынга бедиктенгеш,
Мурнунда бо самбырага
Далаш чокка Алдын-кыс-даа
«Тайбың» деп сөс бижий

каапкан.

Одуруглай салгылап каан
Кара-кара парталардан
Ооң бижип билир сөзүн
Хамык өөрү манап орган.

Даап туруп шыя туткан
Таварылга эвес-тир ол.
Уругларның, бичиилерниң
Угаанынга сиңген сөс-түр.

Кызыл Эник Кудажы

2. Синтаксис болгаш пунктуация.

5. Номчунар. Карартыр парлаан сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, оларның чугула (өзек) болгаш чагырткан сөстерин шыйыг ажыглап көргүзүңер.

Үлегери. *Өгнү доллар.* $\overline{\quad}$ — чугула сөс, $\downarrow$ — чагырткан сөс.

Солун келир. Орлан номчуур.
Сонуургааннар **өгнү доллар.**
Шагар ирей изирниккеш,
Шагзырай бээр, берзени бээр.

Он хар харлаан тыва бижик
Оюн уткуур үе кээрге,
Бижик бөлгүм тургустунган,
Бичии башкы айтып кирген.

Монгуш Кенин-Лопсан

6. Бердинген сөстерден сөс каттыжышкыннарын тургузуп бижичер, чугула болгаш чагырткан сөстөрнү шыйып көргүзүңер.

Кичээл, онаалга, кылыр, бижиир, алыр, эки, школа.

7. Чугула болгаш чагырткан сөстери дараазында чугаа кезектеринден илереттинген сөс каттыжышкыннарындан тургузуп бижиңер.

1) чүве ады биле кылыг сөзүндөн (*ном номчуур* дээн ышкаш);

2) демдек ады биле чүве адындан (*кызыл галстук* дээн ышкаш);

3) сан ады биле чүве адындан (*беш кыдырааш* дээн ышкаш).

○ 8. Сөс каттыжышкыннарын ажыглап домактардан чогаадыңар.

Алдын күс, дүжүт ажаалдазы, өөреникчилерниң дузазы, бедик дүжүт, четтиргенин илередир.

9. Номчуңар. Медээ, кыйгырыг домактарын айтыңар.

Ырлыг-Булактың кыдыында чайгы ногаан шөлде спортчу өң-баазын чычыы-торгу, хип-хилиң туктарны чымчак салгын хоюңнады суйбап турган. Кирер эжик кырында калбак кызыл пөс херип каан, ында ак будук-биле бижээн сөстөр кайы оранчоткан көстү бээр: «Малчыннарга болгаш тараажыларга изиг байыр!»

Пөстөрдө бижиктер, кыйгырыглар-ла хөй. «Кежээниң мурнунда — хүндү, чалгааның мурнунда — кочу». «Чайгы чаңгыс хүн бүдүн кышты чемгерер». «Чайын шанааң септе»...

...Мөгелер ногаан шыкка ачыр-дачыр тутчуп эгелээн. Оон үр-даа болбаан.

— Аъттар чоруп олур!

Кыйгы дыңналган соонда, хамык ара-албаты чон аът аксы тыртар черже бурт дээн. (*Кызыл-Эник Кудажыныы-биле.*)

10. Дараазында медээ домактарын айтырыг домактары кылдыр аас-биле эде тургузуңар.

Өөредилге чылы эгелей берген. Бисте чаа школа ажыттыгган. Ол школа үш каът. Аңаа өөренир өөреникчилер дыка хөй.

○ 11. Номчуңар. Домактарны кежигүннер аайы-биле сайгарыңар.

Анай-кыс орта элээн боданган. Адыг дыргааның уржуундан ам база чугаа-соот үндүрер бе? Мында ооң ада-иезиниң бак сеткили бар бе? Чаш уруглар кавайының бажынга адыг дыргаа азары

чаа шагның чаңчылы эвес-тир... Ам канчаарыл? Эрги езунуң кудазынга Анай-кыс чөпшээрешпеди. Адыг дыргаан канчаарыл? Үндүр октаптар бе? (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

12. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны айтыңар. Кандыг чаңгыс аймак кежигүннер кандыг бижик демдээ-биле аңгылаттынганын тайыл-бырлаңар.

Уруглар аас чогаалынга өпей ыры, көгүдүг, дүрген-чугаа, тоол, тывызык, электежиглер хамааржыр.

Бичии чаштар боттарының хире-шаа-биле тывызык, сонуур-гак. Олар аас чогаалын дамчыштыр бойдушту, дириг амытаннар-ны, кижилерниң аажы-чаңын билип ап турарлар. Чонга сураг-лыг чеченнер уругларның төрөөн бойдуска ынаан, чараш чүвеге хандыкшыыр сеткилин тывызыктар, тоолдар, чечен чугаалар-биле хайныктырып чорааннар. (*Куулар Черлиг-оол.*)

13. Номчуңар. Нарын домактарны, оларның кезектерин айтыңар. Кандыг кижилерни мында шоодуп турарыл?

Межерген деп үгү аймаа куш сыра бажынга ырлап олурда, топтап дыңнаар болза, хам-даа хамнаан ышкаш, бырлаңайнып олурар.

Шыяата, эртенги кызыл хүн дээп-ле келир, межерген куу сыраның шыпшык бажынга согун молдуруу дег матпайтыр олур-руп-ла алыр. Бараскан чылыккаш, шыгайны-ла бээр. Ол душта ча, согун туткан оолдар сыра дөзүнге кедеп кээп, сымыранчып, каттырар-даа, оозу одунмас. Согун мырыңай думчук бажы-биле хыгайны бээрге, улуг карактарын үңгерертир көрүп келгеш, катап-ла удуй-ла бээр... (*Степан Сарыг-оол.*)

3. Фонетика болгаш орфография.

14. Карартыр парлаан сөстөрниң үн талазы-биле (фонетиктиг) сайгарылга-зын кылыңар. *Иш, хавыяалыг, дөгерези* деп сөстөрниң синонимнерин тывыңар.

Кандыг-даа иш бистиң чуртта хавыяалыг,
Кадыг, чиик деп акша сүрүп ылгавас мен.
Албан-хаакчы, эмчи, башкы, тудугжунуу,
Аштакчыныны дөгерези меңээ дөмей.

Аксым кежи — эртенниң-не
Ажылымче далажырым,
Аксым кежи — кежээниң-не
Аалымче чаныксаарым.

Кызыл Эник Кудажы

○ 15. Сөс бүрүзүңге ооң узадыр адаар ажык үн-биле ылгалыр эжеш сөзүн тып бижирер. Эжеш үнверниң үжүктөрүниң адаан шыйыңар. Тус-тус сөстөрүниң уткаларын тайылбырлаңар.

Ас — ... . Сык — ... . Чон — ... . Чук — ... . Сек — ... .
Чик — ... . Өк — ... . Дүн — ... . Балык — ... .

16. Хөй сектер орнунга кадыг демдек (з) кирир бе азы кирибес бе? Херек черлеринге ол демдекти салбышаан, дүжүрүп бижирер.

Дү...штеки одар соонда хенертен ча...стай берген. Бичи кадарчы о...ттап чораан хожон дүргени кончуг аалынче углай сүре берген. А...дын далаштырып тепсенгилээрге, ооргазында чү...ктешкизи аары кончуг-даа ышкаш кылдыр сагындырган. Өшкүлөрүниң болганчок үне халчыры ка...ттың чоогунга чорда, ол ча...с соксай берген. Идик-хеви, э...ди-кежи дөмей-ле өл. Ча...ска кедер хевин ол бөгүн албаан. Аалының ыттары уткуп келгеннер.

17. Хөй сектер орнунга *m* азы *d* деп үжүктөрүниң кайы-бирээзин кирибишаан, дүжүрүп бижирер. Сөс бүрүзүңде кириген үжүүңерни кандыг дүрүмге үндөзилеп бижээниңерни тайылбырлаңар. Карартыр парлаан сөстүң утказын тайылбырлаңар.

— ...е, чунма ...удуп, өшкү хайнактаар ажылды бодап келгеш, сөөлгү үеде бодап ...урар апаадым. Кончуг чедишкен ...ениң эъдин бодап көрүңерем! Инек-ле. А семизи? Чаңгыс ...өжүнүң хээди безин ...евер карыш болур-...ур. А аргар дээрге шаанда болза бистиң черниң ээн, черлик хою ...урган чүве-...ир. Ам ...өнгөн-...ир. Бар черинден ...үргөн сураглаар херек. (*Степан Сарыг-оолдуу-биле.*)

18. Хөй сектер орнунга *b*, *n* деп үжүктөрүниң кайы-бирээзин кирибишаан, үлегер домактарны дүжүрүп бижирер.

1. ...ак сагыш ...ашка халдаар. 2. Кара ...аш хөөлүг, кара аас хайлыг. 3. ...ар ыяш хөөлүг, ...ак кижини ...алалыг. 4. Кел

дээн эки, ...ар дээн ...агай. 5. Чок кижичогунга чалынмас, ...ай кижичогунга ...өкпес.

○ 19. Хөй сектер орвунга *к, х* деп үжүктерниң кайы-бирээзин киирбишаан, үлегер домактарны дүжүрүп бижинер.

1. ...үлбүс аткан черинден хүннүң аңнаар. 2. ...өөрөм чорук ...өвүк ышкаш. 3. ...ырны тотса-даа, караа тотпас. 4. ...арам кижиниң ...араа соок.

20. Бирги кезекте карартыр парлаан сөстөрдө *я, е, ё, ю* деп үжүктерлиг сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлар. Ийги кезекте кандыг частырыглар барыл? Дүрүмүн чугаалавышаан, частырыгларны эдиңер.

I.

Шаажан аяк — мээң аяам, хоюг сүт — сүттүң хоюу, ак өөк — хойнуң өөз, бежен көпөөк — ооң көпөөз, ёзулуг чурум — ёзажок чазыг, ак дуюглуг аът — аъттың дуюу.

II.

1. Дуруя — суг кужу. Биеле бистиң черивиске дуруя куш хөй турган. 2. Аалдың хоюн, инээн сагган соонда, уруу сүттү тырткан. Сүттүң хоюн аңгы савага кудуп каан. 3. Каям, мээң аямга сугдан кудуп берем. Кежээге чедир кая чордуң? 4. Шыян ам, бир-ле черге бай кижичурттап чораан. Баян тудум ооң харамы дам бар чыткан. 5. Ыя ол аразында кайнаар чиде халый берди? Ол чоок-кавыны ыт-шимээн үндүрбейн, аяр дилеңер.

4. Лексика болгаш сөс чогаадылгасы.

21. Карартыр парлаан сөстөрниң кайылары хөй азы чаңгыс уткалыг то-дарадынар. Хөй уткалыг сөстөрниң утка бүрүзүнүң чижектерин көргүзүңер.

Чеди ай үезинде улуг аң ымыраа-сээктен дескелеп, сериин меңгилиг сыннар бажы тевер боор чүве. Ынчангаш сыннаар дээш, Бестиг-Аян деп черге келдим. Шылырааш кара суг кыдынга шырыш аразыга чортуп келдим. Көөрүмге, куу дазылла тур. Дүшкеш, муңгаш-дынны дазылдың бир адырынга кедире кааптым. (*Сергей Пюрбю.*)

22. Номчуңар. Көжүргөн уткалыг хереплеттинген сөстөрни айтыңар. Чогаалчы кандыг арга-биле сөстөрни көжүргөн уткага хереплээрин чедип алганыңар?

ЧАЙНЫҢ МОЧУРГАЗЫ.

Буурул кыштың сөөлгү демдээ   Саглаң баштыг узун терек
Булук доштар хүнден дескеш,   Салбакталган мочургазын
Хөлегелиг хемче киргеш,   Эткен хекке көөргедип,
Хөңнү багай ыглап чыдыр.   Эглиңейнип чайып олур.

Монгуш Кенин Лопсан

23. Бирги бөлүктүң сөс бүрүзүңгө дөмей азы чоок уткалыг синонимни ийиги бөлүктөн тыпкаш, аңаа кожа бжиңер.

Үлегер и. Чаа — дайын.

I. Чаа, адыг, шээживек, бөрү, ном, кадыр.

II. Дайын, дептер, берт, кокай, хөрөктээш, хайыракан.

○ 24. Солагай талада чыскаап каан сөстөргө оң таладан синонимнерни тып бжиңер. Синонимнерниң аразында утка талазы-биле ылгал бар бе?

салгын
чаъс
алгырар
шээжилээр
тергиин

кышкырар, тас, катаптаар,
сырын, чаашкын, кускуннаар,
кудуушкун, доктаадып алыр

25. Хөй сектер орнунга турза чогуур сөстөрни киирбишаан, дүжүрүп бжиңер. Омонимнерниң адаан шыйыңар. Кандыг сөстөрни омонимнер дээр ийик?

1. Дуңмам уруг беш ... . Ыракта ... даглар көстүп чыдыр.
2. Ачам «Шын» ... чагыдып алган. Аңаа дыка ... чечен чугаалар парлаттыңгылаар. 3. Үш катап үш ... болур. Хадың картын ... деп адаар. 4. Эжим ажылга аажок ... . Школа чанында ... чечектер тараан.

Киирер сөстөр: *кызыл, солун, тос, харлыг.*

○ 26. Дараазында сөстөрниң омонимнер болу бээрин чижектер-биле бадыткаңар.

Үлегер и. Арыг агаар — шыргай арыг.

Арыг, чүс, тиилээр, агар, дүш, кара.

□ 27. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөргө удур уткалыг сөстөрни — антонимнерни тывыңар. Антонимнер болур сөстөрни аразыңга тире демдек салгаш,

ушта бижиңер. Сөглөкчилер бооп турар кылыг сөстериңиң наклонениелерин болгаш үелерин айтыңар.

— Ындыг-дыр, оолдарым. Билип алыңар. **Дириг** амытаннар бойдуска, ындыг болганда кижиге **ажыктыг** чүвени хирешаа-биле кылып турар. Ынчалза-даа кижиге бодунуң холу-биле, дери-биле кылып алган байлаан оларга төтчөглетпес ужурлуг. Чижээ, тараа-дыр але. Ол дээш кижилер бүдүн чыл иштинде демисежиң келир. **Кыжын** үрезинин арыглаар, ховуларга өдекти **төгөр**; чазын тарыыр, чайын суггарар, бок сигенин аштаар, күзүн ажаар, савалаар. Ындыг аа? А кажан ажаап **алырда**, оң чаңгыс мажаан-даа черге кагбас, чаңгыс борбаан-даа чашканна-вас ужурлуг. Ынчаарга ачаң кандыг-дыр? Бодунуң көрдүнүң чоп. Тараа **чүдүрүп** алгаш, дуу ооругда кайы хирени тө халдып каапты? Бистер бөлчүп турдувус чоп. Төккөн тараа демги өрге, күске, хамык куштуң дою бооп турар. Ынчап болбас чүве-дир. *(Салим Сириң-оол.)*

Мында кандыг кол бодал илереттингенил?

28. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстериңиң тургузуун сайгарыңар. Демдек аттарын тывыңар, олар домактың кандыг кижигүннери болурун тодарадыңар.

Үлегери. $\widehat{Көрүкчү}$ $\square$ $\overline{лер}$. $\frown$ — дазыл, $\square$ — дөс, $\wedge$ — чогаадылга кожумаа, $\square$ — өскертилге кожумаа.

КҮС ЧООРТУ ДҮЖЕР.

Күс чоорту дүжер. Баштай **бедик сыннарның** мөөрүктери кара-хүреңзимээр өң-биле будуттунуптар. Эзим-арганы көжегелээн дүдүскектер аразы-биле согунналган **херелчигештер** карасайлааш, эвирээр чеде берген тооруктуг пөштерни тегерип келгилээр.

Эзим ишти кандыг-даа даашты соора албас, үргүлчү-ле кулак салып чытканзыг. **Кургаг** будук дызырт дээни чоокта турган хаяга чаңгыланы бээр. Үнү кошкай берген хемнерниң даажы эртен, кежээ тода болгаш уяранчыг кылдыр дыңналыр.

Кижиниң сагыш-сеткили шагның дөрт **эргилдезиниң** айы-биле өскерлир. Чазын — хөглүг, чайын — маажым, күзүн — бодамчалыг, кыжын — дүвүрээр дээн ышкаш. Ынчалза-даа кижиге бүрүзүнүң сагыш-сеткили мээңии-биле канчап-даа дөмей болбас. *(Монгуш Доржу.)*

29. Сөстөриң дазылдарын, дөстөрин болгаш чогаадылга кожумактарын айтыңар. Кандыг сөстөри төрөл сөстөр дээрл?

Эмчи, эмнээр, эмнелге, эмнээшкин, эмзиг, эмниг, эмчилиг; бижиир, бижик, бижикчи, бижилге, бижимел.

○ 30. Хөй сектер орнунга *ажыл* деп сөстөн укталган, утказының аайы-биле тааржыр сөстөрдөн немеп бижиңер.

Сырга школа доозупкаш, саанчы болуп фермага ... деп бодап турар. Ол бичиизинден тура-ла дыка ... уруг. Ынак ... болурга эки. Ферманың ... ону билир болгаш аңаа бүзүрээрлер.

Кириер сөстөр: *ажылдаар, ажылчыннар, ажылдыг, ажылгыр.*

5. Морфология, сөс чогаадылгасы болгаш орфография.

31. Аяныг номчуңар. Карартыр парлаан чүве адының кандыг санда болгаш падежтерде турарын тодарадыңар, падеж кожумактарын айтыңар. Ол сөстүн аңгы-аңгы падежтерде турар хевирлери кандыг сөстөргө чагырткан-дыр? Мында *алдаг, өзүм, чаяалга, хайырал, бодараар* деп сөстөриң утказын чүү деп билир силер?

ҮРЕЗИН.

Алдын биле **үрезинни** деңнеп тура,
Алдаг кылып, **үрезинни** ажындырдың.
Алыс хандыр бодаар болза, алдын деп чүл?
Анаа-ла бир өзүм-даа чок металл-ла-дыр.

Үрезинде амыдырал-чуртталганың
Үндезини, эгези бар болбазыкпе.
Ооң өңү — алдын-сарыг херел чашкан
Ораннарның чырыткызы хүнге дөмей.

Өңнер харын дөмейлешкек бооп-даа болгай,
Өске чүүлдү угаар болза, кедилиг боор:
Чемиш сиңген **үрезинниң** чоғум ишти —
Черниң байлак хоолулуг шаңналы-дыр.

Мындыг түңнел кылып тура, далашпаалы.
Мында база чажыттар хөй болбазыкпе.

Черниң бүгү чаялгазын, хайыралын
Чемгир-ле дээш үрезинче чайып болбас.

Чылыг холдар дегбес болза, үрезинниң
Чырык көрүп, бодарап кээр шаа кайдал.
Чалгаан дүжүт ээзи болган ишчи холдар —
Чайынналчак угаан, күзел айбычызы.

Давид Кугультинов

32. Скобкаларны ажытпышаан, чүве аттарын чогуур падежтерге бжиңер. Падеж кожумаан (бир эвес бар болза) кажаалай демделеп айтыңар, сестерниң кырынга падежниң адын хурааңгайлап демделенер. Турза чогуур дефистерни болгаш биче сектерни салыңар.

ЭЛИК МУНГАНЫМ.

(Моол хөктүг чугаа.)

Бир ле катап (хой) кадарып чор мен. Мээң чаным биле бир элик халып эрткеш ырак эвесте хар долган (оңгар) дүжүп кире берди. Мен маңнап четкеш ооң (ооргазы) олура кааптым.

Элик күш биле шурааш (оңгар) үнген соонда (хову) карак-кулак чок ыдып ыңай болду. Мен ооң (дүгү) так сирбектенип алгаш чораан мен. Удаваанда өөм чаны биле караңнадып эр-тим.

Ыттар ээреге кадайым үнүп келген. Бистиң черниң сүнезини — аас кежиктиң медээчизи келгени ол дур дээш, кадай мээң соомче ак (сүдү) чажып чалбарып туруп калды. («Шын» солундан.)

33. Сөзүглелде улуг үжүктерни чүге хереглээнин тайылбырлаңар. Оларны илередиң чоруур чүвезиниң аайы-биле бөлүктөй бжиңер. Надя Рушеваның дугайында оон ыңай чүнү билер, чугаалаңар.

1988 чылдың август 5-тиң хүнүнде «Шын» солуннуң редакциязынга Наталья Дойдаловна Ажыкмаа келген чүве. Надяның авазын өрээлимге чалап алган мен. Ооң-биле ол хүн-даа, ооң мурнунда Москвага-даа чугаавыс чүгле Надя болган...

Кызыл-Суглуг Баян-Кол, Ээрбек — Дойдал ашактың чурту. Ооң уруу Ажыкмаа Наталья — Тываның баштайгы балериналарының бирээзи. «Элдек шыңгырааштың» эгезин көргөн танчычы. Ол ынчан уран театрның (амгы Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры) чурукчuzu Николай Константинович Рушев-биле өг-бүлө туткан. А Надя, олар Моолга ажылдап турда, Улан-Баторга

төрүттүнген... Надя кыска назынының чартыын чурук чуруу-
рунга бараалгаткан.

17 хар, 1 ай болгаш 6 хүн — Надяның назыны ол... Ооң
чүгле шыгжаттынып арткан чуруктары безин 10 000 ажыг. Ол
Лев Толстойнуң чогаалдарына 450, Александр Пушкинниинге
база ол хире чуруктарны чураан...

Надя Рушеваның адын 1982 чылда октаргайга чаа ажыттын-
ган 3516 дугаарлыг сылдыска тывыскан. Ооң дугайында Екатери-
на Танованың «Иениң чоргааралы», Виктор Киселевтуң «Месяц
в Артеке» деп номнарындан билип алыр силер. Надяның чураан
«Мальчиш-Кибальчиш» деп чуруун космонавт Г. М. Гречко «Са-
лют-4» деп станцияга ап чораан. (*Чооду Кара-Күске.*)

34 Номчуңар. Демдек аттарын, оларның кайда тодарадылга, кайда
сөглекчи болурун айтыңар. Баштайгы куплетти дүжүрүп бижип алгаш, демдек
аттарының кандыг кежигүн болурун барымдаалап адаан шыйыңар.

ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛ.

Тыва чонум хүндүлээчел,	«Хөрөңгилиг, яды бе?» деп,
Дылы безин эптиг, чымчак.	Көрүп болгаш ылгап чытпас.
Эрткен-дүшкен кижилерге	Төдүзүн-не чүрекке чоок,
Эжиктери ажык турар.	Төрелзиг көөр — чаагай чаңчыл.

Аалчызын өрү чалап,	Арат чонум хүндүлелин,
Аяк-сава, чеминде баар.	Ажык эжиин, арыг олбуун
Чугаа эреп, таныжа бээр,	Авыяастыг чамдык улус
Суг-ла салба хөөрешкилээр.	Ажыглай бээр — оозу кончуг.

Монгуш Өлчей оол

○ 35. Домактарда демдек аттарының чадаларын тодарадыңар, оларның кан-
дыг аргалар-биле илереттингенин тайылбырлаңар.

Дыка бедик херим ыңдында шала чавыс бажың көстүп тур.
Ооң ээзи узунзумаар акый бажың чаны аштап тур. Бажыңның
херимин дыка ак дозу-биле дозулап каан. Бажыңче чоокшулап
келиривиске, ыды ээре берди. Ооң үнү шала чоонзумаар, арай
коргунчуу аттыг ышкаш сагындырды.

36. Тывызыктарда сан аттарын айтыңар. Оларның кандыг бөлүктерге ха-
мааржырын, тургузуун тодарадыңар. Тывызыктарны тывыңар.

1. Кажаа иштинде дөрт азыг бар, азыг бүрүзүндө үңгүр ак-
сында бир-бир күске олулар. Ол күскелерниң бирээзиниң дужун-

да-ла үш күскелер көстүп турган. А ам кажаа иштинде шупту каш күске барыл? 2. Бөлүк өдүрөктер ужуп чораан. Бир өдүрөк мурнунда, ийи соонда. Бирээзи артында, ийизи мурнунда, бирээзи ийизиниң ортузунда болгаш үш одуруг. Каш өдүрөк ужуп чорааныл? 3. Өрээлге чеди лаа хып турган. Оларның чаны-биле кижиги эртип чыткаш, ийизин өжүрүпкөн. Каш лаа артканыл? (*«Сылдысчыгааш» солундан.*)

37. Дараазында тывызыктарда сан аттары домактың кандыг кежигүннери болуп чоруурл? Тывызыктарның харызын адаанда скобка иштинде сөстөрдөн тывыңар. Сан аттары болгаш демдек аттары кирген тывызыктардан боттарыңар сактып бижинер.

1. Мугулайны муң кижиги чушкуулады. 2. Алды буттуг, ийи баштыг. 3. Авазы шөртөк, ачазының бир буду чок, оолдары сарыг-сарыг. 4. Он алышкының күжү демниг, олар дег күчүтөннер чок. 5. Сирлең-Кадай он ийи оолдуг, ортузунда чаңгыс хүүрөк-тиг. 6. Мээң оолдарым беш, бежелдирзи атташ.

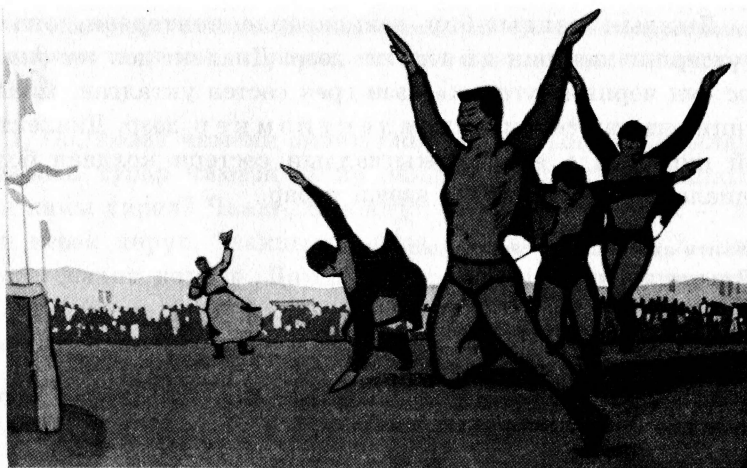
(*Хаван, салаалар, бала, согааш, хараача, ынаа, аъттыг кижиги.*)

□ 38. 17-ги арында Иван Салчактың «Девиг» деп чуруун топтап көрүңер.

Чураан чүүл чылдың кайы үезинге хамааржырыл? Агаар-бойдустуң байдалы кандыг-дыр? Чон чүгө чыгып келгенил? Хүреш чаа эгелеп турары ол бе азы дооступ бар чыдары ол бе? Мөгелер тус-тузунда канчаар девиг турарлар-дыр? Мөгелерниң кайызы шүглүр, кайызы үжүүрлежир хире-дир? Чүгө? Мөге салыкчызы чүнү кылып тур? Чон мөгелерни канчаар деткип турарыл?

Үстүнде айтырыгларның дузасы-биле баштай аас-биле чогаадыгдан тургузуңар. Ооң соонда чурук езугаар «Хүреш» деп темалыг чогаадыгдан бижинер.

Чогаадыгга дараазында кылыг сөстөрүн болгаш каттыжыышкыннарны ажыглап болур силер: *катай кагар, дегээлээр, тевер, буттаар, майгыыр, чая тудар, күдүктээр; чер даяныр, догааш дүжер, октаар, октадыр, ужар; девиш, довураан аштаар; шүглүр, үжүрлежир.*

ЛЕКСИКА.

6. Ниити ажыглалдың сөстери. Диалект сөстери.

Тыва дыл сөс-биле байлак. Ол сөстөрнүң хөй кезии тыва кижилерге чурттап турар черинден, кылып турар ажылындан, назы-харындан хамаарылга чокка билдингир. Ындыг сөстөрни ниити ажыглалдың сөстери дээр. Олар улустуң чугаазында хүн бүрү ажыглаттынып, амыдыралда эргежок чугула чүүлдерни илередип турар. Ниити ажыглалдың сөстөринге *мен, сен, ол, бо, бир, беш, он, кижичи, оол, уруг, чер, хүн, саазын, кылыр, ажылдаар, кым, чүц, ак, кара, кызыл* чергелиг сөстөр хамааржыр. Ниити ажыглалдың сөстөриниң дузазы-биле кижилер аразында харылзажып, бот-боттарын билчип турар. Мооң-биле кады кижичи бүрүзү-ле ажыглавас сөстөр база тургулаар. Ындыг сөстөргө, чижээ, кандыг-бир девискээрнүң чонунга билдингир, ук черде хереглеттинип турар сөстөр хамааржыр. Чижээ, Тожу чурттуг улустуң чугаазында мындыг онзагай сөстөр бар: *кузга* — будуктан кылган дөжек, *белги* — аңчының хонган черин айтып каар ыяжы (мерге), *сөлген* — көшке, *багржа* — шупту, төдү, *ээш* — кыс адыг, *чарынды* — ийи харлыг адыг оглу, *арганнаар* — мегелээр дээш оон-даа өске.

Дылдың кандыг-бир девискээрде нептерээн, онзагай чүүлдерлиг хевирин диалект дээр. Диалект деп *сөс диалектос* «ук черниң чугаазы» дээн грек сөстөн укталган. Диалектиниң онзагай сөстөрүн диалектизмнер дээр. Диалектиде хөй нуруузунда ниити ажыглалдың сөстери колдаан болур, а диалектизмнер олардан эвээш турар.

Ниити ажыглалдың сөстери деп чүл?

Диалект деп чүл?

Диалектизмнер деп чүл?

Диалектиде кандыг сөстөр колдаан турарыл?

39. Номчуңар. Синонимнерниң кайылары ниити ажыглалдың сөстери, кайылары диалектизмнер болурун айтыңар.

чугаалаар, соодаар, ярыыр	айтырар, аайтырар
киш, чараш-аң, алды	эвес, эвеш, эмес
чүве, чүме, чиме	сыртык, сыстык
атташ, авыдай	эkkээр, аккыыр

40. Чураан чүүлдерниң аттарының кайылары ниити ажыглал сөстери, кайылары диалектизмнер болурун тайылбырлаңар.

адыг — чааш

балды — сүге

тоорук — кузук

хол-хап — элдик

киш — чараш-аң

41. Номчунар. Чогаалчының диалектизмнерни тус черниц чурттакчыларының чугаазында онзагай чүүлдерни көргүзери-биле канчаар ажыглаанын хайгаараңар.

1. Оо, көвей **чимени** билип **аккыыр** бис ыңар. Аңчыларның **соодажып турар чимези** ам-на билдине бээр: **кузук** кандыгыл, **диң кайы хирел? Чаш-даа** көстүп чоруур билиш чок — дээш, мени кезек көрүп, таакпызын база катап кывысты. 2. Чораан чоруун **соодап** көрнөн. **Дириг-чурук** деп чүве бар **диик**, көрдүң бе? Эмчиге чордуң бе? Садыг-даа дыка-ла боор **хала**. (*Михаил Мендуме.*)

Словарь

чиме — чүве

чаш — адыг

аккыыр — эккээр

кузук — тоорук

соодажыр — чугаалажыр

соодаар — чугаалаар

диик — дийик

хала — але

○ 42. Номчунар. Тере-Хөл чугаазында кандыг онзагай чүүлдер барын эскерген шааңар-биле тайылбырлаңар.

Мендилевейн чыткаш-ла, кирбей салдыг эр чугаалады:

— Күжүр пахшымны! Каты ушар хүнүм пүүр-ле келхен поор. Тере-Хөл чону-биле дылдашпаандан пээр үр полдуңар. Экии, пахшы.

Тере-Хөл чугаазының аянын дыңнааш, өөрүшкүм дам барган — бо улус-биле кады чоруур-дур мен, бо эр мээң өөреникчим мүн-дүр.

— Агаар кандыг ышкаш? — деп, дегийт айтырдым.

— Ахаар чүүлдүх-түр — деп, амдыызында адын сактып четтикпээн өөреникчим харыылады. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

Диалектизмнерни чечен чогаалга тус черниц чонунуң чугаазында онзагай чүүлдерни көргүзери-биле хереглээр. Оларны литературлуг дылга ажыглавас.

○ 43. Дараазында сөстөрниц фонетиктиг болгаш морфологтуг хевирлерин деңнеер. Оларның кайызы ниити ажыглалды болурул?

Ийи, ижи, их; көвүрүг, кевириг; пөш, мөш; ыңдыг, андыг; уулза, угулза; мегелээр, мехелээр; олурда, олурунда; хоорайже, хоорайгыды; оолдар, ооллар; барзымза, бардым изе, барзам, барзымзе.

44. Дүжүрүп бижип алыңар. Литературлуг, ниити ажыглалдың сөстери кылдыр хереглеп болур диалектизмнерниң утказын билип алыңар.

Чары, куудай — иви шарызы. Дөңгүр, эдер — иви бугазы. Даспан — бир харлыг иви оглу. Доңгур — ийи харлыг иви оглу. Мындычак — ийи харлыг кыс иви. Мынды — үш харлыг кыс иви.

Чурттун ажыл-агыйын, үнүш-бойдузун көргүзөр чамдык диалектизмнер ном-дептер, солун-сеткүүл дамчыштыр ниити ажыглалдың сөстери апарып болур. Чижээ, тожу диалектизиниң иви ажыл-агыйы болгаш аңныыр-биле, ол ышкаш үнүштер аттары-биле холбашкан дыка хөй сөстөрүн ниити ажыглалдың сөстери кылдыр ажыглаар болза, тыва дылдың лексиказы улам байыыр.

7. Професионал сөстөр. Терминнер.

Ниити ажыглаттыңгыр эвес сөстөргө, диалектизмнерден аңгыда, профессионал сөстөр болгаш терминнер хамааржыр.

Профессионал сөстөр дээрге кандыг-бир мергежил-биле, ажыл-биле холбашкан болгаш ол ажылды билир кижилерниң хереглээри сөстөр болур. Чижээ, хой, өшкү кадарары-биле холбаштыр *үлүг* (хой, өшкү кадарар ээлчег), *дайгырар* (хой, өшкүнү доктаадыр азы кайы-бир угже сүрер дээш тускай аян-биле алгырар), *чалаар* (хой, өшкүнү кадарчы чокка аалдан үндүрүпкеш, бараанын көрүп каап турар) чергелиг сөстөр ажыглаар. Аңчыларда *сегит* (аңны аңчыларга көстү бээр черже хойзуру), *идээжи* (дары хемчээр херексел) деп сөстөр бар. Идик даараар кижидикке улдуңну быжыглай даараар дээрде *улдурар* дээр. Солун ажылдакчылары *шалбалаар* (сөстү турган черинден өскээр көжүрерин көргүзери-биле ону долгандыр шыйгаш, көжер черинче тыртар) деп сөс ажыглап турар.

Терминнер дээрге эртемде, техникада, культура болгаш ниитилел амыдыралында янзы-бүрү билиглерни ылавылап илередир сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннары болур. Чижээ, бис тыва дылды өөренип тура *үн*, *ажык үн*, *ажык эвес үн*, *сөс*, *домак*, *дазыл*, *кожумак*, *падеж* чергелиг терминнерни ажыглап турар бис. Математикада *кадылга*, *казылга*, *көвүдөдилге*, *үлелге* деп терминнер бар болгай.

Чамдык терминнер колдуунда чүгле тускай эртемниг кижилерге билдингир. Оларны калбак чон ажыглавайн турар. Чижээ, кижиге болгаш мал эмнээри-биле холбашкан терминнерни чүгле эмчилер, институтка дээди математика өөредири-биле холбашкан терминнерни ол эртемниң башкылары ажыглап, студентилерни өөредип турар.

Мооң-биле кады чамдык терминнер чүгле тускай эртемниг кижилерге эвес, харын ниити чонга база колдуунда билдингир апарып болур. Ындыг терминнерге, чижээ, чечен чогаал-биле холбашкан *шүлүк, тоожу, шиш, идея, омур-хевир* чергелиг, ниитилел амыдыралы-биле холбашкан *курүңе, партия, революция, керээ, болчукчу* чергелиг терминнер хамааржыр.

Профессионал сөстөр деп чүл?

Терминнер деп чүл?

Терминнерни хереглээринде кандыг онзагай чүүл барыл?

45. Сөзүглелдерни болгаш словарьларны номчуңар. Белүк бүрүзүнде каратыр парлаан сөстөр кандыг професияның (мергежилдиң) кижилериниң чугаазына ажыглаттынарыл, тайылбырлаңар.

I.

Сайгырак дег чоогаларны эргий салып тургаш, дөрт хураган савалаптым. **Инчеек** ууттунмас! Дер-бузум шаагайны берди. Ам дүрген аалга аппарып кааптайн.

Па, бо хойларның чүден хояры ол? Хой соңгузу кедээн дилги чоржук ирги бе? Поок-хай, бо Эгеректиң кайыын чылбыңайнып келири ол? Кижиге кел чыдар-дыр аа? Чааскаан бээр каяа келирил бо.

— Оо! Кадарчының инчеез чык долу аа! Экии, Карбы!

— Экии, Солун! Па, бо кайыын келдиң?

— **Сакманнап** келбес бе, күжүрүм. (*Куулар Черлиг-оол.*)

С л о в а р ь

инчеек — кадарчының черге чаа төрөөн чаш хураган азы анай сугар барбазы

сакманнаар — коданында хой, өшкү оолдаан кадарчыга чаш мал ажаап азыраарына дузалажыр

II.

...Ол аразында ачам демги чулуп алган тараазын ийи идиин уштуп каапкаш, кызыл буду-биле теп эгеледи. Удатпаанда бир деспи **хоо-тараа** сывындан аңгыланы берди.

— **Көк-хевек** чеде берген тараа-дыр — деп, ачам ажылын дооскаш, түңнел кылды.— Каш хонгаш келбес болза хоржоктур. Ам эрте дээрe дем тыртып, аът, шары ачылап аар-дыр. Тараа **үгдереп** кээр болза, куруг калганывыс ол. Далашпас болза хоржок. (*Шомадыр Куулар.*)

Словарь

тевер — сыпта тарааны өйлеп кезип алгаш, черге даш кырынга бут-
биле теп тургаш, үрезинин аңгылап алып
хоо-тараа — чиңге-тарааның бир хевири
көк-хевек — чиңге-тарааның бышкалак үези
үгдерээр — эмин эрттир быжар (тараа дугайында)

46. Степан Сарыг-оолдуң «Ол-ла Маскажык» деп чогаалында ажылаттынган профессионал сөстөр кандыг мергежилге хамаарышкан-дыр? I болгаш II үзүндүлерниң аразында ылгалы чүл? Карартыр парлаан сөстөрниң уткаларын тайылбырлаңар.

I.

Эртенги кара шайынга бир-бир аяк тараазын каап чип алгаш, ийи адашкы өөнүң чанында хөм соктаар чудуунуң чанынга туруп алганнар. Бирде бирээзи аңдарып бээр, бирде бирээзи соктап, элчип-селчип, аар, чиик ийи докпак-биле соп-ла эгелээн. Күжүр Маскажык, бирээде, дүрген аңнап чоруксаазы келгеш, ийиде, өске-даа эмге-хаяажок алгы эттеп турар ачазынга мындыг, божа, **хөөдүг** чок **шири** сөөртүп эккеп берген буруузун билингеш, өө тынгыже соп тура хүнзээн. Соктаар-даа, **далгыр**-даа...

Ууштаар үш кончуг чарт дыт докпак салбарааже соккан. **Далгырны**ң ийи сүргүзү сынгыже баскан.

II.

Заводтуң иштинге кире бээрге, бүгү-ле цехтерде машина-багажызы шиңгирээн: бир черде алгызын идээлээн, хөөткен, эттээн, кургаткан, ыштаан, дүгүн дыттырган, салдырган, өйгөн, соктаан...

47. Улуг улустардан айтырып тургаш, адаанда сөстөрниң болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткаларын тодарадыңар. Оларны утка талазы-биле профессионал бөлүктерге чарыңар.

Аглаар, сырыыр, кулак тыртар, хаваар, амыргалаар, ыскыттаар, эдискилээр, сегиртир, кызылынга дээр, алдын кирер.

48. Номчунар. Кедергей улуг амытанның ады кылдыр кандыг термин хүлээп алдынган-дыр? Чүвениң узунун болгаш деңзизин көргүзөр кандыг терминер мында ажыглаттынганыл?

ДЕНДИИ УЛУГ АМЫТАН СӨӨГҮ.

Америк эртемденнер Колорадо штаттың барыын талакы кезээнге кедергей улуг амытанның сөөгүн тыпкан. Ол амытанны эртемденнер суперзавр деп адаан. Суперзаврның бажындан кудуруунга чедир узуну 40 метр хире, бедии 12 метр, сөөгүнүң безин ниити деңзизи 30 тонна болган. Суперзавр 135 миллион чылдар бурунгаар чурттап чораан деп санап турар. («Шын» солундан.)

□ 49. Номчунар. Чүүлдү номчааш, утказын канчаар билгениңерни чугаалаңар. Бойдустуң болушкуннарын илередир терминнерни айтыңар.

Даң хаяазының алдынналчак сарыг өңнүг болуру болгаш горизонтунуң көк өңнүг болуру эки агаар-бойдусту аазаар.

Бир эвес аяс, кааң хүн соонда хүн булуттар артынче кире бээр болза, бораңнаашкынны мана.

Даң хаяазы кызыл-хүрең болурга, чаъс, хат болур.

Даң хаяазында сылдыстар хөй чивецнээрге, ийи-үш хонгаш, чаъс чаар.

Оът-сигенге шалың чок болурга, бораңнаашкынның агаар болур.

Ымырааларның кежээ өөрлежип имирежири чылыг агаар болурун херечилээр. («Шын» солундан.)

8. Эргижирээн сөстөр. Чаа сөстөр.

Диалектизмнерден, профессионал сөстөрдөн болгаш терминнерден аңгыда, ниити ажыглалдың сөстөри болбас сөстөрге эргижирээн сөстөр болгаш чаа сөстөр хамааржыр.

Эргижирээн сөстөрни *архаизмнер* дээр. Архаизмнер амгы дылга шоолуг ажыглаттынмас. Мооң чылдагааннары мындыг. Бирээде, чамдык архаизмнер амгы амыдыралда чок чүүлдерни, чижээ, шаандагы феодалдыг Тывага турган эрге дужаалдарны (*чалаң, хүндү, мээрең* дээш оон-даа өске), амгы үеде ажыглаттынмастаан эдилелдерни (*хөөрге, домбу, дагыл* дээш оон-даа өске) илередип турар. Ийиде, чамдык архаизм-

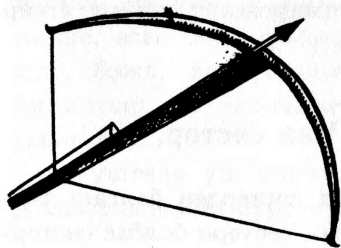

нер амгы үеде бар чүүлдерни илередип турар-даа болза, оларның орнунга өске сөстөр ажыглаттынар апарган. Чижээ, *чычаан* деп сөстү *машина, автомобиль* деп сөстөр, *хораа* деп сөстү *комитет* деп сөс солаан. Архаизмнерни тыва чоннуң шаандагы амыдыралын көргүскен чечен чогаалдарда азы эртем ажылдарында ажыглап турар.

Чаа сөстөрни неологизмнер дээр. Неологизмнер болза эртемниң, техниканың, уран чүүлдүн, ниитилел амыдыралының хөгжээни-биле чергелештир тыптып кээп турар чаа чүүлдерни илередир сөстөр болур. Олар чоорту бүгү чонга билдингир сөстөр апарып болур. Чижээ, чоокта чаа ажыглаттынып эгелээн *космос, космонавт, телевизор* чергелиг сөстөр амгы үеде ниити ажыглалдың сөстери апарган. Мооң-биле кады чамдык неологизмнер үр болбайн, чаа сөстөр-биле солуттуна бээр таварылгалар база тургулаар. Чижээ, 20 чылдарның төнчүзүнде тыва дылга тыптып келген *ойнаар-бажың, оттуг-терге, ужар-хеме* деп сөстөр удаваанда тус-тузунда *клуб, машина, самолёт* деп сөстөр-биле солуттуна берген.

Архаизмнер деп чүл?
Неологизмнер деп чүл?

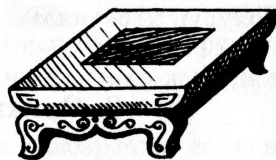
50. Чураан чүүлдерниң аттарын номчуңар. Мында чураан чүүлдер ам хереглеттинип турар бе? Оларның аттары болур сөстөр амгы үеде ажыглаттынып турар бе?

Ая.

Чактыр.

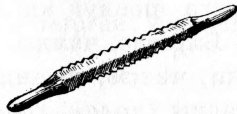
Ширээ.

Домбу.

Көгээржик.

Эдирээ.

○ 51. Синоним болур сөстөрни дүжүрүп бжиңер. Оларның иштинден архаизм апарган сөстөрниң адаан шыйыңар.

чырыдыышкын — кегээрел	аныяктар — салуучуттар
революция — хувискаал	министр — сайыт
министерство — яамы	кино — дириг-чурук
партия — нам	комитет — хораа

52. Номчуңар. Бижээн чүүлдүң ниити утказын азы тайылбырларны ажыглап тургаш, архаизмнерни тывыңар. Оларны ам кандыг сөстөр солааныл? Архаизмнерни ушта бижээш, оларны солаан чаа сөстөрни дужунга тире демдек соонга бжиңер.

I.

— Аа, ол дээрге хей-от деп чүве-дир. Барында чырык бээр шил-дир ийин. Бо ханада чыпшыр кадап каан кара сенчи мажыны өрү базарга, оозу хып кээр, куду базарга, өже бээр чүве болгай. (*Салчак Тока.*)

II.

Даартазында аревэге киргеннерге бадылгергей (билет) ты-выскан. Аревэ үүрүнүң даргазы чораан... Иван Шарбиниң холундан аревэниң бадылгергейин бөлүк аныяктар алган бис. (*Салчак Тамба.*)

III.

— Хем-Белдириңде дүне када бажыңнар иштин, кудумчуларны чырыдар, боду хып, өжүп турар «сайгылгаан» дээр борбак шилдер бар.

— Боду-ла ала-чайгаар хып кээр бе?

— Чок, иштинде янзы-бүрү машиналарлыг «пөдүлээш-бажың» деп чер бар.

— Магалыг-ла чүве-дир аа!

— Оран-делегей кыдыында ийи кижини чугаалаштырып-тар «демир-удадын» деп чүве база бар-дыр.

— Бот-бодун көрүшпес, аразы ырак хирезинде бе?

— Ийе-ийе! Оон туржук аът сукпас, боду маңнаар «оттуг-терге» деп чүве келир деп турар-дыр. (*Сергей Пюрбю.*)

53. Номчуңар. Мында кандыг болуушкуннар-биле холбашкан кандыг чаа сөстөр (неологизмнер) бар-дыр? Неологизмнерни ушта бжиңип алыңар.

Телевидениени бистинң үениң хуулгаазын чүүлү деп адап турар. Ында кижиниң эрте шагдан бээр даглар ажыр, арга-арыглар кежир көөр дээн күзели сиңниккен.

Чурттуң дыка хөй районнарынче теледамчыдылгалар космоста спутник дамчып чедип турар.

Космостан келген дамчыдылганы кайгамчык улуг прожекторнуң көрүнчүү хевирлиг антенналыг тускай станция хүлээп алып. Орукка чорааш кошкаан медээлер маңаа кээп күштелгеш, тус черниң телетөвүнүң бедик антенназындан херелденип тарааш, телевизорга чедер.

Амгы үеде эртемденнер спутниктен келген медээлерни боттары дорт хүлээп аптар телевизорлар чогаадыр дээш ажылдап турар. Телевидение бүгү делегейге тарап, ооң дамчыдылгалары каяа-даа чеде бээр үе келир. (Ф. Чесноковтуу-биле.)

○ 54. Бердингең сөстөрниң ажыглаттынып эгелээн үезин барымдаалап, олары дараазында бөлүктерниң кайы-бирээзинге хамаарыштырып бижирер.

1. 1921 чылда Тывага болган улусчу революцияның сөөлүндө:

2. Тыва бижик тургустунуп турар үеде:
3. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде:
4. Космосту сиңгээдип ап эгелээн соонда:
5. Телевидение сайзырап эгелээн соонда:

Эки турачы, Кызыл Шериг, космонавт, ракета, теледамчыдылга, пулеметчу, телекичээл, кызыл өг, аъттыг шериг, лик-пункт, командылал чери, луноход, Алдар ордени, хувискаал, үжүк, госпиталь, космодром, демир-үжүк, оператор.

9. Үлегерлеп алган сөстөр.

Тыва дылда моол болгаш орус дылдардан, ол дылдарны дамчыштыр өске-даа дылдардан үлегерлеп алган сөстөр эвээш эвес.

Ылаңгыя моол дылдан үлегерлеп алган сөстөр тыва дылда хөй. Олар тыва дылче аас чугаа дамчыштыр кирип турганындан үн талазы-биле тыважый берген: *чөвүлел* (моолдап *зөвлөл*), *делегей* (моолдап *дэлхий*). Моол уктуг сөстөрни эгезинге *й, л, н* деп үннер киреринден база билип ап болур:

йөрээл, лама, нам. Тыва дылда моол дылды дамчып Чөөн чүктүң өске дылдарындан келген сөстөр база бар. Чижээ, алыс угунда *башкы, бурган, тажы* деп сөстөр кыдат; *ном, дептер, саазын* деп сөстөр иран; *шериг, эртине, судур* деп сөстөр санскрит (бурунгу индий); *албаты, албан, дуза* деп сөстөр маньчжур сөстөр болур. Чамдык тыва хуу аттар шаанда төвүт (тибет) дылга неделяның хүннериниң аттары турган: *Даваа* — бир дугаар хүн, *Лагба* — үш дугаар хүн, *Бурбү* — дөрт дугаар хүн, *Баазаң* — беш дугаар хүн.

Орус сөстөрни тывалар революция мурнунда тыва бижик чок үеде-ле үлегерлеп ап эгелээн. Ол үеде орус сөстөр тыва дылче аас чугаа дамчып кирип турган болганда, олар үн талазы-биле өскерлишकिनерге таваржып турган. Чижээ: *шылыяа* (орустап *шляя́*), *сапык* (орустап *сапог*), *сараат* (орустап *заро́д*), *хөпээн* (орустап *копна́*). Орус уктуг ындыг сөстөрни эрги орус үлегерлеп алыышкыннар деп болур.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының соонда тыва бижик тургустунганындан, ылаңгыя тыва бижик орус үндезинниг алфавитче шилчээнинден бээр дыка хөй орус сөстөр, оларның иштинде терминнер үлегерлеп алдынган. Оларны чаа орус үлегерлеп алыышкыннар деп болур. Чаа орус үлегерлеп алыышкыннарны тыва дылда адаарын барымдаалавайн, орус орфографияның дүрүмнерин езугаар бижиир кылдыр доктааткан. Ынчангаш чаа үлегерлеп алган орус сөстөр тыва дылда өске сөстөрдөн ылгалыр демдектерлиг: 1) оларга кадыг болгаш чымчак ажык үннер аяннашпаан бооп болур (*адрес, календарь*); 2) оларны бижиирде *ф, ц, щ, ь* болгаш *э* (ажык эвес үжүк сөөлүнге) деп үжүктөр хергелеп болур (*фабрика, цирк, плащ, съезд, лагерь*); 3) оларның эгезинге болгаш сөөлүнге *в, г, ж, з* чергелиг ыткыр ажык эвес үннерниң үжүктери туруп болур (*вагон, гараж, завод, гастронорм, газ, журнал, штаб, кооператив*).

Тыва дылда кайы дылдардан үлегерлеп алган сөстөр хөйүл?

Моол дылдан үлегерлеп алган сөстөрниң онза чүүлү чүдел?

Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрниң онза чүүлү чүдел?

55. Номчуңар. Илеткелчиниң чугаазы чүге билдинмээнил? Өске дылдан чап-чаа үлегерлеп алган, ниити чонга билдинмес сөстөрни чугаага тайылбыр чок ажыглап болур бе?

Эң-не шүүттүг чүве келген сургакчы Дажы-Билбииниң илеткелинден үнген. Илеткелчиниң сөс-домааның улуг нуруузу моол сөстөр болган. Ынчангаш төнмес-батпас айтырыглар үнген: «Хувускаалдыг салуучут ¹ деп чүл?» «Мөрүн хөделбүр ² деп чүл?» «Кегээредип болбаазырадыр ³ деп чүл?» Ындыг янзы айтырыгларның харыызы база бир илеткел хире болган. (*Сергей Пюрбю.*)

56. Номчунар. Сөзүглелдиң утказын база тайылбырларны барымдаалап амгы үеде эргижирээн (архаизмнер апарган) моол уктуг сөстөрни айтыңар.

I.

Моол бижик өөренип чоруур шагда нере көөрү дээрге моол дылдан тыва дылче очулдуары, а диизелеп бижири дээрге моол дыл кырынга бижик чогаадып бижири. (*Сергей Пюрбю.*)

II.

Даштын аъттар даваны дагжаан соонда, суму тергиилекчизи (даргазы) Дажы-Билбии биле шынаа чурттуг Семис-оол кирип келдилер.

— Тергиилекчи кайы моорлап бар чор? — деп, даайым ашак амыр-менди солушкан соонда айтырды.

— Даарта маңа салуучуттар хуралдаазы болур, ону чарлап чор бис.

— Салы чоктар че? Ол чүү адам улус апаады? — деп, даайым ашак, хөрээн дуй алган салын тутпушаан, чиктигинип айтырды.

— Салуучуттар дидир мен ийин. Аныяктар дээни ол-дур ийин, ирей.

— Уваа, ынчаарга салы чогу-ла шын-дыр — дээш, ашак каттырымзавышаан, улуг салын суйбагылап кагды. (*Сергей Пюрбю.*)

○ 57. Бердинген сөстөрниң иштинден моол дылдан үлегерлеп алган сөстөрни эге үннерин барымдаалап тодарадыңар. Моол уктуг сөстөрни ушта бижип алыңар.

Ноян, баш, ланчыы, езулал, чер, кижы, сылдыс, найысылал, бир, ногаан, ёзугаар, ойнаар, нургулайында, кыскажак, лаа, яла, намдар.

¹ *Хувускаалдыг салуучут* — революсчу аныяктар.

² *Мөрүн хөделбүр* — программа, устав.

³ *Кегээредип болбаазырадыр* — эртемге өөредир.

○ 58. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр моол дылдан үлегерлеп алган сөстөр-дир. Оларны ушта бижип алыңар.

— Бистер бөгүн делегей чуруу өөренир бис. Бөмбүрзектиң бичии ынай хевири бо-дур — дээш, башкы стол кырында турган бөмбүктү оң холунуң салаалары-биле тырыкылай дескиндирипти де.

— Бөмбүрзек канчап боп-борбак боор чүвөл? Кижиде бодаарга, ол калбак болгу дег — дээн үн дыңналы-дыр.

— Ийе, ол боп-борбак болгаш бодунуң өзээн долгандыр дескинип турар — деп, башкы бүзүрелди-биле уламчылай-дыр.

— Ча-чаа, ол-даа шуут меге чүве-дир. Бөмбүрзек дескинип турар чүве болза, чер-делегей кырынга чүү артар боор, хамык бажың-балгат буступ, арга-ыяш турлуп чаштай-ла бээр ыйнаан — дээн демги үн база катап дыңналырга, сургуулдар чир шоң дүштүлөр оң.

— Ооң ылап-ла ындыын эртем шагда-ла бадыткап каан. Бөмбүрзектиң хемчээли медээжок улуг болгаш, ооң дескинип биске билдиртпес чүве-дир — деп, башкы ылавылап тайылбыр-лаарга, кым-даа бук диведи. (*Кара-оол Маснык-оол.*)

59. Номчуңар. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни айтыңар. Оларны кандыг демдектерин барымдаалап тодарадыр силер? Карартыр парлаан сөстөрнүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

ОДААР БЯШ.

Бистиң чуртувуста болгаш делегейде кол одаар чүүлдер — хөмүр-даш, нефть, газ, торф эгээртинмес бе? Чок, оларның курлавыры кажан-бир шагда төнүп болур. Ынчаарда чүнү оттуларыл? Бо айтырыгга хамаарыштыр Швецияның эртемденнери амгы үеде мындыг тайылбырны кылып турар: электростанцияларга болгаш өске-даа одалга черлеринге ыяшты ажыглаары улуг чарыгдалдыг болза-даа, курлавырлары төнүп болур хөмүр-дашты, нефтини, торфту камнаар сорулга-биле ыяшты колдадыр ажыглаар. Ыяшты тарып олуртуп, өстүрүп ап болур, а хөмүр-дашты, нефтини, газты хоржок. («Шын» солундан.)

○ 60. Номчуңар. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни тывыңар. Оларның утказын канчаар билириңерни тайылбырлаңар.

Хөглүг хүннер билдиртпейн эртип, лагерь эртен тараар деп, уруглар чанарынга белеткенип турда, Маңнай-оолдуң отрядының

вожатыйы уругларны чыглырынче кыйгырыпкан. Стол артында вожатый биле отряд даргазы Орлан-оол олурганнар. Орлан-оол туруп келген:

— Бөгүн бистиң эживис Маңнай-оолдуң төрүттүнген хүнү...

Бүгү сезонда ойнаар-хөглээр дээш бодунуң төрүттүнген хүнү чедип келгенин безин эскербейн барган Маңнай-оол арай девидексей берген.

Ооң соонда уруглар ойнап, танцылап кирипкеннер. (*Екатерина Танованыы-биле.*)

61. Сөстөрни дүжүрүп бижип алыңар. Оларның чүгө орус дылдан үлегерлеп алган сөстөр болурун тайылбырлаңар.

Фабрика, ферма, конфета, цех, сцена, щи, щетка, культура, звено, вторник.

○ 62. Дараазында орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрниң илередип турар чүүлдерин шаанда канчаар адап турганыл? Ол чүүлдерниң эрги аттары ам кандыг сөстөр апарганыл?

Клуб, журнал, радио, баян, самолет, билет, революция.

○ 63. Аас чугаа дамчыштыр орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни номчуңар. Оларның уткаларын билир силер бе? Ол сөстөргө орус дылда кандыг сөстөр дүгжүп турарыл?

Оодурба, кочал, бөдүрээ, сыйдоолука, күрзевик, быстан.

10. Табулар болгаш эвфемизмнер.

Аңгы-аңгы улустарның езу-чурумунда кылып болбас чүүлдер, адап болбас сөстөр бар. Оларны табулар азы хоруглуг сөстөр дээр. *Табу* деп сөс Полинезия ортулуктарының дылдарының бирээзинден үлегерлеп алдынган болгаш «бүрүнү-биле ылгалган», тодаргайлаарга «ыдыктыг», «дээп болбас» дээн уткалыг. Дылда табу дээрге адаары хоруглуг сөс болур. Чижээ, тыва кижии бодунуң ада-иезиниң, кырган ада-иезиниң, харын-даа эвилең чоруктуң негелдезин ёзугаар бодундан улуг назылыг кижилерниң аттарын адавас ужурлуг. Ол ышкаш чок апарган кижиниң адын база адавас. Ындыг аттар табулар болур. Ол ышкаш чамдык араатан азы коргунчуг

амытаннар аттары, өлүм-чидим болгаш өске-даа сагышка анчыг, коргунчуг чүүлдер илереткен сөстөр база табулар болур.

Табуларның болгаш черле эпчок, каржы сөстөрниң орнунга хереглеттинер сөстөрни эвфемизмнер азы оюскан сөстөр дээр. *Эвфемизм* деп сөс *ei* «ээлдек» болгаш *rheti* «чугаалап тур мен» деп грек сөстөрниң каттышканындан тургустунган. Тыва кижилерниң оюскан аттары (шолалары), ол ышкаш адыг дээриниң орнунга *хайыракан*, *чылан* дээриниң орнунга *узун-курт*, *өлгөн* дээриниң орнунга *чок апарган*, *кырган* дээриниң орнунга *улуг назылыг*, *оорлаар* дээриниң орнунга *карак ажыттаар* дээн сөстөр эвфемизмнер болур.

64. Номчуңар. Кижилерниң алыс аттарын оюскан шолаларны — эвфемизмнерни чүге, чүнү барымдаалап берип турганын чугаалаңар.

Бурунгу тываларның чаңчылында дөргүл-төрөл, хадумалышкы кижилер бот-боттарын хүндүлежир, адажыры бир янзы турган. Чугула эвес таварылгада улуг улустуң адын ада-вас...

Улуг кижилерниң адын ойзурда, оларның кылып турар ажылы-биле адаар чоруктар колдап турган. Дарган, Бызаңчы, Тевежи, Кожай, Мөге, Начын ышкаш шолалар ынчаар тыптып турган. Оон ыңай Чүгүрүк-Аъттыг, Ырлаар-Кадай, Тайжы даай, Хелиң даай дээш шола ады биле төрөл ады кады баар. Чок болза аьдын кожуп адаар.. Өске улуг кижилерниң эргезин кожа адаары база бар... (*Орус Куулар.*)

65. Башкы Ондар Алдын-оолдуң «Шынга» үнген ийи чүүлүн номчааш, утказын допчулап чугаалаңар.

АДЫГ.

Адыгны мажаалай деп база адаар. Ижээнинге ол октябрь айдан майга чедир чыдыптар. Адыгны даг-иргек деп база адаар. Ону улуг болгаш кижиге демей боорга, ынчаар адаан. Авай деп адаары база бар. Адыг оолдарын азырап, ажылдап турда, көөр болза, дыка сагыш човангыр. Ол күш-ажылчы, кажан-даа мога-вас, чүден-даа кортпас.

Оон ыңай адыгны хайыракан деп база адап турар. Ону улус чер кулактыг, чер ээзи дижир. Адыг дугайын кайы хамаанчок чугаалап болбас. Ону кара-чүве дээри база бар. Күскээр ... ырактан көөрге, карартыр көстүр боорга, ынчаар адаан. Адыгны чым-

чак-даван деп турарлар база бар... Ооң кылаштаары чымчак, ис будаарынга эптиг. Ыыт-шимээн үндүрбес, кижиниң чанынга-даа чораан боор.

БӨРҮ.

Бөрүнү хөй ат-биле адаар, а мээң билирим ийи ат бар. Бир-гизи — кокай. «Дадай» дээн уткалыг... Ооң адын дыка адаарга, ол чер кулактыг, дыңнап кааптар дээш, кокай дей бергеннер. Ийиги адын — коккаарак дээр. «Көк карактыг» дээни ол. Дүне бөрүлерниң карактары көгереңейнип турар. Ынчангаш дүне көөрү эки.

66. Дараазында оюскан сөстөр кандыг сөстөрни солуп чоруурун, оларның тыптып келгенин тайылбырлаңар.

1. Кызыл-дустаар, чорта бээр, чок апаар, шыдашпайн баар, мөчүүр, чоруй баар. 2. Адаа аартаар, иштиг апаар. 3. Чиигээр, караа чырыыр, эъди аарыыр. 4. Узун-курт, чылбыраар, курт. 5. Амдыы кижиги, демги кижиги. 6. Кымый, ында-бирек.

Силерниң чурттап турар чериңерде бо сөстөрдөн аңгыда, ол-ла уткаларда хереглеттинип турар өске сөстөр бар бе?

67. Тожу улузунуң чугаазының онзагайын чогаалчы канчаар дамчытканын хайгаараңар.

- Бо хамык эт-севиңни база кааптар сен бе?
- Анчамайн... Челер-бүүрек ол дегбес.
- Ол чүү боор?
- Кудуруктуг аан. Кокай.
- Бөрү бе?
- Чайын дыңгыя шоорган шиктиг хулугур...
- Шоорган деп чүңерил?
- Чоорган аан, кара-чиме, хымыскалаар аң.
- Адыг бе?
- Ол ыйан. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

68. Солуп болгу дег табуларны (хоруглуг сөстөрни) эвфемизмнер-биле солуптар.

— Хувискаалчы-Кадай деп атты билбейн барган боор силер. Бистиң бо Ыраажы-Хемде ол кырганны билбес кижиги черле чок. Хөндергей суурда шак ол кырган-авайның адын дорт адаар

кижи база чок... Ук адын Дуруяа дээр ийин. Ой, өршээзин, улуг кижиниң адын адаптым...

Чогум бодунуң төрүп алган оглу, кызы чок кижини. Бир азыранды оолдуг чораан, оозу дайынга өлүртүп каан. Оглу өлгөн соонда, кадыраан амытан дээр чораан. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

11. Топонимнер, гидронимнер болгаш этнонимнер.

Дылда ниити болгаш хуу аттар болур сөстөр хөй. Оларны хамааржыр бөлүктөрүнүн аайы-биле илередир тускай терминер бар.

Шапшаал, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Бора-Хөл, Хемчик дээн ышкаш географтыг хуу аттар илередир сөстөрни топонимнер дээр. *Топоним* деп термин *topos* «чер» болгаш *омот* «ат» деп грек сөстөрдөн укталган.

Топонимнерниң иштинде хемнер, хөлдер чергелиг суг объектилериниң аттарын илередир сөстөрни гидронимнер дээр. *Гидроним* деп термин *hidor* «суг» болгаш *омот* «ат» деп грек сөстөрдөн тургустунган.

Аймак-сөөк улустарның азы оларның бөлүктөрүнүн аттарын илередир сөстөрни этнонимнер дээр. Этнонимнерге *тыва, орус, моол, казах, салчак, хертөк, сат, дөрбет* чергелиг аттар хамааржыр. *Этноним* деп термин *ethnos* «чон» болгаш *омот* «ат» деп грек сөстөрүнүн каттышканындан тургустунган.

Топонимнер, гидронимнер, этнонимнерниң тургузуу, төөгүзү янзы-бүрү. Оларның тывылганының дугайында тоолчургу болгаш төөгү чугаалар эвээш эвес. Ындыг чугааларның чамдыызы алыс үндезинниг-даа, чамдыызы чоннуң чогаады-даа болгулаар.

69. Профессор Шулуу Чыргал-оолович Саттың Кызыл хоорай чоогунда черлер аттарының дугайында «Черлер, суглар аттары» деп чүүлүндөн үзүндүлери номчулар. Черлер аттары канчаар тыптып кээп турган-дыр?

Дөге даа... Бодап көөрге, дагның хүнче көрүнгөн мээс талазын езугаар «дөгээр, хүнге дөгээр» деп сөстен үнгөн чадавас... Дагның мурнунда ховуну Дөге-Баары дээр.

Хербис — чогум боду ниити сөс, «кадыр бедик чер» дээн уткалыг. Ынчалза-даа хуу чер ады апарган. Хербис даа хоорайның үстүү чарыында турар.

Бүрен — Бай-Хаак баар эрги орукта суг үнүп чыдар чер. Сөс боду моол дылдан үлегерлеттинген. Мөрен деп ат база ооң бир янзызы, «элээн улуг суглуг хем» дээн уткалыг.

Боом... Бо сөс ук шаанда **богум** (боой бээр) деп сөстен укталган: **богум** — **боом**. Чогум **боом** дээрге дагның хемче кирген ужунда эрттинмес кадыр хаялыг чер дээн уткалыг.

Шамбалыг — бо солун ат... Төвүт дылда **Шамбала** деп сөстен укталып тывылган хире. «Мерген угаанныгларның турлаг чурту» — Шамбала джигир.

Ээрбек — Улуг-Хемче кирген хем ады. Ол хемниң уну ээрбуур боорга, ынчаар адааны чугаажок.

70. Топонимнер дугайында чугааларны номчуңар. Бо черлер аттарының тывылганының дугайында моон ыңай чугаалар дыңнаан силер бе?

ХӨНДЕРГЕЙ.

Бир улуг моол дүжүмет Хөндергейни куду чаларап баткаш, Шанчыг-Ужунга аъдындан дүжүп, кезек өрү-куду көрүп тура, мынча дээн дээр:

— Хөнү кедерхээй! (Кедергей-ле хөнү хем-дир дээн уткалыг.) (*Монгуш Эрген.*)

СААДАК-ТЕРЕК.

«Барлык» совхозтуң төвүн Саадак-Терек дээр. Алдан-маадырларның тура халыышкынының киржикчизи кижиге бодунуң огуңуң саадаан селбер улуг терекке азып алгаш, дыштанып орда, тудар дээш сүрүп чораан дайзыннар хенертен келирге, оозун ап четтикпейн, каапкаш, чорупкан. Ынчангаш ол черни ынчаар адаар апарган. (*Валентина Шурук.*)

ЧЫРГАКЫ.

Чаа-чалбактан дескен, хоозураан чон Саглы, Бора-Шай баштары-биле тудушкан ол хемге келгеш, турлагжып, сегереп, чыргал тып, чурттап тургаш: «Бо-даа магалыг бай, чыргалдыг орандыр!» — деп турган чүве дээн. Оон уламнап ол хемни Чыргакы деп адаан. (1974 чылда үнген «Кыс-Халыыр» деп номдан.)

Кайы чугаада кандыг этноним барыл, айтыңар.

71. Дараазында черлер аттары Тываның кайы кожууннарында барыл? Оларны чүнү барымдаалап адаан деп бодаар силер?

Чеди-Хөл, Үш-Белдир, Чеди-Тей, Телиг-Хая, Хайыракан, Даштыг-Хавак, Кулун-Дүжер, Чаңгыс-Хадың, Оңгар-Хову, Хан-дагайты.

72. Номчуңар. Этнонимнерни болгаш топонимнерни айтыңар. Оларны ушта бижип алыңар. Топонимнерниң кайызы гидроним-дир?

АЧЫТЫ-ХӨЛ.

Шаанда калга биле дөрбет адааннашкан чүве-дир. Ол чаага дөрбет калгага аштырып, хоозурап калган. Аал-чурттан чарылган, аъш-чем чок дөрбеттер Мөген-Бүрөнниң кирип чыдары балыктыг хөлге кээп чурттап, аңаа деңгел кирип, амыдырап турган иргин. Ынчангаш ол балыктыг хөлду Ачыты-Хөл (Ачылыг-Хөл) деп адап каан чүве-дир. («Кыс-Халыыр» деп номдан.)

ЧООДУЛАР.

«Чооду» деп сөс «төве» дээн уткалыг «лооду» деп кыдат сөстен укталган дижир чүве. Шаанда чоодулар ишкээргээ чурттап турганнар. Оон хөй төве сүрүп алгаш, дезип үнүп келгеннер. Ынчангаш лооду — чооду дирти бергеннер. Чоорту олар алдыы чооду, үстүү чооду, чаа чооду, тожу чооду, көк чооду, маады чоодузу деп ылгалы бергеннер дижир. («Кыс-Халыыр» деп номдан.)

Мында кирген этнонимнер кандыг аймак-сөөк улустарның бөлүктерин (кезектерин) илередип турарыл?

73. Номчуңар. «Тыва» деп сөс-биле кандыг этнонимнерни холбаштырып турарынче кичээнгей салыңар.

Джучиниң чагырып алган арга-ыяш чурттуг аймактарының иштинде тубас, тухас болгаш туматтар база бар деп турар.

Тумат, тубас, тухас деп сөстерниң алыс утказы чаңгыс бооп чадавас деп... эртемденнер санап турар. Ооң ындызы черле чөп. Тываның чамдык кырган чурттакчылары «тыва» деп сөстү «туха» деп адап олурар. Үстүнде айыткан сөстерде дөс болза туба, тума азы туха бооп турар, аңаа хөйүнүң санының бурунгу түрк кожумаа с (моол дылда база бар) азы моол кожумак т немешкен... VII—VIII вектерде тупо деп аймакты кыдат документилер теле деп аймактарның чоогунга чурттап турган деп

турар... Ынчангаш тумат, тухас, тубас деп аттар бурунгу тубо деп сөстөн укталган бооп турар. (1966 чылда үнген «Тываның төөгүзү» деп номнуң I томундан.)

74. Чурттап турар чериңерде азы өске-даа черлерде билириңер топонимнерни адаанда бөлүктерге хамаарыштырып бжиңер.

1. Чүвениң хевирин көргүскен: Калбак-Тей, ...
2. Чүвениң санын көргүскен: Чаңгыс-Терек, ...
3. Чүвениң өңүн көргүскен: Кызыл-Хадың, ...
4. Чүвениң чүлүүн көргүскен: Телиг-Хая, ...
5. Кымның чурттап чораанын көргүскен: Дуукай одуруу, ...
6. Черниң байлаан көргүскен: Балыктыг-Хем, ...
7. Кандыг-бир болуушкун-биле холбашкан: Адар-Төш, ...

75. Силерниң черде нептерээн тыва эрги сумулар (аймак-бөлүктер) аттары болур этнонимнерни алфавит аайы-биле чыскаап бжиңер.

12. Фразеологизмнер.

76. Номчуңар. Карартыр парлаан сөс каттыжышкыннарының анаа сөс каттыжышкыннарындан ылгалы чүдел?

I.

ДЕҢЗИ КАРАА ТАНЫВАС КИЖИ.

— Садыгжылар деңзилеп билир, өске улуска берге-ле боор...— деп, сонуургак оол ол сөстөрни дыңнай сал-ла, анаа-ла журун эдертип дөстүнмейн ор.

— Ындыг-даа болур-ла, оглум. Ынчалза-даа **деңзи караа танывас** дээрге мындыг: ниити билии кошкак, өөренип албаан, черле чүве билбези аргажок кижини ынча дээр. Ынчаарга амгы бо үеде бистиң ажыл-херээвис, амыдыралывыс чаазы-биле эде тургустунуп турар үеде, ол ышкаш чыдып калган кижилерге дыка берге болур. Өөредилге, билиг кижини бүрүзүңге херек-ле болгай ала, Айдызак?

— Ындыг харын, кырган-ачай. Мен сөстөр билип ап, эде тургустунуп ор мен. (*Алексей Нугуурак.*)

II.

— Олар дээрге, Айдыс, шуут-ла чүве тоовас эвес, этинип ап болур хире оолдар-дыр. Оларны **көк шой** кижилер деп болбас

бис. Ынчаарга көк шой кижиге дээрге болза шуут чүве тоовас, айтырарга хары бербес, канчаарга-даа кара шору, «хоржок мен» дээр, шой кандыг ийик — ында көгере-куурара берген чыдар, ол дег кижиге көк шой кижиге диртир. Билдин бе, оглум?

— База-ла эки билдим, кырган-ачай!

— Сен, оглум, амды чача ол Серёжа деп оолду мойну чоон дидин але? Бодап көрдөн, сен «мойну чоон» деп ийи сөстү шын кожуп чугааладың. Бистиң тыва улус Серёжа дег турамыктарны ынча деп сөглээр. Ол сөстөрни канчап билип алган сен? (Алексей Нугуурак.)

Сөс каттыжышкыннары хостуг болгаш быжыг бооп болур. Хостуг сөс каттыжышкынынга сөс бүрүзү бодунуң лексиктиг утказынга хереглеттинер. Чижээ, *Бо оолдуң бажы аарып турар* деп домакта *бажы* болгаш *аарып турар* деп сөстөр боттарының лексиктиг уткаларында ажыглаттынган. Ынчангаш олар домакта ийи аңгы кижигүннөр бооп чоруур. Бир эвес *Бо оолдуң бажы ээттенген* деп домакты алып болзувусса, ында *бажы* болгаш *ээттенген* деп сөстөр бот-боттарындан чардынмас, чүгө дээрге олар боттарының алыс лексиктиг уткаларын ышкынгаш, иелээ кады «туразы улгаткан», «бак чүве кылып амдажаан» деп ниити, сыр өске утканы илередип турар апарган болгаш домактың чаңгыс кижигүнү бооп чоруур. Ындыг быжыг каттыжышкынны фразеологизм деп адаар.

Фразеологизмнер колдуунда аас чугаага болгаш чечен чогаалга ажыглаттынар. Олар чугааны мерген, дээштиг болдуруп турар.

77. Каттыжышкыннары дүжүрүп бжиңер. Оларның кайылары хостуг каттыжышкыннар, кайылары фразеологизмнер болурун айтыңар. Фразеологизмнерниң адаан шыйыңар.

Бажы каткан, бажын дыраар; далган мээлиг, хой мээзи; аксы шимчээр, аксын чуур; чүрээ аксынга кээр, чүрээн эмчиге шинчидер; узун платье, узун дылдыг.

78. Сөс бүрүзүңге чоок уткалыг синоним болур фразеологизмнерни хөй сектер орнунга немевишаан, дүжүрүп бжиңер.

томаанныг — ...

дөмей — ...

ыят чок — ...

чалгаараар — ...

кортук — ...

үрээр — ...

коргар — ...

ынаваस्ताар — ...

Ки ирер фразеологизмнер: *бир хепке шаптырган, чүрээ аксынга келир, чыткан хой тургуспас, думчуу тыртыяр, чүрээ бош, бажынга олурар, арны дүктүг, чүрэниң бажы калбаяр*

79. Дараазында фразеологизмнерниң утказын тайылбырлаңар, оларны домактарга ажыглаңар.

Аксы чымчак, думчуун боралаар, холу бош, ийи арынныг.

80. Домактарда фразеологизмнерни тывыңар. Оларны кандыг сөстөр-биле солуп болурул? Солуп болур сөстөрүн скобкаларга биживишаан дүжүрүп бижинер.

1. Кайывыс-даа шериг кижилер-дир бис, ак-кара чокка чугаалажып көрээли. 2. Багай уруум өөнге орган болза, бо кижиниң адыр кулаа-даа дыш оргай эртик. 3. Чамдык малчыннар чүгө уругларының өөредилгезин сонуургавас, школаже бажын сукпас, башкылары-биле чугаалашпайн турарыл? 4. Ам ол чораан ояар ис чок барган. 5. Долгандыр дүмбей караңгы, карак-ла дешпе. 6. Изиг чем соонда, Лапчарның уйгузу төктүп-ле келген. *(Кызыл-Эник Кудажы.)*

○ 81. Дараазында фразеологизмнерге синоним болур сөстөрдөн тып бижинер.

Даш чүректиг, аъдының бажы хояр, өдү чарлыр, көрбээн чүвези чок.

○ 82. Дараазында фразеологизмнерге антонимнер болур фразеологизмнерден тып бижинер.

Ак сагыштыг, эриг баарлыг, балдыры дыңзыг.

СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ БОЛГАШ ОРФОГРАФИЯ.

13. Сөстөрниң тыптыр аргалары.

Тыва дылдың сөс курлавырынга (лексиказынга) чаа сөстөр немежириниң ийи кол дөзү бар: 1) сөс чогаадылгазы —

дылда бар турар сөстөрдөн янзы-бүрү аргалар-биле чаа сөстөр тыптыры; 2) сөс үлегерлеп алышыкыны — өске дылдарның сөстөрүн шиңгээдип алыры.

Тыва дылда сөс чогаадылгазының чаа сөстөр тургузар мындыг аргалары бар:

1. Сөске чогаадылга кожумааның немешкени-биле чаа сөстүң тургустунары: *туд-уг, тудуг-жу, тудугжу-ла-ар, туд-уушкун*. Бо арганы сөс чогаадылгазының кожумактыг аргазы дээр.

2. Ийи аңгы дөстүң каттышкаш чаңгыс сөс апаары: *кук-кун-хаай, даг-дүгү, кидис идик, халырт дээр, кылаш кынныр, дирс кылдыр*. Мындыг арганы сөс чогаадылгазының дөстөр каттыштырар аргазы дээр.

3. Сөстөрниң кезектериниң эге үжүктөриниң азы бир сөстүң кезээниң өске бүдүн сөс-биле каттышканындан чаа сөстүң тургустунары: *ТР* — Тыва Республика, *МЧАЭ* — мал, чер ажылының эштелгези (Тыва Арат Республикага көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгө каттыжышыкынының ады), *аревэ* — Аныяктарның революстуг эвилели (Тыва Арат Республика хөй-ниити организациязы), *курсадыг* — күрүне садыы. Бо арганы сөс чогаадылгазының хурааңгайлаар аргазы дээр.

Өске дылдардан, ылаңгыя моол болгаш орус дылдардан, оларны дамчыштыр өске-даа дылдардан тыва дылче сөстөрни үлегерлеп ап турарының дугайын мооң мурнунда өөрөнгөн бис.

Тыва дылга чаа сөстөр немежириниң кандыг дөстөри барыл?

Сөс чогаадылгазының чаа сөстөр тургузар кандыг аргалары барыл? Айтыргны харыылааш, боттарыңарның чижектериңер-биле бадыткаарын оралдажыңар.

Сөс үлегерлеп алышыкынының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

83. Номчуңар. Карартыр парлаан сөс бүрүзүн эге хевирге турар кылдыр ушта бижээш, тургузуун сайгарыңар. Сөстөрни дараазында бөлүктөрниң кайы-бирээзинге хамаарыштырып бижир: 1) чогаадылга кожумактыг сөстөр; 2) ийи дөстүң каттышканындан тургустунган сөстөр: а) дефистеп бижиир сөстөр; б) аңгылап бижиир сөстөр.

КҮШ-АЖЫЛ ЧАҢЧЫЛДАРЫ.

Бичии уруглар билип кээринден тура-ла анай, хураган ыдып, тудар болгаш чоорту аал чанынга анай, хураган кадарып

эгелээр. Элээди апаарга, хой, өшкү кадарар болгаш ооң соонда бышкан кадарчы болу бээр. Кыс уруглар инек саарынга, инек эдирип, тыртып берип, авазынга дузалажыр, ыңчап чоруй саанчылай бээр. Элээди уруглар ине, чүскүк тудуп, идик-хеп илип, иштенип-даараныр шеверлер апаар. Саан-савага чаңчыгып, ожук-паш тип, шай хайындырып, аъш-чем кылып база мергежиир. Ылаңгыя оол, кыс-даа уруглар тараа хоорарынга дузалажыр, оон хооржур апаар. Согааш, бала тудуп, тараа соктаары уругларга мырыңай албан. Оон башка хырның тотпайн баар дээр болгай. Тарааны кара дүктээри, ак дүктээри, арыдары амыр эвес берге, күш үндүрер ажыл-дыр. Челбип, элгээринге чедир ажыл-ла хөй.

Уруглар бичии чажындан эгелээш, чээргеннеп, ыяш чүктеп, ада-иезинге дузалажы бээрлер. Оол уруглар молдурга, казыра өөредип мунар, богба, чаваа мунар. Шарыны тараа бастырар күш кылдыр ажыглап турда, оолдар ону база мунуп турган. Хол кадыыры-биле тараа кезеринге, сиген бөлөринге уругларны киириштирип, оларны дузааргак, биче сеткилдиг кижилер кылдыр өөредип турган. (*Осур-оол Монгуш.*)

84. Сөзүглөдөн баштай кожумактар дузазы-биле тургустунган чүве аттарын, ооң соонда демдек аттарын ушта бижирер. Ооң соонда дефистеп бижирер нарын сөстөрүн ушта бижирер.

Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдиринде туруг хаялыг кадыр дагны шаанда Белдир даа деп турган...

Кызылдың сургуулдары, аныяктары дыштаныр хүннерде ол дагның кырынче үнүп агаарлаар, ойнаар, кыжын хаактаар турган. Хостуг шактарында уруглар, оолдар ооң кырынга үнүп келгеш, оон Улуг-Хемниң күштүг агымын, Кызыл хоорайның амыдыралын көрүп, боттарының өөрүшкүзүн илередир турганнар. Оон Улуг-Хемниң эриктери, ыраккы даглар, арыглар, делгем шынаалар чараш кылдыр көстүр. Бойдустуң мындыг чаагай чурумалдары аныяктарга дыка тааржыр турган. (*Олег Саган-оол.*)

85. Чогаадылга кожумактарының дузазы-биле дараазында сөстөрдөн чүве аттарын тургузуп бижирер.

Бижир-, өөрөн-, школа-, хына-, мергежи-, кижизит-, номчу-, чуру-.

86. Номчунар. Бо үзүндүдө чамдык орус сөстөрү чогаалчы чүгө тайылбыр-лавышаан ажыглаан деп бодаар силер?

— Кылыр ажыл шынап-ла нарын эвес болган. Котлован деп адаар улуг оңгар кыдыында эккеп каан, кылыны от хааржаа хире доң манзаларны куду бадырар, адаанче баткаш, арматура деп адаар элдеп-эзин шаараш демирлер кажаалаан ажылчыннар-га ону чедирер. Ол демирлер Оюн-оолдуң сагыжынга Хемчик арының суук талдар үнгөн шыргайынга дөмейлешкен. Манза кажааны опалубка деп адаар, ооң иштинче бетон кудар. Бо ийи, үш каът хире бедик тудуг бир улуг тудугнуң фундаментизи азы таваа. Оюн-оол Жора-биле кады манза дажып турган болгаш, бо бүгүңү айтырып ап четтигипкен. Даржаа биле Дакпай ийи мындыг сөстөр кайын дыңнаан деп, кезжээ-ле оларга айтып бээр болган-дыр. (*Маадыр-оол Ховалыг.*)

14. Тудуштур болгаш аңгылап бжиир нарын сөстөр.

87. Номчунар. Карартыр парлаан нарын сөстөрү бижээнин хайгаараңар. *Эңмежок*, *аажок* деп сөстөрү канчаар адаарыл? Оларны кезектерге чарып болур бе? Өске сөстөрү канчаар адаарыл?

I.

— Ой-ой, **эңмежогун!** Кижиде даа чүвүрүнче кире бээрийне болар, оолдар! — дээш, ам топтап көргөн: улуг-улуг сарыг кымысаяктар, мырыңай-ла кожалашкак ийи оруктуг. Бир орукту даады-ла өрү шуужуп, мырыңай-ла дыттың бажынче **үнүп турар**. Бир орукту куду шуужуп, дөзүнче бадып турлар...

Ийи-ле карак соглур! Кандыг-даа чүве тода. Бадып турар хөй кымысаяктарның сөөлгү борбак боолуу дээрге долдур **саржаг** уруп каан сыңый-ла... (*Степан Сарыг-оолдуу-биле.*)

II.

Адыглар дугайында чугаа дыңнааш, черле сестип, одаг кы-йыында дытка чөленгеш, от чүшкүрүп, удуучаңнап орган мен. Ол аразында **кум кынны** берип-тир мен. Ынчан уйгум кадында бир-ле амытанның буттарының даажы сиртилээн ышкаш болду. **Серг кылдыр** отту чаштап келдим. Караам көрүптеримге, одаг ыжының адаандан **аажок** улуг мелдер чүве үне халып келди. Канчаар-даа **чай алынмаан** мен. Адыг!..

Адыг ыш адаанга тура дүшкеш, думчуун чүш кылды. Оон семдереш кылдыр чайлай халый бергеш, одагны эргий көрдү. (Кызыл-Эник Кудажы.)

Кезектери үн талазы-биле өскерлишкиннерге таваржып, шуут чаңгыс сөс кылдыр катчы берген нарын сөстү тудуштур бижиир: *бертен* (бо+эрген), *бөгүн* (бо+хүн), *саржаг* (сарыг+чаг), *аргажок* (арга+чок).

Тайылбыр: Орус дылдын тудуштур бижиир сөстөрүн үлегерлеп алган азы бир кезин очулдуруп алган болза, оларны база тудуштур бижиир: *автошкола, автобүдүрүкчү, электростанция, электрохирээ.*

Кезектери тудуш эвес адаттынар, тус-тузунда ударение-лиг нарын сөстөрни аңгылап бижиир. Чижээ: *ак сеткил, төрөөн чурт, аъттыг шериг, мөңгүн суу, бут бөмбүцү, чагаа хавы, мал ажылы, ужар чүцүл, суук чүцүл, санаар чүве (акша), маадыр чорук, баштаар чер, он беш, чүс алдан ийи, саглаш дээр, дырт кылыр, соңгузу хүн, бурундаа хүн.*

Ындыг сөстөр чаңгыс ниити утканы илередир төлээде, оларны домак сайгарарда бот-боттарындан чарбас болгаш домактың чаңгыс кезигүнү деп санаар.

88. Сөс бүрүзүнүң кыйыныга скобка иштинге ооң кандыг кезектерден тургустунганын көргүзүп бижиңер. Оларны шын бижиринің дүрүмүн чугаалаңар.

Дорала, бежен, үжен, тозан, хепчок, хөлчок.

89. Дараазында аңгылап бижиир сөстөрни ажыглааш, домактардан чогаадыңар. Ол сөстөрнің уткаларын канчаар билириңерни чижектер-биле бадыткаңар.

Кидис идик, кадыг идик, ой тон, негей тон, шыва тон, чеңгии паш.

90. Бирги бөлүктүң сөстөрине ийиги бөлүктүң сөстөрүн каттыштырбышаан, нарын сөстөрдөн тургузуп бижиңер

1) Уран, кывар, суук, чалгаа, эрес-дидим, маадырлыг, баш таарар, удуртур, ном үндүрер;

2) чер, чорук, чүүл.

15. Дефистеп бижиир нарын сөстөр.

91. Номчуңар. Карартыр парлаан дефистеп бижиир нарын сөстөрни хайгаара. Оларның иштинден сөс бүрүзүнүң утказын азы кезектериниң аразында

хамаарылгазын барымдаалап, дараазында бөлүктөрдүн кайы-бирээзинге киири-нер: 1) кижиниң хуу ады; 2) азырал малдың шола ады; 3) географтыг ат; 4) чаңгыс дөстүң катаптааны; 5) дөстөриниң бирээзи тускай сөс болбас нарын сөс; 6) дөстөри чоок уткалыг чүүлдөрни көргүзөр нарын сөс; 7) холушкак өң көргүзөр сөс. Бо сөстөрниң кезектери тудуш адаттынар бе азы аңгы бе?

Чүрек-Кадайның чаңгыс аьды кезээде багда болгай. Эзер, чоная өгдө. **Аьш-чем** отта. **Идик-хеви** холда. **Шай** хайындырым шаа безин четпээнде, Чүрек-Кадай эзеңги үдүндө турган.

— Мен ыяап-ла баар мен — дээш, Чинчиваа аалынче халаан.

Ол база удазын шөйбөөн. Чинчиваа куда хүнүндө душтук кыс дег халдып келген, чүглө думаалай чок: кара булгаар кадыг идиктерлиг, ак хээлиг **ак-көк** торгу тоннуг, кызыл дордум курлуг. Иштин тыртыпкан **кызыл-доруг** аьттыг халдып келген...

Доруг-доруг аьттар хөлдөнгөн ийи херээжен кижини Кызыл кайы сен дээш челдирипкен. Чүрек-Доруг-даа кончуг, Чинчивааның аьды-даа анаа хөрүк баспас болган. **Херии-херии** черлерге чиштир чарыштырып, дөштерге безин савай бастырып чорааннар.

Чүрек-Кадай биле Чинчиваа хүннү бадыр, даңны атсы карак шиммээннер. Дараазында биче дүшште Кызыл хоорайга халдып кирип келгеннер.

Найысылал **хайнып-мөөрөп-ле** чыткан. Кызылдың кудумчулары ээн. ТАР-ның тос кожуунундан чыылган хамык **ара-албаты Улуг-Хемниң** паром аксында, күскү тут ышкаш, тырылган турган. Хөгжүм чиртилээн. Ыглаар-даа кижини бар, ырлаар-даа кижини бар. (*Кызыл-Эник Кудажыныы-биле.*)

Ийи азы оон-даа хөй дөстөн тургустунган, чаңгыс утканы илередир болгаш кезектери колдуунда тудуш адаттынар нарын сөстөрни дефистеп бижиир. Ук сөстөрни мындыг бөлүктөргө чарып болур:

1. Чүвөлөр, үнүштер болгаш амытаннар база кижилер аттары (*хөмүр-даш, даг-дүгү, моюн-ораар, көк-тараа, хүн-эдерер, киш-кулаа, ак-балык, өрге-мунар, чараа-дүгү, кырган-ава, кырган-ача*) азы холушкак өңнөр (*хирең-кызыл, ала-шокар чергелиг*) илередир сөстөр.

2. Кезектериниң утказы чоок азы дөмей (*ажык-дуза, озтсиген, ойнаар-хөглээр, ол-бо*), харылзашкак (*ая-дузак, аяк-сава, стол-сандай, идик-хеп, ожук-паш, өөрөдилге-кижизидилгелиг*), удурланышкак (*дүн-хүн, кыш-чай, улуг-биче, үнер-кирер*) сөстөр.

3. Кезектериниң бирээзи тускай хереглеттинмес (*аякшынак, мал-маган, ажыл-агый* дээн ышкаш) азы кайызы-даа чаңгыс сөстүң катаптааны болур (*ак-ак, он-он, каттырып-каттырып* дээн ышкаш) сөстөр.

4. Кезектериниң кайызын-даа улуг үжүк-биле эгелеп бижир географтыг хуу аттар (*Барыын-Хемчик, Чаа-Суур, Кызыл-Тайга, Алма-Ата* ышкаш), кижиниң (*Дажы-Сегбе, Кара-Ашак, Өшкү-Саар* ышкаш) азы дириг амытаннарның (*Чамырык-Мыйыс, Чыраа-Бора, Ак-Чүрек* ышкаш) хуу аттары болур нарын сөстөр.

92. Номчуңар. Дефистеп бижир нарын сөстөрни айтыңар. Оларның утказын болгаш кезектериниң аразында хамаарылгазын тодарадырын оралдажыңар. Ол сөстөрни ушта бижип алыңар.

Виктор Көк-оол «Хайыраан ботту» 1935 чылда бижип дооскан. Ол-ла чылын, Ынчан ёзулуг артистер чок турганындан, бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмнериниң киржикчилери ону чонга көргүзүп эгелээн чүве. Ооң соонда театрның артистери ук шиини, аъттыг-чадаг чоруп тургаш, Тываның бүгү булуңнарынга чедирген...

Автор шиини 1943 чылда, чоннуң чагыг-сөзүн барымдаалааш, эде кылып, чаарты тургускан.

Ынчангы бир онза чүве — шииниң эт-херекселин улустан чыгдынып ап, ол олчаан ажыглап турганы. Оон туржук ырыларда, кожамыктарда болгаш үлегер домактарда чогааттынган чүве чок, шуптузу чондан алдынган, чоннуң бодунуу болгай. Ырыларның аялгалары безин ындыг. Каасталга-шимелдези безин чонга таарышкан, чоннуң амыдыралы-биле тудуш, оон алдынган болуп турар. Шииде болуушкуннар, аажы-чаң, алгыш-кырыш, алгай-йөрээл безин чондан алдынган. Ынчангаш бо шииде бистиң төөгүвүс, бистиң культуравыс болгаш аас чогаалы ханы сиңниккен. Көрүкчүлерниң «Хайыраан боттан» адырылбас, ону катап-катап көрүксээр, оон үлегер алып, ында чаңчылдарны салбас ужуру ында. (*Алексей Чыргал-оол.*)

93. Нарын сөстөрни дефистевишаан, дүжүрүп бижирер.

Дембилдей кыштаанга кээривиске, ында кижиле эмгежок. Улустуң хөйү-ле школачылар. Олар холдарында чадаң ыяштар, демир хүүректер, кускун хаайлар туткулаан...

Таныырывыс Пар оол башкы биске сургуулдарның ажыл ижин мактап хөөрөп берди. Ооң чугаазы-биле алырга, сургуулдар каш-ла хүн иштинде барык муң дөс чыгыы янзы бүрү чаш ыяштарны олурткан. Дөргүнектиң унун ам безин чаш чадаң ыяштар шыва алы берген.

Оон ыңай мырыңай чаа олурткан шетчиктер, шивижигештер, шарланнар, пөшчүктер, инек караа, кызыл кат сыптары шору шыргай арыг апар чоруур. (*Салчак Тамба.*)

○ 94. Силерниң чурттап турар чериңерде аттары нарын сөстөр болур черлер, хемнер, суурлар бар бе? Бир эвес бар болза, оларны нарын сөстөрни бижириңиз дүрүмнериңге дүүштүр бижиңер.

○ 95. Силерниң эштериңерниң, төрөлдериңерниң болгаш таныштарыңарның аразында аттары нарын сөстөр болур кижилер бар бе? Оларның аттарын шын бижилге дүрүмүн езугаар бижиңер.

96. Скобкаларны ажытпышаан, нарын сөстөрдөн тургузуңар. Тургуска-ыңар нарын сөстөрни тудуштур, аңгылап азы дефистеп бижиңер.

Уруг (дарыг), беш (алды), сес (он), алдан (беш), орун (дөжек), акы (дунма), кара (сагыш), шагар (оът), улуг (биче), төлептиг (чорук), эп (чок), кара (көк), ада (чурт).

16. Хурааңгай сөстөр.

97. Хурааңгай сөстөрни болгаш оларның тайылбырларын номчуңар. Тус-тус бөлүктерде хурааңгай сөстөрниң аразында тургузуг талазы-биле база ол ышкаш оларны адаарының болгаш бижириңиз талазы-биле кандыг ылгалдар барыл?

I. РФ — Россия Федерациязы

КУР — Кыдат Улус Республика

АКШ — Американың Каттышкан Штаттары

II. хоорком — хоорай комитеди

райком — район комитеди

райхэ — районнуң хереглекчилер эвилели

III. күрбанк — күрүне банкызы

телекөрүкчү — телевидение көрүкчүзү

Сөстөрниң эге үннеринден тургустунган хурааңгай сөстөрни улуг үжүктөр-биле бижиир: *ТК, АКШ*. Ындыг сөстөрдө чүгле ажык эвес үжүктөр бар болза, оларны ол үжүктөрниң

ады-биле сөөлүндө ударениелиг кылдыр номчуур: *ТК* — тэка. Бир эвес ындыг сөстөрдө ажык эвес болгаш ажык үжүктөр каттай кирген болза, оларны адаттынар аайы-биле сөөлүндө ударениелиг кылдыр номчуур: *АКШ* — акыш.

Сөстөрниң эге үннеринден тургустунган хурааңгай сөстөргө немежир кожумакты дефис соонга бижиир: *ТК-га, АКШ-тың*.

Сөстөрниң кезектеринден азы сөстөрниң кезектери биле эге үннериниң каттышканындан тургустунган хурааңгай сөстөрни бичии үжүктөр-биле бижиир болгаш оларны адаттынар аайы-биле номчуур, ынчаарга оларга немежир кожумактарны дефистевейн, тудуштур бижиир: *профэвилел — профэвилелинге, профэвилелдин*.

98. Номчунар. Карартыр парлаан хурааңгай сөстөрни шын адаарынче кичээнгей салыңар. Оларны дүжүрүп бижип алыңар.

...Ол шагда кижилерниң чөпшүлү, дарга-бошкаларның сөзүн дыңнаары кедергей турган. Даргалар база хөй — нам үүрүнүң даргалары, суму тергиилекчилери, **аревэ**¹, херээженер дасыы, **ОКДЭ**², **РДО**³, **БУН**⁴ дээн чижектиг хөй-ниити организацияларының удуртукчулары, оон ыңай чер, суг, буга, чутбиле, бөрү-биле демисел дээш, элдеп-эзин бөлүктөрниң даргалары база тургулаан. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

99. Номчунар. Хурааңгай сөстөрни айтыңар. Оларның шын бижилгезин айтыңар.

Даң бажында оттуп кээревиске, өгнүң ээзи аныяк оол дем-не аъттаныпкан: үүрнүң тергиилекчилерин соңгуур болгаш **ТАР**-ның 9 дугаар Улуг Хуралының белеткелинге холбашкан нам хуралынче чоруй барган болду.

Өгдө чаа келген аалчы — ол-ла **ЧАЭ**-ниң⁵ кежигүнү олур... Акызы чоруй баарга, демги өгнүң ажы-төлү дүүнгүзүндөн-даа артык опаң-чипец, хүндүүргек чаңнаан турлар.

Мчаэчи дылга чоокта чаа тывылган чаа сөстөрни белен адап, таваар чугаалап турган. (*Александр Темир.*)

¹ *Аревэ* — аныяктарның революстуг эвилели.

² *ОКДЭ* — оран камгалалынга дузалаар эвилел.

³ *РДО* — революстчуларга дузалаар организация.

⁴ *БУН* — бижик билбес чорукту узуткаарының ниитилели.

⁵ *ЧАЭ* — чер ажылының эштелгези.

100. Дүжүрүп бжиңер. Хурааңгай сөстөрнүң адаан шыйыңар, оларның утказын тайылбырлаңар.

Торгажык автошкола дооскаш, төрөөн совхозунга чедип кээрге, мунар машина тывылбаан. Шөлээлээн слесарь орнунга элээн үеде гаражка машиналар-даа септешкен. Демги слесарь ажылче үнүп кээрге, Торгажык ийи-үш хүн автогараж, машина-тракторлар турар механизастаан мастерская аразынга ол-бо кижилерге дузалажы каап базып келген. *(Владимир Серен-оол.)*

101. Дараазында терминнер болур сөстөр каттыжышкыннарын хурааңгай сөстөр-биле солуңар. Хурааңгай сөстөрни шын номчуңар.

1. Тыва Республика. 2. Хамаарышпас Күрүнелернүң Демне-жилгези. 3. Каттышкан Нациялар Организациязы.

102. Бөлүктөй берген терминнер болгаш профессионал сөстөрнүң кандыг эртем азы мергежилге хамаарышканын чугаалаңар.

1. Бижик демдээ, чымчак демдек, биче сек, айтырыг демдээ, сөглөкчи, тодарадылга, бөдүүн домак.

2. Сцена, көргүзүг, көжеге, роль, оркестр, чарлакчы, артист, режиссёр.

3. Хаак, сула шимчээшкин, хүреш, хол бөмбүү, мөге салыр.

4. Кудумчу шимчээшкини, светофор, ногаан чырык, кудумчу кежер.

Карартыр парлаан сөстүң кандыг уткаларын билир силер?

○ 103. Кавычкалап бижээн сөстөр 20 чылдарда неологизмнер турган. Амгы үеде олар ажыглаттынып турар бе?

Чүве-ле болза «хувискаал», Өөктүң Кара-Ыяш, Хем-Белдири, Элегестин Суг-Бажы, «коммун нам», «арат нам» дээр ийикпе чаа-чаа чугаа-соот көвүдээн.

Ынчан дөвүн шынааның албанчы оруу-биле «оттуг-терге» эр-тип турар дидир деп сураглар аалдар, өглер аразынга, часкы карасээк дег, дыңгыгайнып эгеледи. *(Степан Сарыг-оолдуу-биле.)*

104. Нарын сөстөргө турза чогуур дефис демдектерни салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Моол дылдан үлегерлеп алган сөстөрни эге үннерин барымдаалап тодарадыңар.

Хем Белдиринге намның сес дугаар Улуг Хуралы эрткен, нояннарының эргези шуут дүшкен, чиңгине яды араттар кожуун

сумунуң даргазынга соңгудуп турар, оон ашкаш, ызыгуурлук дүжүметтерниң өнчү хөреңгизин хураагаш, ажылчы араттарга үлеп эгелээн. Тываның бижиин чогаадыр суг суг дээн чугаа соот ана дыргын апарган. (*Салчак Тока.*)

○ 105. Номчунар. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни айтыңар.

Мен космонавт болуксап чораан мен. Мээң күзелим боттанган. Ужудуушкун үезинде мээң бүгү-ле бодалдарым берген программаны күүседиринче угланган. Ол онаалгаларны бүрүнү-биле болгаш эң экизи-биле күүседир дээш кызып чораан мен. Ажыл-даа хөй-ле болган. Ужудуушкун дээрге-ле ажыл-дыр.

Ооң мурнунда мен 15 муң метрден бедик эвес өрү үнүп тургулаан мен. Самолетка деңнээрге, корабль-спутниктен черниң көстүрү арай хирезинде, ынчалза-даа черле кончуг эки болур чорду. (*Юрий Гагарин.*)

Карартыр парлаан сөстөрниң тургузуун сайгарыңар.

○ 106. Номчунар. Нарын сөстөрни айтыңар. Оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Шыяан ам, эрте шагның эгезинде, бурун шагның мурнунда, Сүт-Хөл шалбаа турар шагда, Сүмбер-Уула тей турар шагда, калбак чүве хадып турар шагда, борбак чүве чуглуп турар шагда чүвең иргинем.

Шыяан ам, төрөл-дөргүл, ада-ие, алган кадай-даа чок, акы-дунмазы, азыраан малы чок Балаң-Сеңги чурттап чораан чүвези иргинем. (*Тоолдан.*)

Морфология болгаш орфография.

АТ ОРНУ.

17. Ат орнунуң утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Ат орнунуң бөлүктери.

107. Номчунар. Харылзашкак домактарның сөөлгүлеринде хереглеттинген ол деп сөс мурнундагы домактарның кайы сөзүн айтып, ону солуп чоруур-дур? Ол деп сөс мында кандыг-бир кижини азы чүвени тодарадып адаар бе?

1. Хензигбей стол артынга олуро тыртып алган... Ол тоттур чөмөнөп алган.

2. Кулакпай — аңчы. Ол черлик өдүрөктер аңнаар ыт.

3. Хемечи аныяк кыстардан Ли-Квей эң-не дүвүрөп, хөлзөп чораан. Ол каасталгалыг көк тонун солуп, хемелээринге эптиг куу чүвүр, хөйлеңин кедип алган. (*Александр Темир.*)

1-ги домакта бичии оолду *Хензигбей* деп чүвө ады, 2-ги домакта аңчы ытты *Кулакпай* деп чүвө ады, 3-кү домакта хемечи уругну *Ли-Квей* деп чүвө ады тодарадып адап турар. Ынчаарга ол-ла домактарга эжеш домактарда ук чүвөлөрниң аттарын тодарадып адавас, а анаа айтып турар сөс болза ол. Ол деп сөс ат орну болур.

Чүвөлөрни, ылгавыр демдектерни болгаш сан-түңнү тодарадып адавас, оларны чүглө айтыр чугаа кезээн ат орну деп адаар.

Ат орну домактың янзы-бүрү кежигүннөри болуп чоруур.

Ат оруннаны мындыг бөлүктөргө чарлыр:

Арынның ат оруннаны: *мен, сен, ол, бис, силер, олар.*

Айтырыгының ат оруннаны: *кым, чүцү, кандыг, кайы, кайызы, каш, чеже, кашкы, чежеги, кымныы, кайы хире, чүцү хире.*

Айтылганың ат оруннаны: *бо, ол, дүцү (дөө, доо), мындыг, ындыг, мынча, ынча, ол хире, ук, мүң, демги.*

Тодарадылганың ат оруннаны: *бүцү, шупту, хамык, дооза, дөгөре, бот, бүрү, кым-даа, чүцү-даа.*

Тодаргай эвес ат оруннаны: *бир, бир-ле, кым-бир, чүцү-бир, кандыг-бир, кайы-бир, чамдык, каш, элээн каш.*

108. Номчуңар. Карартыр парлаан ат оруннанын тус-тус бөлүктөргө хамаарыштырбышаан, ушта бижиңер. Өскөрлөп чоруур ат оруннанының эге хөвириң айтыңар.

Каш-ла хонгаш, чайгы дыштанылга эгелээр деп турган. Майның магалыг чылыы, ооң оът-чечээ хөрек-чүректи чайгаарла хөлзөдөп, хөглөдөп келген. Турисчи поход солун эртер ужурлут деп Орлан-оолдуң бодаан-на чүвези ол. Музейге хөректиг чүнү тып ап болурул? Бир-ле хүн ол чажыдын эштеринге дамчыңар деп шиитпирлеп алган. Бүгү класс ооң өңүктөри болбайн аан, ынчалза-даа хөрек амдызыңда чажыт, кижиги бүрүзүңгө чугаалап болбас. Ынчангаш эң чоок эштери Шериг-оол биле Доржулдайга дыңнаткан. Демгилери сонуургааныңдан аастарын ашкылап алган, ылым-чылым-на олурганнар. (*Көк-оол Чамыяң.*)

109. Номчунар. Ат оруннарын тывыңар, оларның кандыг бөлүктерге хамааржырын айтыңар.

Тыва Республиканың бойдузу чүгле каас-чаражы, онзагайы-биле эвес, а харын үнүш болгаш дириг амытан аймааның байлаа-биле алдаржып турар. Тываның арга-арыглары бодунуң продуктулуунуң талазы-биле, Барыын болгаш Чөөн Сибирьниң хей черлери ышкаш, хөлчок байлак. Бистиң республиканың байлак курлавырларынга эм үнүштер, эртемге үнелиг ховар үнүштер, каттар, мөөгү, тоорук болгаш өске-даа чүүлдер хамааржыр.

Арга-арыглар улус ажыл-агыйынга кайгамчык ужур-дузалыг. Олар ыяштың чиг-эт баазазы, сугнуң, бойдуштуң камгалакчызы. Олар атмосфераны арыглап, кислородту катап тургузуп турар. Кижиниң амыдыралынга арга-арыгның, ооң үнүжүнүң болгаш дириг амытаннарының ажык-дузазын бадыткап турар фактыларны хейнү кирип болур. Тываның арга-арыгларында үнелиг кештиг аң-мең, дириг амытаннар, куштар, а ооң суг хөөлбектеринде хей янзы балыктар, суг куштары өзүп турар. Ол бүгү Тываның бойдус байлаан, арга-арыын онзагай болдуруп келген, ынчангаш хей-хей кижилерни бодунче хаара тудуп турар. (*Азам Гукасян*).

110. Дефис демдектерни турза чогуур черинге салбышаан, дүжүрүп бижинер. Ат оруннарының адаан шыйыңар. Ат оруннаны сөзүглелде кандыг сөстөрни айтып, оларның орунунга хереглеттинип чоруурун тайылбырлаңар.

Мен Арыг Бажы суурда чурттап турар мен. Ында бежен хире өг бүле чурттап турар. Ынча чурттакчылыг суурлар хей эвес боор. Мээң суурумнуң долгандыр турар бойдузу дыка чараш. Ындыг черге чурттаары эки. Ооң кедээр талазында улуг шык бар. Аңаа кезжээниң не бис ойнаар бис.

18. Арынның ат оруннаны.

111. Номчунар. Арынның ат оруннарын тывыңар, оларның кандыг арыннарда болгаш саннарда хереглеттингенин айтыңар.

Назы-хары беш, алды хардан ашпаан хире ийи бичии оолдар декабрьның каржы соогун безин херекке албайн, эжик аксында салып каан борбак чудукту сандайлангаш, аажок хөөрөшкен олурлар. Олар эң-не чаптанчыг, чалбыыштыг чугааларын мынчаар хостуу-биле эгелээннер.

- Серёжа, дүүн сен концерт көрдүң бе?
- Ийе, көрдүм-не, Алёша, концерт эвес, шии чорду чоп.
- Ой! Шии деп канчап билдиң?
- Билбес боор бе, ону авам-на шии деп айтып берди.
- Ынчаарга сен ында Ленинни көрдүң бе ынчаш?
- Ийе, көрдүм-не, сен база көрдүң бе?
- Мен шагда-ла көрүп каапкан мен.
- Кымнар барып көрдүңөр?
- Бис угбаларым база акым-биле кады чораан бис.

(Василий Эренчин.)

112. Арынның ат оруннарының даңзызын дүжүрүп бижип алыңар.

Арынның ат оруннары

Арыннар	Чаңгыстың саны	Хөйүнүң саны
1-ги	мен	бис
2-ги	сен	силер
3-кү	ол	олар

Чугаалап турар кижии арынның ат оруннарының дузазы-биле чугааның киржикчилерин айтыр:

мен — чугаалап турар
кижи боду

сен — чугааны дыңнап
турар кижии

ол — чугаада ады үнүп
турар кижии азы чүве

бис — чугаалап турар
кижи болгаш ооң өөрү

силер — чугааны дыңнап
турар кижии болгаш
ооң өөрү

олар — чугаада ады үнүп
турар кижилер азы
чүвелер

Мынчангаш арынның ат оруннары кым? кымнар? чүү? чүлөр? деп айтырыгларга харыылаттынар. Олар саннарга болгаш падежтерге өскерлир.

113. Чаңгыстың санында арынның ат оруннарының падежтерге өскерлирин хайгаараңар. Кайы ат орунунуң падежтерге өскерлиринде онзагай чүүл бар-дыр? Дүжүрүп бижип алыңар.

	мен	сен	ол
А. п.	мен	сен	ол
Х. п.	мээң	сээң	ооң
Б. п.	меңээ	сеңээ	аңаа
О. п.	мени	сени	ону
Т. п.	менде	сенде	ында
Ү.п.	менден	сенден	оон
У. п.	менче	сенче	олче

114. Хөй сектер орнунга *ол* деп ат орнунуң тааржыр падеж хевирлерин хереглевишаан, номчуңар.

Белек — мурнакчы ажылчын. ... — дашчы. Бистиң суурда... тудушкан бажыңнары хөй. Бо чылын ... көдээ Советтиң депутадынга соңгаан. Суурувустуң төөгүзүнге хамаарышкан солун чуруктар ... эвээш эвес. Бөлүк өөреникчилер ... аалдап барып чораан. Аныяк тудугжулар ... үлегер ап турар. Белектиң дуржулгазын шингээдиң алыр дээш дыка хөй кижилер ... кээп турар.

115. Хөй сектер орнунга *бо* деп ат орнун чогуур падеж хевирлеринге ажыглавышаан, номчуңар. *Бо* деп ат орнунуң падежтерге өскерлирин *ол* деп ат орну-биле деңнеп сайгарыңар.

Бо — бистиң школавыс-тыр. ... ишти база дыка каас-чараш. ... энир чылын тудуп дооскан. Мен ... эрткен чылын өөренип кирген мен. Ам ... дыка хөй уруглар, оолдар өөренип турар. ... келир үеде дыка хөй эртем-билиглиг кижилер үнер. Бо чылын алды харлаан уруглар ... кирер дээш четтикпейн манап турар.

Ажыглаар падеж хевирлери: *бо, мооң, мону, маңаа, мында, моон, боже.*

116. Номчуңар. *Мен, сен, бис, силер* деп сөстөриң кайда кол сөс, кайда сөглөкчиниң составында кирип чоруурун айтыңар.

I.

— Сен маңаа ыяштан белеткеп, оттан кыпсып, шайдан хайындырып турар сен. Мен бо каът бажыңдан бээр маңнааш келийн — дээш, Чодур ашак далаштыы кончуг базып ыңай болду. (*Сергей Пюрбю.*)

II.

...Арылар база кончуг угаанныг болду... Ынчалза-даа бис олардан кончуг сестип турган бис.

— Арылар бисти чүге шакпазыл, кырган-ачай? — деп, Каң-оол сонургап айтырды.

Оттук ирей хөглүү кончуг хүлүмзүрүп, чугаалады:

— Силер ышкаш томаанныг, чараш оолдарны олар анаа-ла шага бербестер. Силер оларның өөн үрегдей бербес-тир силер. (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

Мен, сен, бис, силер деп сөстөр домакка тускай кежигүн болбайн, сөглекчиниң составынга турда, оларны арын көргүзүкчүлери дээр.

117. Диалогтан тургузуңар. Аңаа *мен, бис, сен, силер* деп сөстөрни арын көргүзүкчүлери кылдыр ажыглаңар.

118. *Силер, болар* деп ат оруннарын эвиең чугаага чаңгыс кижини хүндүлээри-биле ажыглаарын болгаш ынчан ол ат оруннарын улуг үжүк-биле эгелеп бижириң хайгаараңар.

1. Хүндүлүг Дадар-оол Дыртый-оолович! Бистиң байырлыг кежээвиске киржиң, чагыг-сүмелериңерни бергениңер дээш **Силерге** улуу-биле четтирдивис. 2. Бригадир чедип келди. Ам бистиң кылыр ажылывысты **болар** айтып бээр.

119. *Силер, болар* деп ат оруннарын чаңгыс кижини хүндүлээри-биле хереглээн ийи-ийи домактан чогаадып бижиңер.

19. Айтылганың ат оруннары. Айтырыгыңың ат оруннары.

120. Карартыр парлаан айтылганың ат оруннары кайы сөстөргө хамааржып, домактың кандыг кежигүннери болуп чоруурул? Олар тус-тус домактарда чүнү айтып турарыл?

Бо чаа тудуг школа тудуу-дур. Ол тудугну эрткен күзүн кылып эгелээн. **Бо** школа беш каът болур. **Мындыг** улуг, чараш школага өөренири магалыг-дыр. Ол хире школага өөренип тургаш, черле канчап багай демдектер алыр боор. **Бо** школа амдыы чылын ажыттынар.

Айтылганың ат оруннары чүвелерни (*ол, бо, дуу, доо, дөө, дүц, ук, мүн, демги*), оларның ылгавыр демдектерин (*ындыг, мындыг*), сан-түнүн (*мынча, ынча*), хире-шаан, хемчээлин (*ол хире, бо хире, мындыг*) айтыр. Айтылганың ат оруннары домакка чүве ады-биле илереттинген кезигүнге хамаарышпышаан, тодарадылга бооп чоруур.

121. Номчуңар. Айтылганың ат оруннарын тывыңар. Оларны хамааржыр сестери-биле кады ушта бижип алыңар.

САГЫНДЫРЫГ ДЕМДЕКТЕР.

Кылын чөвүрээлиг чоон дыттарда доора кезир тырткылап каан демдектер арга иштинде бо-ла тургулаар. Ындыг демдектерни мээң даайларым мынчаар тайылбырлаан чүве.

Чавыс, доора шыйган демдектерни аскыр хаваннарныы, а бедик турар ындыг демдектерни даг-иргектерни дижир. Аскыр хаван эртип чыда, бо тайгада менден чидиг болгаш күштүг азыгыг хаван чок деп хөрөктөнгөш, күштүг азыы-биле дытты доора дургаар шелип эртер.

Даг-иргек ону көргөш, чүү мындыг сугнуң суксаа, черниң чексээ амытан меңээ чөңгээлеп, демдек салып каан чүвел деп көксенгилээш, ийи бут кырынга тура халып, демир дег кадыг дыргактарлыг күштүг холу-биле хаванныындан-даа ыракта бедик, доора кертиг чара шаап каар. Ынчангаш дыка чавыс болгаш бедик кертиглер тыптып келир ужуру ол. Ол кертиглер анаа-ла демдектер эвес, а өске тайгалардан келгилээн аскыр хаваннар болгаш даг-иргектерге сагындырыглар болур.

Танды-Ууланың чамдык чодур дыттарында тургулаар мындыг кертиг демдектер дугайын мээң аңчы-меңчи даайларым ынчаар хөөрежир чүве ийин. (*Монгуш Эргенгии-биле.*)

122. Домактарны дүжүрүп бижип алыңар. Айтылганың ат оруннарының аразында ылгал бар-чогун тодарадыңар.

Ол номну ап алыр сен. Ук номну ап алыр сен. Демги номну ап алыр сен. Доо номну ап алыр сен. Бо номну ап алыр сен.

○ 123. Сөзүглелде демдек аттарын айтылганың ат оруннары-биле солувушаан, номчуңар.

Хемнерниң суглары улгадып, хектерниң өткүт үнү даң хаязы-биле деңге аян туткан өөрүнчүг үе. Чиңгир ногаан эзимнер

көгүлдүр дүдүскектер-биле шугланып алган, хуннүң изиг чылынгга дегеленип турганзыг. Сагыш-сеткилди дүвүредип, хөлзедип, бир-ле билдинмес чүг-биле чүглөп турар магалыг чай бодунуң эргезин ээлеп кирипкенинге кым өөрүвөс боор. (*Монгуш Доржу.*)

124. Ол деп ат орну кайда арынның, кайда айтылганың болурун тайылбырлаңар.

Ол капитан Марат Агбаанович Ашак-оол-биле таныжары уругларга дыка солун болган. Ол — эң баштайгы тыва капитан. 1964 чылда ол Красноярск крайның Енисейск хоорайга хем оруунуң техниктиг өөредилге чериниң сургуулуун дооскан. Ынчангаш ол дораан-на ол хоорайның Енисей пароходствозунуң шугумунга ажилдай берген. (*Леонид Чадамба.*)

125. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр чугааның кандыг кезектери болурул? Ол сөстөргө айтырылгандан салыңар.

Чаңгыс-ла канчаар-даа аажок улуг одаг хып, оортан үнген **чаштанчылар** алдын арыларның бүлези болуп ужугуп үнгеш, булуттарга барып өжүп турар чүве дег сагындырар турган. **Мен** Тарбаганның тоолун болгаш Кодур-оолдуң адазы-биле аңнаарыңга белеткенип олурганы чалым баарында одаан сактып келдим. Ынчалза-даа мээң **бо** көрүп турган чүвөм кайда-бир ыракта аас-кежииниң дугайында тоол эвес турган. Ол дээрге кызыл партизаннарның паараңы. **Олар** бистерниң аас-кежививис дээш тулчуушкунче чоруп турганнар. (*Салчак Тока.*)

Айтырыгының ат оруннары янзы-бүрү айтырыглар илередир: чүвениң дугайында — ч ү ү? кым?

ооң ылгавыр демдээниң дугайында — кандыг? кайы? кайызы? кашкы? чежеги? кымны?

сан-түңүнүң дугайында — каш? чеже?

хире-шааның, хемчээлиниң дугайында — кайы хире? ч ү ү хире?

126. Хөй сектер орнунга айтырыгының ат оруннарын немевипшаан, дужүрүп бижиңер. Айтырыгларны аас-биле харыылаңар.

1. ... чылда төрүттүнген сен? Харың...?

2. ... класста өөренип турар сен?

3. ... номнар номчуурунга ынак сен?
4. Сени ... номчуурунга өөреткенил?
5. Улуг-хүннерде ... кылып турар сен?

127. 1-ги арынның ат оруннарының орунга 2-ги арынның ат оруннары хереглевишаан, домактарны айтырыг домактары кылдыр эде тургузуңар.

Бис эртен Улуг-Хаяже экскурсиялаар бис. Ынаар шупту клазывыс баар деп дугуржуп алган бис. Клазывыс башкызы база бистиң-биле баар. Аңаа баргаш, янзы-бүрү оюннар ойнап, ол хаяда куйну көөр деп бодап тур бис. Бистиң клазывыста ол куйну көргөн оолдар бар. Ооң иштинче кирери дыка коргунчуг, ынчалза-даа көрүксээривис база кончуг-дур.

20. Тодарадылганың ат оруннары. Тодаргай эвес ат оруннары.

128. Номчуңар. Тодарадылганың ат оруннарын тывыңар. Оларның чүвелерни канчаар көргүзерин тайылбырлаңар.

I.

Уруу өөрени бергенде, кым-даа өөрүвейин канчаар... Уруглар садынга турарга эки-ле... Черле ынчаш бичии уруг бүрүзү аңаа турза чогуур... Башкызы өөредип турда, өөреникчи боду-ла кызар болза, өскелерден кажан-даа дорайтавас болгаш кажан-даа 2 демдек албас. (*Салим Сүрүң-оолдуу-биле.*)

II.

Хамык куштар, дириг амытаннар оттуп, шимээрге эгелээн. Суурнуң бүгү чону база-ла оттуп, шупту-ла боттарының ажыл-херээн кылып эгелээн. Ажылчыннар дооза контора, гараж, ферма чанында чыгып келген. Школачылар база уурук-сууруктап школаже шуужуп эгелээн.

Тодарадылганың ат оруннары чаңгыс аай чүвелерни ылгап айтыр.

Бүгү, шупту, хамык, дооза, дөгере деп ат оруннары чаңгыс аай чүвелерни бүрүнү-биле хаара тутканын илередир: *бүгү (шупту, хамык) өөреникчилер, өөреникчилер шуптузу (доозазы, дөгереги).*

Бот, бурц, кым-даа, чцү-даа деп ат оруннарының ниити утказы чаңгыс аай чүвелерни тус-тузунда аңгылаанын айтыры болур. Оларның аразында өске сөстөр-биле каттыжарының болгаш утказының талазы-биле ылгалдар база бар.

Бот деп ат орну харылзашкан сөзүнүң соонга азы чааскаан хамаарылга кожумактыг хереглеттинер болгаш кылдыныгны кижиниң дооратан дуза чокка күүседирин көргүзөр: *балыкчы боду, мен бодум, бодум*. Бо ат орну саннарга болгаш падежтерге өскерлир.

Бурц деп ат орну чааскаан хереглеттинмес, а үргүлчү хамаарышкан сөзүнүң соонга хамаарылга кожумактыг чоруур: *кижи бурцүзү, театр бурцүзү*.

Кым-даа, чцү-даа деп ат оруннары тускай хереглеттинер болгаш *кым-даа* деп ат орну «кижи бүрүзү», *чцү-даа* деп ат орну «чүве бүрүзү» дээн уткалыг болур: *Ону кым-даа (кижи бурцүзү) билир. Меңээ чцү-даа (чүве бурцүзү) херек чок*.

129. Дүжүрүп бижиңер. Тодарадылганың ат оруннарының домактың кандыг кежигүннери болуп чоруурун айтыңар. Өске сөс-биле кады чоруур ат орну ооң-биле кады домактың чаңгыс кежигүвү болур эвеспе.

Бис шуптувус хем кыдыынче чоруптувус. Аңаа баргаш, дөгере сугже кире халыштывыс. Оон үнүп келгеш, кызыл-кат чыып чиир дээш, арыгже маңнажыптывыс. Кижиги бүрүзү бодунуң савазынга катты бичиилеп чыып кирипти. Мен бодум база бичии шил лаазага чыып эгеледим. Бичии болгаш, савам долдуруп алдым. Кежээликтей бээрге, бис Оля-биле хамыкты мурнап чанып чоруптувус. Бистиң дөгереvistи аалывыста аваларывыс манап турар болгай.

130. Хэй сектер орунга *бот* деп ат орун чогуур арыннарга болгаш саннарга ажыглавышаан, сөзүглелди номчуңар.

Удавас бистиң кожууннуң наадымы болур. Аңаа бистиң чаңгыс чер чурттугларывыс ... ажыл-ижин түңнеп чугаалажыр. Бис база ... ажылывыс дугайын аңаа чугаалаар бис. ... күжүвүс-биле белеткеп алган концерттивис көргүзөр бис. Слава ... чогаадып алганы шүлүүн номчуур. Мен ... танцылаар мен.

131. *Кым-даа, чцү-даа* деп ат оруннары кол сөстөр болуп чоруур дөрт кыска домактан чогаадып бижиңер.

132. Номчуңар. Карартыр парлаан каттыжышкыннарда сөстөрнүң баштайгылары сөөлгүлөрнүңге кандыг утка киирер-дир?

Оон ыңай дуруяаларнүң хире-хире «Кичээниңер!» дээнзиг ме-дээлежиглери азы **кандыг-ла бир айыгыл** эрте хона бээрге, өөрээштиң бир үн-биле чарыштыр ырлажы кааптары дыңналгылаар... **Бир-ле орук** кыдыы черге олуруп алгаш дыңнааладым — сураг. Ынчап олу-ра, дүңгүр эткенин дыңнап кагдым. Ооң-биле кады «хей-дүңгүр» сагыжымга кире хонуп келди. «Өлгөн хамнарнүң чевээнде дүңгүрү эдип чорууру ол, аза-бук **кайы-бир кижини** өлүрүп алыр дээш сүрүп, эдип чорууру ол» деп чугаалар мени оон-моон үглөп, долганы хонуп келген. (*Степан Сарыг-оол.*)

Тодаргай эвес ат оруннарынга *бир (бир-ле)* деп сөс болгаш ийиги кезээ ол сөстен тургустунган *кым-бир, чүү-бир, кандыг-бир, кайы-бир* деп ат оруннары, ол ышкаш *чамдык, каш, элээн каш* деп сөстөр хамааржыр. Тодаргай эвес ат оруннары чүвелерни, ылгавыр демдектерни болгаш сан-түңнерни тодаргай эвес айтыр.

Ийиги кезээ *бир* деп сөстен тургустунган тодаргай эвес ат оруннарын дефистеп бижиир: *кым-бир, чүү-бир, кандыг-бир, кайы-бир*.

133. Дүжүрүп бижиңер. Тодаргай эвес ат оруннарын, оларнүң хамааржыр сөстөрнү тывыңар. Оларнүң адаан шыйыңар. Тодаргай эвес ат оруннарын би-жиирин тайылбырлаңар.

1. 2 демдек болза бажында мээ чок, арнында карак чок, мелегейниң мелегейи амытан чүве-дир... Ынчангаш башкы мени *кайы-бир* өөреникчиниң кыдыраажынга салыптар деп бодаан. 2. Башкызы кыдырааштарга чок болза сан, чок болза *кандыг-бир* шыйыг бижээш, өттүндүр бижидер. 3. Мен *кым-бир* кижиле чугаалажырын дыка күзөп чораан мен, ынчалза-даа дидинмейн чораан мен. 4. А Сайлык чүдек-даа өөрээн: хирт кылдыр ужуп үнгөш, Сайлыкмааны он долгандыр хиилеткеш, демги-ле турган дазылынга хонупкаш, адыжын часкааш турупкан. Ынчан-мастың-даа аргажок, чүге дээрге бо назыда аңаа *кым-даа четтир-дим* деп көрбээн. (*Салим Сүрүң-оол.*)

134. Номчуңар. Сөзүглелде ат оруннарын, оларнүң кандыг бөлүктерге ха-мааржырын айтыңар. □ Бо чүүлдүң ниити утказының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

Колхозтуң база бир хоочун, амыр-дыш чок кол кижизи Антон Егорович аарый берген. Район эмнелгезинден чаладып келген тус черниң фельдшери демги кырганга эңмежок эмнер бижип берген чүве-дир. Аңаа немей ашактың хоорайда чурттап чоруур уруглары база чорудуп берген.

— Кырган-ачай! — дигеш, бажыңыңга кады дүвүредип хүнзээри уруунуң бичии оглу Антон Егоровичиден айтырган: — А хөй-ле эмнерниң кандызы эң эки-дир?

— Ындыг эм чок болду.

— А ындыг эм кайдал?

— Сарай иштинде чүве.

— Сарай иштинде чээ? Ынчаарга ону мен барып эккэйн.

— Ону эккеп шыдавас-тыр сен ийин, оглукум. Ол эм-домну ажил-үүле деп адаар чүве болгай, ону чүгле мен ап болур мен.

— Ынчаарга ам меңээ чүктенивит, сарайже кады бараалы.

Ышкамнанчыг борбак бажыңга бүдүн-бүдүн хүннер дургунда чеже хөлестеп чыдар боор, баштайында уруунуң оглунуң арган эгиннерин ужур сагып даянып чорза-даа, дараазында оң дузазы чокка-ла сарайга чедир боду үңгеп-союп чеде берген. Ол сарайга бүгү назынында шанак кылып келген. Аарыырының мурнунга чедир эгелеп кааны шанактарыңга баргаш, балдызын арай боорда тудуп ал-ла, чона шаап кирипкен.

Оон-на кырганга чоорту чиик-чиик кыннып келген: ол хүннүң кежээзинде, ийи неделя чем чивээниниң сөөлүндө, бир-ле дугаар чемненген, а база бир неделя эрткенде, шуут-ла сегий берген. (*Фёдор Абрамов.*)

КЫЛЫГ СӨЗҮ.

21. Кылыг сөзүнүң утказы болгаш грамматиктиг демдектери.

135. Номчуңар. Карартыр парлаан кылыг сөстөриниң харыылаттынар айтырыгларын тодарадыңар. Кылыг сөстери канчаар өскерлир-дир? Олар домакта кандыг кежигүннер бооп турар-дыр?

Кышкы узун кежээ чугаа-соотту Сержиң Достаконна шуудуп чоруп тур. Максим Мунзук артистиң аныяксыг ашак

дугайында ырын-даа катаптады. Ооң соонда тыва улустун мындыг дүрген-домаан салды:

- Торгалыгның суун кештиң бе?
- Дораан кештим.
- Доштуг-дур бе, терең-дир бе?
- Доруг-Доюм ылгын болгаш, эскербедим.
- Аксыңда агараңнаан чүл?
- Аганак эъди чидим.
- Арган-дыр бе, семис-тир бе?
- Алызындан чазый болгаш, билбейн бардым...

Ийи кырганның амыдырал-чуртталгазы-даа, чугаа-сооду-даа солун улус чорду. Оон-даа солун чүвени ооң соонда дыңнадым. *(Кызыл-Эник Кудажы.)*

Чүвениң кылдыныын илередир болгаш чүнү кылып тур? чүнү кылганыл? чүнү кылырыл? канчап тур? канчалганыл? канчаарыл? чергелиг айтырыл-ларга харыылаттынар болгаш үелерге, арыннарга база саннар-га өскерлип чоруур чугаа кезээн кылыг сөзү дээр.

Кылыг сөзү домакка колдуунда сөглекчи болур.

136. Номчуңар. Кылыг сөстөрүн тывыңар. Оларның харыылаттынар айтыр-гыларын, домактың кандыг кижигүнү болурун, үелерин айтыңар.

Хүн көзүлбес. Хоюг кара булут ону дуглап алган. Кезек-кезек хадыг кагтылап турар. Хөй-ле хөгжүм, музыканың уяранчыг чараш үнү дыңналып турган дег. Ыяштар ооң аайы-биле танцы-лап, эглиңейнип тургулаар. Сактырга, кезээ дүжүп, имир-тиңнеп кел чораан ышкаш. Чырыкта каттап чиир, оон башка капитан база далаштыра бээр. *(Леонид Чадамба.)*

137. Номчуңар. Кылыг сөзүңүң карартыр парлаан хевирлериниң аразында тургузуг болгаш утка талазы-биле ылгалын тодарадыңар.

Шойдак сагыжын улус артынга чугаалавас, таарзынган-даа, таарышпаан-даа чүвезин кижиниң кызыл арнынга кээп чугаалаар. Ооң ындыг болганы кырган-ачазының дорт салдары деп ам кээп билип олурар-дыр мен. Ынчан билбээн мен... *(Александр Даржай.)*

Мында чугаалаар — кылыг сөзүңүң болур хевири, а чугаалавас — болбас хевири. Болбас хевир кылыг сөзүңүң

чугаала деп дөзүнгө -ва деп кожумактын каттышканы-биле тургустунган.

Кылыг сөзүнүң болур хевири кылдыныгың боттанырын илередир, а болбас хевир кылдыныгың боттанмазын илередир. Болбас хевир кылыг сөзүнүң болур хевири кылдыр хереглеттинер дөзүнүң соонга -ма/-ме (бодан — боданма, хөм — хөмме, сын — сынма), -ва/-ве (макта — мактава, эгеле — эгелеве), -ба/-бе (чыг — чыгба, чай — чайба, көр — көрбе, сал — салба), -па/-пе (чат — чатпа, сок — сокпа) деп кожумактын каттышканы-биле тургустунар.

138. Үлегер домактарны номчааш, кылыг сөзүнүң болур болгаш болбас хевирлерин айтыңар.

1. Назын кырыыр, өжээн кырывас. 2. Өлден артар, өрттен артпас. 3. Кижиге өлүр, алдар өлбөс. 4. Арның бодава, адың бода. 5. Аштаанын уттур, доңганын утпас.

139. Дүжүрүп бижээш, кылыг сөзүнүң болбас хевиринде дакпырлап кирген үжүктөргө адаан шыйыңар.

1. Чаш хураган иезин ам-даа эммээн. 2. Ашак малынга сагышсырааш, даңгы атсы караан шиммээн. 3. Мен отту үреримге-даа, кыппады. 4. Силер читкен аңдыңар тыппадыңар бе?

140. Дараазында кылыг сөстөргө болбас хевириниң кожумактарын немеп бижир.

Хөм, шып, шап, теп, туттун, кеттин, мун, сагын.

141. Бижи деп кылыг сөзүн арыннарга, саннарга болгаш үелерге улаштыр өскерттип бижир. Кайы үеге кылыг сөзүнүң арыннарын кожумактар, кайы үеге арын көргүзүкчүлери (мен, сен, бис, силер деп сөстөр) көргүзүп чоруур-дур? Арын кожумактарының болгаш арын көргүзүкчүлөрүнүн адаан шыйыңар.

Арын- нар	Эрткен үе	Амгы үе	Келир үе
--------------	--------------	------------	-------------

Чаңгыстың саны

1-ги	Мен бижидим.	Мен бижип тур мен.	Мен бижиир мен.
2-ги	Сен	Сен	Сен ... .
3-кү	Ол	Ол	Ол ... .

1-ги	Бис	Бис	Бис ... .
2-ги	Силер	Силер	Силер ... .
3-кү	Олар	Олар	Олар ... .

22. Бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстери.

142. Номчуңар. Карартыр парлаан кылыг сөстөриниң кайылары чаңгыс дөстөн, кайылары ийи ийикпе азы оон хөй дөстөрниң каттышканындан тургустунганын айтыңар. Ийи ийикпе оон хөй дөстөрлиг кылыг сөстөринде кол (лексиктиг) утканы кайда дөстөр хары угда, кайда оларның кайы-бирээзи илередип турарын тодарадырын оралдажыңар.

ИНЕ.

Ине муң-муң чылдар мурнунда тыптып келген. Ужун өттүр үттеп каан шиш баштыг балык сөөгү — чер кырынга тывылган баштайгы ине ол. Ооң соонда сөөк инени хүлер ине, сөөлзүредир ону демир, а бай кижилерге мөңгүн ине солаан. Баштайгы каң инелерни Европага арабтар эккелген. Дыка үр үе дургузунда инени хол-биле кылып турган. XVI чүс чылда Францияга сывырындак демир шөө тыртар херекселди чогаадып кылган. Ол чорук ине-тевене херээнге эргилдени болдурган.

Бистиң чуртувуста кара чаңгыс тускайлаттынган ине бүдүрүлгези болур чер Москва чоогунда Колюбакино суурда. Ында чүгле хол-биле даараарынга хереглээр инелерниң безин 25 хевирин бүдүрүп үндүрүп турар. («Шын» солундан.)

Кылыг сөстери тургузуг талазы-биле бөдүүн, нарын болгаш составтыг болур.

Чаңгыс дөстөн тургустунган кылыг сөзүн бөдүүн кылыг сөзү дээр. Чижээ: *Уруг ыттаваан. Хеймер-оолдуң ээлчээ келген. (Олег Саган-оол.)*

Дефистеп бижиир (*адар-боолаар, коргар-сиртээр, ойнаар-тоглаар, ужар-турар, үнер-кирер* ышкаш) ийи дөстөн, оон аңгыда чамдык үн (*ыыт-дааш*) азы омур-хевир өттүнер сөстөр-биле *кыл-, кылын-, де-* деп кылыг сөстөриниң (*чык кылыр, агараш кынныр, караш дээр, мойт дээр* ышкаш) каттышканындан тургустунар болгаш чаңгыс ниити лексиктиг утканы илередир кылыг сөстөрүн нарын кылыг сөстери дээр.

Дефистеп биживес ийи ийикпе оон-даа хөй дөстөрдөн тургустунган болгаш база-ла чаңгыс ниити лексиктиг утканы илередир кылыг сөстөрин составтыг кылыг сөстөри дээр. Ындыг кылыг сөстөриниң баштайгы дөзү кол (лексиктиг) утканы илередир, ынчангаш ону кол кылыг сөзү дээр. Өске дөзү (дөстөри) немелде (грамматиктиг) утканы илередир, ынчангаш ону дузалал кылыг сөзү дээр. Чижээ, *бижил турган* деп составтыг кылыг сөзүндө *бижил* деп кол кылыг сөзү кылдыныгны, *турган* деп дузалал кылыг сөзү ол кылдыныгның үргүлчүлелдиин (үр болганын) болгаш төнмээнин илередир, ынчангаш ниитизи-биле кылдыныгны болгаш ооң төнмээнин көргүзөр. Ол ышкаш *бижил каан* деп кылыг сөзү кылдыныгны болгаш ооң төнгенин, *бижил алыр* деп кылыг сөзү кылдыныгны болгаш ооң кижиниң бодунга ажыктыг болурун илередир.

Нарын кылыг сөстөри база составтыг кылыг сөстөри кылдыр өскерли берип болур: *үнүп-кирип турганнар, коргар-сүртээр апарган*.

Ук шаанда составтыг кылыг сөстөри чорааш, амгы үедө кезектери кызырлып өскерилген *эккээр, эккелир* (алып келир, ап келир), *апнаар* (алып баар, ап баар) деп кылыг сөстөриниң ортузунга ажык эвес үннерниң үжүктөрин дакпырлап бижиир.

143. Номчуңар. Бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрин айтыңар.

Ол кежээ машина-даа келбээн. Азиймаа-биле хондур хөөрештивис...

Улуг кызыл бөмбүк дег хүн чөөн чүктөн ушта чүгүрүп үнүп олур. Кайывыс-даа кум кынны берип-тир бис. Чүглө бир машинаның кыпсынчыг медээзинден серт кыннып отту чаштап келдивис. Долдур чудук чүдүрүп каан машинаның чолаачызы эртер орук тыппайн, медээлеп турган чүве-дир.

Бир кочал бензинни хыйландыра-хыйландыра дилеп алдывыс. Ол-ла каккаш, хоорайга тутсуп кирип келдивис. (*Эдуард Донгак.*)

144. Баштай бөдүүн, ооң соонда нарын болгаш адак сөөлүндө составтыг кылыг сөстөрин ушта бижиңер.

Биле тыртып алыр, азаар, алгырар-кышкырар, кыла кааптар, чаңчыгар, көстүп келир, бедиир-чавызаар, чүгүрүп турар,

ойнап олурар, дузалаар, ижер-чиир, каастаар, узамдыгар, ацнаар-дицнээр, харамнанмас, тоор-тоовас, амырай бээр, хөөмейлээр, баар-кээр.

145. Бөдүүн кылыг сөзү бүрүзүндөн үш нарын кылыг сөзүндөн тургузуп бижирер.

Үлегер и. *Эвээжээр: эвээжээр-көөцдээр, эвээжээр-бичелээр, эвээжээр-эвээжес.*

Эвээжээр, кудараар, хадыыр, амыраар.

Карартыр парлаан сөстөрниц синонимверин тывыңар.

146. Бөдүүн кылыг сөзү бүрүзүндөн элээн каш составтыг кылыг сөстөривден сактып бижирер.

Үлегер и. *Бижиги — бижиги каг, бижиги бер, бижиги шаавыт, бижиги тыртып каг, бижиги сой тыртып каг, бижиги туруп бер.*

Чуру, ажилда, кас, дүжүр, кыл.

○ 147. Бердинген нарын кылыг сөстөрин ажиллап домактардан тургузуңар.

Саглаш де-, кызаш де-, караш де-, ток кыл-, дирс кыл-.

23. Кылыг сөзүнүң залогтары.

148. Номчуңар.

Дамдылаар черни
дуглаар бис.

Дамдылаар черни ажилчыңга
дугладыр бис.

Дүне удуурда дугланыр бис.

Дамдылаар чер дуглаттыңган.

Дамдылаар черни дуглажыр бис.

Домактарның сөглөкчилери кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенил? Оларда кандыг ниити дазыл бар-дыр? Сөглөкчилерниц тургузуун болгаш оларның аразында утка талазы-биле ылгалын тодарадыңар.

Кылдыныгның боттандырыкчызы (субъект) биле ооң угланган чүүлүнүң (объект) аразында янзы-бүрү харылзааларын көргүзөр кылыг сөзүнүң хевирин залог дээр. Тыва дылда

беш залог бар: үндезин залог, болдуруушкун залогу, эгидиишкин залогу, качыгдаашкын залогу, болчуушкун залогу.

Үндезин залог тускай кожумак чок болгаш кылдыныгны боттандырыкчы боду боттандыраарын илередир: *Ачазы оглун чоорган-биле шуглаан.*

Болдуруушкун залогу *-т* (ажык үннер соонга), *-ыр, -ир, -ур, -чр, -тыр, -тир, -тур, -түр* (дүлей ажык эвес үннер соонга), *-дыр, -дир, -дур, -дүр* (аяар ажык эвес үннер соонга) деп кожумактар дузазы-биле тургустунар болгаш кылдыныгны боттандырыкчы кылыр эвес, а өске кижиге кылдыраарын илередир: *Ачазы оглун уруунга чоорган-биле шуглаткан.*

Эгидиишкин залогу *-н* (ажык үннер соонга), *-тын, -тин, -тун, -түн* (дүлей ажык эвес үннер соонга), *-дын, -дин, -дун, -дүн* (аяар ажык эвес үннер соонга) деп кожумактар дузазы-биле тургустунар болгаш кылдыныг боттандырыкчының бодунче угланганын көргүзөр: *Ачазы дүне чоорган-биле шугланыр.*

Качыгдаашкын залогу *-л* (ажык үннер соонга), *-ыл, -ил, -ул, -үл* (ажык эвес үннер соонга), *-тыл, -тил, -тул, -түл, -тык, -тик, -тук, -түк* (*т* соонга) деп кожумактарның, ол ышкаш болдуруушкун база эгидиишкин залогтарының кожумактарының дузазы-биле тургустунар болгаш чүвениң кылдыныгга таваржырын илередир: *Соңга шили бузулган.*

Болчуушкун залогу *-ш* (ажык үннер соонга), *-ыш, -иш, -уш, -үш* (ажык эвес үннер соонга) деп кожумактарның дузазы-биле тургустунар болгаш кым-бир кижиниң кылдыныг боттандыраарыга киржикчи болурун илередир: *Оолдар хүнзедир сизген кезишкен.*

Сөөлү *т*-биле төнгөн кылыг сөстөринге ол-ла үн-биле эгелээн залог кожумаа немежирге, *т*-ниң үжүүн дакпырлап бижиир: *кут — куттур, куттун, куттул; чат — чаттыр, чаттын, чаттыл.*

149. Номчунар. Дугаар бүрүзүнде домактарда сөглекчи кылыг сөстери кандыг залогтарга хамааржырын, чүнү илередип турарын тодарадыңар. Дугаар бүрүзүнден бир-бир домактардан ушта бижип алгаш, сөглекчи кылыг сөстөриниң залог кожумактарына аңгылап көргүзүңер.

I.

Алдар-оол эртен тургаш, кеттинер. Чунар өрээлге баргаш, саваңнаныр, чунар, чоттунар. Оон чемненир. Чем соонда

көрүнчүккө көрнүр, дыраныр, эде-хере тырттынар. Кезек бол-
гаш, кичээлге белеткенир, сумказынга ном-дептерин сугар,
айланыр. Оон школаже чоруур.

II.

Алдар-оол берге чурукту акызынга чуруткан. Башкы
өөреникчилерге домактар бижиткен, сайгарткан. Чогаал кичээ-
лингге шүлүктөр номчуткан, тоолдар ыттырган, тывызыктар
тыптырган. Оон даштыгаа урутларны ойнаткан, ырлаткан, олар-
га янзы-бүрү ажилдар кылдырган.

III.

Оля ырак хоорайда өөренип турар угбазы-биле үргүлчү ча-
гаалажыр. Чамдыкта телефон-биле чугаалажыр. Ол ада-иези-
биле сүмелешкен. Келир чылын Оля угбазынга баар деп дугу-
рушканнар. Уруглар бот-боттарын аажок чоктажырлар.

IV.

Машина халып орда, дугуйга бир чүве кадалган. Дугуй
дораан чарылган. Ол аразында чаштаан даш соңга шилинге
дээрге, шил база бузулган.

150. Номчунар. Карартыр парлаан кылыг сестерин ушта бижээш, дазылда-
рын чаңгыс, залог кожумактарын ийи шыйыг-биле шыйыңар.

«А шынын чугаалаан кижини чүге **каттыржыр** улус боор,
ынчанмас чүвези ирги бе?» — дээш, соксап кагдым. Эмчиден
үнген кижиле бир талакы чеңин **кеттинип**, човууртап, бир хо-
лун **туттунуп**, үнүп кээп турар болду. Бир катап эжик **ажыттына**
бээрге, бичии уруг, **шыкпыртадып**, **эттеткен** чүве дег, хөлчок
кышкырганын дыңнап кагдым.

Эр эмчи мээң оң холумну **берзендирип** алгаш, чүнү-даа бо-
даар чай **алындырбайн**, ол улуг кижиде аппаады...

Бистиң-биле кады **тарытпаан** уруглардан хөй уруглар хораанын
кадайлар бо-ла **чугаалашкан** олурад чүве... (*Степан Сарыг-оол.*)

151. Хөй сектер орнунга чогуур залог кожумактарын немевышаан, дүжүрүп
бжиңер.

1. Эгидиишкин залогу: Эртен соок суг-биле шапта...
дүрбү..., оон аржыыл-биле чот.... Чунган соонда идик-хевиң
кет..., көрүнчүккө көр..., эт..., чаза....

2. Болдуруушкун залогу: Айлаана амыдырал-хандырылга черинге баргаш, хевин чуг..., бас.... Хеп будуур черге баргаш, тонун буду... Баш таарар черге баргаш, бажын таар..., дыдырар....

3. Болчуушкун залогу: Уруглар кудумчуда аай-дедир маңна..., сывырта... турганнар. Олар чамдыкта алгыр..., кышкыр...-даа. Бир чамдызы бөлүглежип алган ырла... турар.

4. Качыгдаашкын залогу: Сценада аянын ыр кут... тур. Көрүкчүлерниң сеткил-сагыжы көдүр... турган. Ол ырда ховуда чат... оъттап чоруур хойлар дугайында ырлап турар. Кезээ дургу клубка ыры-шоор дыңна..., чаңгыланып турган.

152. Эгидииншкин, болдуруушкун болгаш болчуушкун залогтарында кылыг сестери кирген алды домактан чогаадып бижирер.

24. Кылыг сөзүнүң видтери.

153. Номчуңар. Карартыр парлаан кылыг сестериниң кайда доозулган, кайда доозулбаан, кайда катаптаан, кайда хенертен болган кылдыныглар илередирин тодарадырын оралдажыңар.

Чанында турган хой хенертен дүрт кылдыр хоя бергеш, от кыдыныга сыңнып келген. Лапчар серт дээн. Уйгузу чаштай берген. Бөрүлөр улушканы дыңналган. Улушкан соонда диштери артында шаккыңайнып тургулаан.

...Лапчар хойларын оожуктур ыттагылааш, одун улам улагаттыр салган. Бөрүлөр улам чоок улушкан соонда, үстүндө чалымнар сиртинде эш-эш ногаан оттар көгергилээн. Лапчарның үнү үнмейн барган.

Шак ол өйде адаа чарыында караңгыда хая казырт дээн. Аъдыдаа, хою-даа бөлдүнүшкеш, турупкан. *(Кызыл-Эник Кудажы.)*

Кылдыныгның характерин — канчаар болуп турарын илередир кылыг сөзүнүң хевирлерин видтер дээр. Тыва дылда тодаргай эвес вид, доозулган вид, доозулбаан вид, дагыннаан вид, болбастаар вид, ритмиктиг вид, дүрген вид деп видтер бар.

Тодаргай эвес вид чаңгыс кылыг сөзүнүң дөзү-биле илереттинер болгаш кылдыныгның характерин кандыг болурун көргүспес: *бижи, номчу.*

Доозулган вид *-ыт, -вит, -вут, -вүт* (ажык үннер соонга), *-ывыт, -ивит, -увут, -үвүт* (ажык эвес үннер соонга) деп кожумактар дузазы-биле тургустунар болгаш кылдыныгның кызыгаарлыгын (доозулган уткалыгын) илередир: *биживит, номчувут*. Оон аңгыда ийиги кезээ *каг-, кал-, ал-, бер-, шап-, тырт-, хон-* деп дузалал кылыг сөстөринден тургустунган составтыг кылыг сөстери база доозулган видти болур: *бижип каг, номчуп бер, билип ал*. Кылыг сөзүнүң янзы-бүрү хевирлеринге доозулган видтиң *-ыт...* деп кожумаа үн талазы-биле кызырылгаш, *-пт, -п* кылдыр өскерли бээр: *кылыптар, кылыпкан, кылыпкаш, кылыпса*.

Доозулган вид амгы үеге хереглеттинмес.

Доозулбаан вид кылдыр *тур, чор, олур, чыт* деп дузалал кылыг сөстөриниң киржилгези-биле тургустунган составтыг кылыг сөстери ажыглаттынар: *бижип тур, номчуп олур, ойнап чор, удуп чыт*. Доозулбаан вид кылдыныгның кызыгаар чок, үргүлчүлелдиин илередир.

Дагынаан вид *-гыла, -гиле, -гула, -гүле* (ажык болгаш аяр үннер соонга), *-кыла, -киле, -кула, -күле* (дүлей ажык эвес үннер соонга) деп кожумактар дузазы-биле тургустунар болгаш катап-катап болгулаар кылдыныгны илередир: *бижигиле, номчугула, саткыла*.

Болбастаар вид *-баста, -бесте* (аяр үннер соонга), *-васта, -весте* (ажык үннер соонга), *-маста, -месте* (*м, н, ң* деп үннер соонга), *-паста, -песте* (дүлей ажык эвес үннер соонга) деп кожумактар дузазы-биле тургустунар болгаш кылдыныгның боттанмас апарганын илередир: *биживесте, номчуваста, ңместе, чорбаста*.

Ритмиктиг вид *-ңна, -ңне* (ажык үннер соонга), *-аңна, -еңне, -уңна, -үңне, -аңайын, -еңейин, -уңайын, -үңейин, -кайын, -кейин* (ажык эвес үннер соонга) деп кожумактар дузазы-биле тургустунар болгаш кылдыныгның (шимчээшкинниң азы дааш-шимээнниң) өйлөп-өйлөп бир аай болуп турарын илередир: *агараңна, агараңайын, хөлбеңне, хөлбеңейин, салдырткайын, кизирткейин*.

Дүрген вид өттүнүг сөстөринге *кыл, кылын, де, ди* деп кылыг сөстөриниң немешкени-биле тургустунар болгаш кылдыныгның аажок кыска үеде болурун илередир: *караш де, кызаш де, серт де, көгереш кылын, чык кыл, дирт кыл*.

Чаңгыс кылыг сөзүнге ийи вид кожумаа немежип болур: *чугаала-гыла-ыт, чеде хонуп кел-гиле*.

154. Сөзүглелдин I болгаш II явзылары чүнүң-биле ылгалырыл? Кылыг сөстөрийиң видтерин деңнеп тургаш, тайылбырлаңар.

I.

Бажың иштин аштап, чуп кааш, телевизор көрүп чыдар мен. Оон кезек болгаш, туруп келгеш, ном номчуп, бижиттинип олулар мен. Эштеримче телефон долгап, билдинмес чүүлдерни айтырып-даа алып мен. Сөөлгү үеде кино көрбөс апарган мен. Удавас экзаменнер эгелээр. Ынчангаш үе чок, оларга шудургу белеткенип турар мен. Кичээл кылбас, белеткенмес болза, экзаменни кижини дужаап шыдавайн баар.

II.

Бажың иштин аштагылап, аяк-саваны чуггулап кааш, телевизор көрүп чыткылаар мен. Оон кезек болгаш, туруп келгеш, ном номчугулап, бижиттинип олургулаар мен. Эштеримче телефон долгагылап, билдинмес чүүлдерни айтыргылап-даа алып мен. Сөөлгү үеде кино көрбөстээн мен. Удавас экзаменнер эгелээр. Ынчангаш үе чок, оларга шудургу белеткенип турар мен. Кичээл кылбастаар, белеткенместээр болза, экзаменни кижини дужаап шыдавайн баар.

155. Номчуңар. Кожумак дузазы-биле тургустунган доозулган видтиң кылыг сөстөрийн айтыңар. Оларда кандыг үн өскерлишкени бооп турар-дыр? Ук кылыг сөстөрийн ушта бижээш, вид кожумааның адаан шыйыңар.

Тараа үнгү дег шөлдү шилип, кайыын буга суу үндүрүп болурун баш бурунгаар «шинчилеп» алып. Тайга-таңдының харчамы эрип, хемнер бадары билек-ле, ийи хончуну даап каапкаш, кызыл-бут суггаргаш туруптар.

Шыгжап чыткан алдыны дег үрезинин ачам шыва тонунга эдектепкеш, черни демдектей шыгаап, берзенип каапкаш, оң холу-биле чажып кылаштап-ла тур... Кызыл хараган илиирни менден бичии-ле дап улуг Анай угбам калчан кара шарыжыын мунупкан агбаңнадыр доора, дургаар сөөртүп-ле тур. (*Куулар Оргу.*)

156. Дүжүрүп бижээш, дакпырлай кирген ажык эвес үжүктөрийн адаан шыйыңар.

Чуг — чуггула, саг — саггыла, чаг — чаггыла, хаг — хаггыла, хак — каккыла, сок — соккула, сөк — сөккүле.

Эм — эмместе, хөм — хөмместе, шим — шимместе.

Тып — тыппаста, хып — кыппаста, шып — шыппаста.

Сөөлү *г, к, м, п*-биле төнгөн кылыг сөстөринге ол-ла үннер-биле эгелээн *-гыла...*, *-кыла*, *-маста...*, *-паста* деп вид кожумактары немежир төлээде, ук үннерниң үжүктөрүн дак-пырлап бижиир.

157. Хөй сектер орнунга болбастаар видтиң кожумактарын немевишаан, дүжүрүп бижиңер. Карартыр парлаан кылыг сөстөриниң видтерин айтыңар.

Күс дүшкөн. Хову-шөлдерде ыраажы куштар ырлаш... . Алдын тараа сыптары саглайнып, чайган... . Комбайн, машиналар шууш... . Дээр кызаңайнып, диңмире... . Орай дүне-даа караңайнып, оду кызаңайнып халдып турар машиналар шимээрге... .

158. Номчуңар. Кылыг сөстөриниң залогтарын болгаш видтерин айтыңар.

Эрикте шагдаалар быралар туткулап алгаш, салдарны сугже киир идип, өрү-куду маңнашкылааннар. Сал кырында кижилер эриктен хоора эштинип эгелээннер.

Узун сал шапкын агымга барган соонда, хемни куду шуудап бадыпкан. Салгын сырыннай каггылап, хем кырынга шокар бырлаңнар маңнашкылаан...

...Шапкыны дүргедеп, суг адаанда хаяларлыг унга келгеш, оларны ояр-кыяр дээш, эшкиишке күш четпестеп, сугжулар салдың ужу-бажынче маңнажып эгелээннер...

Шапкын хем тынып чадап, агаар чедишпестеп, шыжыгайнып, ондап-остап чыткан ышкаш болган. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

25. Причастиелер.

159. Сөзүглелдерни номчуңар. Карартыр парлаан причастиелер кайда чүве аттарынга хамааржып, тодарадылгалар бооп чоруур-дур? Олар кайда (хөйнүң санынга азы хамаарылга кожумактыг тургаш) домактың өске кежигүннери бооп турарыл?

I.

Шыны херек, барык-ла 1930 чылдан 1950 чылга чедир То-жуга оор болгаш алыксак-чиксек чорук шуут чок турган деп

дидими-биле чугаалап болур мен. Чорук **чораан** киж и орукка бир чүве каапкан болза, ону **тыпкан** киж и көдүргөш, **турган** ыяштың кыдыкы будуунга азып каар.

Үстүндө **айытканым** ол чаагай чаңчылдар читкенинге сеткилим хомудап чоруур. Ол ам эглип кээр бе? Бир эвес «**уттундуруп турар**» бүгү-ле ындыг эки чаңчылдарны эгидер дээр болза, бак чүүлдерге удур демиселди улам күштелдирер. (*Михаил Мендуме.*)

II.

Кара-кыс ажылга озалдап келген. Чашкаадай угбай олче чиктии сүргей көргөш, мынча дээн:

— Озалдап келдиң бе? Чонаада кабинеттер **бакылаवास** дарга бо эртен **озалдааннар** даңзызы тургузуп турду. Адаа аар улусту менче чорудувут дээр чорду.

Кезээде-ле озалдап турган эвес, чүү-даа тургай-ла деп бо-дап, иштинде химиренип чоруй, кабинетче шала чыпшык басып кирген.

— Кел дээн кедилиг, бараалгаар дээш келдим, дарга. Бичии **озалдааным** буруу болган боор.

— Экии! Эртип көрүңер — дээш, даргазы чазык хүлүм-зүрөөн. — Кандыг айтырыгыг чор силер? — деп айтырган.

Келдирткени кара булут чайлады дээнзиг, база амырап, дем-гизин мактай каап, чугааны соора углап алгаш барган. Ол өйде өске бир киж и арны хуула берген кирип орган. Ооң соонда база. Дарга улустуң **кээп турарының** чылдагаанын ам-на билип каан. Апрель 1-ле болгай. (*Лидия Иргит.*)

Причастие — кылыг сөзүнүң тускай хевири. Ында кылыг сөзүнүң болгаш демдек адының шынарлары бар. Ол, бирээде, кылыг сөзү ышкаш, кылдыныгны илередир болгаш үелерлиг, болур база болбас хевирлерлиг, ийиде, демдек ады ышкаш, к а н д ы г? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, до-макка тодарадылга болур. Чижээ: *Бис чечек бурггээн* (к а н д ы г?) *алаакка доктаадывыс. Оон ырак эвесте быжып чыдар* (к а н д ы г?) *тараа бар болду.* Причастие келир (амгы) азы эрткен үелиг.

Причастиеге хөйүнүң санының кожумаа азы арын кожумаа немежирге, ол чүве адынче шилчип, падежтерге өскерлип болур. Чижээ: *Келгеннер* (к ы м н а р?) *стадионда чыгып тур.* *Келгениң* (ч ү ү?) *эки бооп-тур.* *Келгениңге* (ч ү ге?) *өөрдүм.*

Домакка причастие болгаш оон хамааржыр сөстөр тускай бөлүк болур. Ону причастиелиг бөлүглел дээр. Причастиелиг бөлүглел хары угда домактың чаңгыс кезигүнү болур. Чижээ: *Чыргалаңды дээрге тайга-таскыл аразында чашты берген бичи сууржугаш чүве. (Кызыл-Эник Кудажы.) Мында тайга-таскыл аразында чашты берген деп причастиелиг бөлүглел к а н д ы г? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, сууржугаш деп сөглекчини тайылбырлаар тодарадылга бооп чоруур. Эргим, чараш чашкы шаамның чылдары. Чалгыннарының даажын арттырып кааш, ужуп чоруй баргылаан куу деп куштарга дөмей силер. (Монгуш Доржу.) Бо домакта чалгыннарының даажын арттырып кааш, ужуп чоруй баргылаан деп причастиелиг бөлүглел к а н д ы г? деп айтырыгга харыылавышаан, куу деп сөскө хамааржыр тодарадылга болур.*

160. Үлегер домактарны дүжүрүп бижирер. Тодарадылгалар бооп чоруур причастиелерни болгаш оларның үелерин айтыңар.

1. Чыткан теве аксынга каңмыыл кирген. 2. Өөретпээн аът хоюган. 3. Далашкан күске сүтке дүжер. 4. Чиир эъттиң чаглыы херек, кылыр иштиң деги херек. 5. Баштай ушкан эжин каттырбас. 6. Ужук билбес кижин үнү чоктан дора.

161. Номчуңар. Причастиелерниң кандыг арга-биле чүве адынче шилчээнин, кандыг савда болгаш дадежте чоруурун айтыңар. Оларны ушта бижип алыңар.

1. Үдээннер чыгып келген. Үдээннерниң ыр-шоору дыңналган. 2. Сээң чурааның эки-дир. Чурааныңны магададым. 3. Оолдуң ырлаары кедергей. Ооң ырлаарыңга сеткилим ханды. 4. Тарымал сад каастанган даңгына дег Чадаанага баштайгы шет тарааннардан байыр-йөрээл кайын чайлаар. *(Степан Сарыг-оол.)*

162. Причастиелерни хамаарылга кожумактарлыг кылдыр улаштыр өскерттип бижирер.

Мээң өөрүүрүм.

Сээң ... .

Ооң ... .

Бистиң ... .

Силерниң ... .

Оларның ... .

Мээң өөрээним.

Сээң ... .

Ооң ... .

Бистиң ... .

Силерниң ... .

Оларның ... .

163. Причастиелерниң кандыг падежтерде херелеттингенин айтыңар.

1. Човаары дүрген, чыргаары оожум. 2. Эртинени шыгжаарындан эдержириниң эви херек. 3. Алыры амыр, бээри берге. 4. Ады өлүрүнүң орнунга боду өлүрү дээре.

164. Номчааш, причастиелиг бөлүглелдерни айтыңар.

Дырба тайганың аржаанче көрүнген кадыр туруг арнынга дүъштен соңгаар хүн дегбес, хөлөгелени бээр. Ол хиреде хем унунда дүмбей караңгы дүн турда, тайганың ол арны бүлүртүң чырык чыдар. Ону улуг улустан айтырарывыска, орта билир кижжи чок болган. Бир чамдыктары бедик тайга болгаш чөөн чүкте чоруп олурар хүннүң херелдерин ырактан-на дозуп ап турары ол боор-даа дижир. Өскелери чоогаларында чыткылаар кылын хөртүктөрниң чайынналыгы боор-даа дээр. Үшкүлери бо тайгада фосфор хевирлиг чырыткыланыр бүдүмелдер бар боор-даа дигилээр. *(Монгуш Эрген.)*

26. Эрткен үениң причастиези.

165. Номчуңар. Эрткен үениң причастиелерин, оларның домактын кандыг кежигүннери бооп чоруурун айтыңар.

...Үш ада дужундан дамчып келген тос кулаш узун дурттуг кара сыдымын ол ашак билзектей дүргеш, хөрээн шавыштыр кедип алгаш, кирип келгени база бир ужурлуг. Шалбачы сыдымындан кажан-даа чарлып көрбээн. Кандыг-даа дезиг мал чаныбиле халып эрткен болза, шалбачының сыдым туткан холу хииктелдир чайган соонда, оглаа малдың бажындыва октаан сыдым кирген болур. «Сыдым дээгин черге дүжүрүп көрбээн шалбачы» деп, чон ооң дугайында тоол чугаа тараткан. Ол аас макталы кайда-даа болза тарай берген. Шалбачы акый чылгы сүрүг кадарып турда, чоок-кавының хойжулары чааш болгаш ылгын хөлгени ол чылгычының кадарган чылгызындан алып турган. Шыырак-шыырак белерни шарыларга орнааш, күрүнеге дужаар эът планын «Кызыл тараачын» чылдың күүседип келген. *(Монгуш Кенин-Лопсан.)*

Эрткен үениң причастиези, шагда эрткен үениң кылыг сөзү ышкаш, кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-ган/-ген/-кан/*

-кен деп кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш чүвениң эрткен үедеги кылдыныг-биле холбашкан ылгавыр демдээн илеретпишаан, к а н д ы г? деп айтырыгга харыылат- тынып, тодарадылга болур. Чижээ: *Шөлде чаттыла берген* (к а н д ы г?) *хоюн Отчугаш тей кырындан барааннап каап олурган.* (Александр Даржай.)

Кылыг сөзүнүң ажык үн-биле төнгөн дөзүнге эрткен үениң причастиезиниң кожумаа немежирге, ооң эгезинде *г* деп ажык эвес үн ийи ажык үн аразынга киргеш, чиде бээр: *мурна-ган — мурнаан, сөңне-ген — сөңнээн, чалгы-ган — чал- гаан, эри-ген — эрээн.*

166. Номчуңар. Эрткен үениң причастиелерин, оларның домактарда кандыг кежигүннер бооп турарын айтыңар. Ол причастиелерни хамаарышкан сөстери- биле кады ушта бжиңер.

Наадымга бараалгаткан хүреш Күдүктээрге байырлалдың эң-не солун чүүлү ышкаш сагындырган. Ол хүреш үезинде каш- даа удаа алгырбышаан, тура халаан. Кажан шүүлген, үжүүлешкен болгаш үшкү, дөрткү черни алган мөгелерни шаңнай бээрге, ол шыдашпайн, олче маңнапкан. Ынчалзajok стадионга корум-чурум тудуп турар кижилер ону мөгелерже чоокшулатпаан.

Шүүлген мөге доруг аътты шаңналга алгаш, стадионну дол- гандыр чырааладып эгелээн... Күдүктээр боду безин билбейн алгы- рыпкаш, солунда ораап алган чүүлүн өрү көдүргеш, чайгылаан.

Шаңнал тыпсыры доозулган. «Дээң-дээңниң» хоюг аялгазы, чоннуң хөлзээзини киткеп турган. Күдүктээр «канчап-ла шүүл- ген мөгеге дужар чоор» дээн бодал-биле мөгелерниң кеттинип турар черинче маңнапкан. (Владимир Серен-оол.)

167. Хөй сектер орнунга эрткен үениң причастиезиниң кожумаан немеви- шаан, домактарны дүжүрүп бжиңер. Дакпырлап бжиир үжүктөрниң адаан шыйыңар.

1. Отка каг... сиир-ле. 2. Өлең мана... буга дег, өрге мана... сары дег. 3. Турлаг тыппа... элик ышкаш, дунчу тыппа... балык ышкаш. 4. Эт... сөзүнге ээ болур. 5. Тот... эник ээзин ээрер, дорук... оол иезин чаңчаар.

168. Сөстөр каттыжышкыннарында причастиелиг бөлүглелдерни демдек аттары-биле солуңар.

Үлегери: *Портфель туткан бичи оол — портфельдиг бичи оол.*

Чүэк чүдүрген машина, терек үнген борбак арыг, боо чүктээн аңчы, мотоцикл мунган уруг, хөй кат үнген ортулук, торгу-биле додарлаан тон, угулзалап каан аптара, чечек шыпкан алаак.

○ 169. Номчуңар. Причастиелиг бөлүглелдерни, оларның кайы сөстөргө хамааржырын, домактың кандыг кежигүнү болурун айтыңар.

Ак хем үш адырландыр баткан, узун чаштың үш адыры дег. Ол адырларның севи Чес-Булуң деп хемчигештиң суун ишкен кижини тоолчу болур деп турган. Хемчигеш чоогунда дыка чараш, хевис дег, калбак ногаан шык бар. Ону долгандыр хээлээн дег, хола-хараганнар кажаалап алган...

Ол аалдарның малы дыка хөй турган. Хараганы-даа, малы-даа ылгалбас. Чылгы шыкты дургаар сыңышпас девиржээн. Хем кежилдир тайга уунче чайлаглаан аалдар өг дүндүүндөн хаяларда халышкан те-чуңманы санап оларлар. Ол черниң өшкүлери-ниң дүгү артында көккүр.

Актың шапкыны аткан ок дег, соогу дамырак суг дег. (*Артык Ховалыгны-биле.*)

○ 170. Номчуңар. Чүе аттары уткалыг хереглеттинген эрткен үеиң причастииелери-ниң домакта кандыг кежигүннөр бооп чоруурун айтыңар.

1. Сураанын тып алыр, күзээнин чедип алыр. 2. Сөглеткенниң хөрээнде өжээти, сөңнеткенниң хөрээнде өөрүшкү. 3. Ээзи чирткенинге хомудаар, бөрү артканынга хараадаар. 4. Чидиг кескенин билбес, чилби чээнин билбес.

27. Келир үеиң причастиези.

171. Номчуңар. Карартыр парлаан келир үеиң причастииелери-ниң канчаар тургустунганын, чүнү илередип, домактың кандыг кежигүннери бооп чоруурун тодарадыңар.

Келир үеде артист болу бээр салым-чаяан менде бар деп чувени бичии, элээди чылдарымда бодум-даа, дөргүл-төрелим-даа кайын билир ийик...

1937 чылдың декабрьда ТАР-ның Культура яамызының сайыды Седип-оол Танов келген, ырлар, хөөмейлээр, игил, бызаанчы

ойнаар талантылыг аныяктар шилип алып дээш келген деп аныяктар аразынга чугаа нептерей берген чүве. Мен элээди үемде-ле игил, бызаанчы, демир-хомус ойнаар база каргыраалаар, хөөмейлээр чораан мен. Аңаа чедип келиримге, суму даргазының **олура**р бажыңының чанында чиик машина тур. Бажыңче кире бээримге, дөргөн хар арай-ла четкелек узун кара кижилуор. (*Николай Өлзей-оол.*)

Келир үениң причастиези кылыг сөзүнүң дөзүңге *-ар/-ер/-ыр/-ур/-ур/-ур* деп кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш кандыг? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, чүвениң келир үеде боттаныр кылдыныг-биле азы доктаамал кылдыныг-биле, чок болза амгы үеде боттанып турар кылдыныг-биле холбашкан ылгавыр демдээн көргүзөр: *олура*р сандай, *чедер чер, кылыр ажыл, өөренир күзел, номчуур ном, өөрүр сеткил, өөренип турар оол, оъттап чоруур хой, маңнап олурар машина, агарып чыдар хар.*

Келир үениң причастиезиниң болбас хевири *-бас/-бес/-вас /-вес /-мас /-мес /-нас /-нес* деп кожумактыг: *арбас аът, төнмес акша, ашпас хүн, өшпес от, могавас кижилу.*

Келир үениң причастиезиниң бир хевири болур болгалак үениң причастиези кылыг сөзүнүң дөзүңге *-галак/-гелек/-калак/-келек* деп кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш кандыг? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, чүвениң боттаныр чыгаан кылдыныг-биле холбашкан ылгавыр демдээн көргүзөр: *бышкалак тараа, үнгелек хүн.*

172. Номчунар. Келир үениң причастиелерин, оларның домактарда кандыг кежигүннер бооп чоруурун айтыңар.

ХАЧЫ.

Чер кырынга тыптып келген баштайгы хачыларны бистиң эравыска чедир безин бүдүн чартык муң чыл мурнунда чогаадып тыпкан...

Эрте-бурунгу шагның ол кезер херексели ам бистиң хүннеривисте хөй янзы болуп турар. Металл, шуугай кезер хачыларны үлетпүрде ажыглап турар. Чадаң үнүштер таарып кезер, торттар кезер, хеп быжар, дижилей кезер хачылар бар болуп турар. Хирургтуң хачылары садчының будук кезер хачыларынга көңгүс дөмейлешпес. Металл кезер хачылар баш таарар хачыдан

мырыңай өске. Ынчалзажок оларның шуптузу кижилерге бараан болуп турар. («Шын» солундан.)

173. Дүжүрүп бжиңер. Тывызыктарда тодарадылгалар бооп чоруур келир үеңиң болбас хевиринде причастиелерниң адаан шыйыңар.

1. Этпес кускун эътке хонду, часпас кускун чагга хонду. (*Илбек, бижек.*) 2. Кедээр каарга доңмас эдим, кезип чиирге төнмес эдим. (*Чаныы, хайырга.*) 3. Арбас, турбас ак шары. (*Ыңгыржак.*) 4. Тайга, дагга тайбас адым, далган бээрге чивес адым. (*Идик дагазы.*) 5. Кадак дээспес каас дүктүг. (*Ховаган.*) 6. Чаңын билбес кижича чагдап болбас чашпан. (*Шагар-оғт.*)

174. Номчуңар. Чамдык кылыг сөстөриниң эге хевирлерин болгаш келир үеңиң причастиезиниң болур база болбас хевирлерин деңнеңер.

бузул — бустур — бузулбас	сагын — сактыр — сагынмас
чазыл — частыр — чазылбас	одун — оттур — одунмас
эжин — эштир — эжинмес	сөгүл — сөктүр — сөгүлбес
төгүл — төктүр — төгүлбес	тыбыл — тыптыр — тыбылбас
эзил — эстир — эзилбес	билин — миннир — билинмес
кылын — кынныр —	чалын — чанныр — чалынмас
кылынмас	чылын — чынныр — чылынмас
алын — анныр — алынмас	

175. Скобкаларны ажиткаш, кылыг сөстөриниң дөстөринден келир үеңиң причастиелерин тургуспушаан, дүжүрүп бжиңер. Дакпырлап бжиңир үжүктөрниң адаан шыйыңар.

1. Бодунуң четпестерин чогуур өйүңде (билин) кижича. 2. Чүвеле болза кылчаш (кылын) уруг. 3. Баштай улусту тоовайн тургаш, сөөлүңде өршээл дилеп (чалын) оол. 4. Черге чораанда отка дөгөленир, (чылын) кижича.

○ 176. Номчуңар. Чүве аттары уткалыг хереплеттинген келир үеңиң причастиелерин, оларның домактарда кандыг кижигүннер бооп турарын айтыңар.

Тыва хөгжүмнүң кол чаңчылдары — ырлаары, сыгыртыры, хөөмейлээри, каргыраалаары, хөгжүм херекселдеринге ойнаары — үзүктелип читпээн. Харын-даа чамдык хевирлери (сыгыт, хөөмей, каргыраа) сайзырап турары чигзиниг чок. Үндезин тыва аянга ырлаарын, хөгжүм херекселдеринге ойнаарын бо хүннерде

чүглө бот-тывынгыр уран чүүл киржикчилериниң күүселдезинден көрүп болур.

Тыва хөгжүмнүң бодунуң иштики, даштыкы дүрүм ёзугаар ёзулалдарын ханы сайгарып, эртемниг турумчуушкунун түңнөп үндөзилээр болза, дыка хөй талалары делегейде шылгараңгай дээн хөгжүмнерден черле чыда калбас, чогуур төлептиг черни ээлээр. (*Валентина Сүзүкейни-биле.*)

□ 177. Номчунар. Тодарадылгалар бооп чоруур келир болгаш эрткен үениң причастиелерин айтыңар.

ГОБИ ДЭЭРГЕ ЧҮГЛЕ ХОВУ ЭВЕС.

Карак четпес ховулар Моолда чүве-дир...

«Мурнуу Гоби аймактың музейи» деп көскү бижиктиг, боду кайы ырактан онзаланып көстүр ийи каът бажыңга келдивис. Кижини сонуургаптар, көрүптөр чүүлдер эргинни артаарының мурнунда эгелээр...

Гоби чүглө хөй чүзүн мал-маганы-биле бай эвес, а аң-мең-биле база-ла оон дудак чок чер болган. Делегейниң «Кызыл дептеринче» кири бижиткен черлик тебе (хавтгай), кулан, Пржевальскийниң аъды, харлыг шипшиктөр ирбижи безин бо мынчаар амыдырап турар. (*Седип Монгалды-биле.*)

○ 178. Сөзүглелдерде причастиелер чүве ады уткалыг хереглеттингеш, ол ышкаш падеж кожумактарлыг чорааш, домактарда кандыг кежигүннер бооп чоруурун тодарадыңар.

I.

Оон мырыңай караңгылап келген. Асканымны ам-на билип кагдым. От кыпсыр дээн — оттуг-ыяш кайда боор. Кара чаңгыс хааржак середгимни одагланган черимде... салып каанымны бодай каапкаш, бүгү бодум чым-сырт кылынган. Дүүрге чораан болза, от үндүрери белен, а мээң боом — сыгыр-октуг.

...Маңаа чораан кижини кым-даа болза, дуза дилээр-дир кылдыр бодааш, кускуннаарын оралдаштым. (*Салчак Тамба.*)

II.

Шаанда тыва улустуң бойдуска кончуг камныг болгаш ху-магалыг чораанын караам-биле көрүп өстүм...

Ам ындыг чүве чок, күзүн кижини караанга шуужуп чанган куштар безин көзүлбес апарган...

Арга-арыгның ыяжын кайы хамаанчок кезип кааптары кончуг-ла хомуданчыг. Шаанда Хөнделеңниң чону казып үндүрүп алган буга-арыктары-биле Тулаан-Караның белдириңде ховуларга тараа өстүрүп чорду. Ол черниң ыяжын кезип каапканындан бугаларның суу каткан. Бойдуска кам-хайыра чок болурувуска, ындыг боор чүве-дир. (*Ооржак Лама.*)

28. Деепричастиелер.

179. Номчуңар. Деепричастиелерниң тургузуун (дөстөрүн болгаш кожумактарын айтып) сайгарыңар. Деепричастиелер кайда домактың сөглөкчизи болур кылыг сөзүнүң илередири кол кылдыныгдан аңгы немелде кылдыныгны илередирил, кайда составтыг кылыг сөзүнүң кезээ (кол кылыг сөзү) бооп чоруурул, тодарадыңар.

— Чок, мен ажырбас, мээң тонум чылыг, негей — дээш, тонун эде **тырттынып** чорда, хенертен хат кагарга, ооң аайы-биле Адар-оол **тендирээш**, **тайбышаан**, **барып ушкаш**, ийни куду дын дурту черге **кулбурап** бадыпкан.

Адар-оол дыннардан салдынмаан, аъттар **тендирип чоруй**, даваннары-биле хере **тепкеш**, турупканнар. Оон башка эмчини аъттары-биле **каапкаш**, оңгар чооганың дүвүнче **чуңгулап** чедер турган. Адар-оол бодунуң чөгенчиин көргүскенинге ыядыксазадаа, эмчиниң **коргуксай** берген арнынче **көргөш**, кандыг-даа утка чок хүлүмзүрөөн. (*Олег Саган-оол.*)

Деепричастие — кылыг сөзүнүң өскерилбес хевири. Ол кылыг сөзүнүң дөзүңге янзы-бүрү кожумактарның немешкени-биле тургустунар болгаш соонда турар кылыг сөзүнүң илередири кол кылдыныгны мурнаар, тайылбырлаар азы ооң-биле деңге болур немелде кылдыныгны илередир: *тура чемненир, угулзалап даараар, өөрээш ырлаар, боданмайн чугаалаар, дошпулуурлавышаан хөөмейлээр.*

Домакка деепричастие байдал азы баштайгы сөглөкчи болур. Чижээ: *Оол хүлүмзүрүп чугаалаан.* (Мында *хүлүмзүрүп* — байдал). *Хат хадып, чагс чаап келген.* (Мында *хадып* — баштайгы сөглөкчи.)

Деепричастие составтыг кылыг сөзүнүң кол (лексиктиг) утка илередир кезээ (кол кылыг сөзү) кылдыр база хереглеттинер, ынчан ону составтыг кылыг сөзүндөн чарбас: *үне халыыр, ойнап турар.*

Тыва дылдың деепричастиелери:

1) каттышкак деепричастие (-а, ... деп кожумактыг):
кат — када, көр — көре, чору — чоруй;

2) кожаланчак деепричастие (-ыл, ... деп кожумактыг):
бар — барып, көр — көрүп, чору — чоруп;

3) эрткен деепричастие (-гаш, ... деп кожумактыг): *бар — баргаш, көр — көргеш, чору — чорааш;*

4) болбас деепричастие (-байн, ... деп кожумактыг): *бар — барбайн, көр — көрбейн;*

5) кызыгаарлаар деепричастие (-гала, ... деп кожумактыг): *бар — баргала, көр — көргеле, чору — чораала;*

6) үдекчи деепричастие (-бышаан, ... деп кожумактыг):
бар — барбышаан, көр — көрбүшаан, чору — чорувушаан.

Деепричастиени аңаа хамаарышкан сөстөр-биле кады деепричастиелиг бөлүглел дээр. Чижээ: *Агдым баглап кааш, өгге кирип келдим.* Мында *агдым баглап кааш* — деепричастиелиг бөлүглел.

180. Деепричастиелерни болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерни айтыңар.

Чодур ашак бисти аңаа туруңар деп хол чайгааш, хаялар ажытталдыр кеденгирлевишаан, кыр кырындан харай берди.

Элээн бооп чоруй, бисти бодунче имней-дир. Ажытталып чорааш, ашакка чеде бердивис.

— Дөө ол, көрдүңер бе? — деп сымырангаш, ханы ойнуң ол чарында кадыр ийже айты-дыр.

Айыткан уунче топтап көөрүмге, даг хөрээнде кожагар кара хая кырында те хереп алган тур.

— Силер маңаа шимээн-дааш үндүрбейн, дыка шааранашпайн, кезек көскүлөңнеп каап туруңар — деп сымыраны аарак чугаалааш, ашак кырны өрү арай ажытталы аарак дүргени кончуг чоктапты.

Удаткан чок көзүлбейн баады. Бис биче кудулдур хая баарында ыжык черге кээп олургулап алдывыс. (*Сергей Пюрбю.*)

181. Номчуңар. Деепричастиелерниң кайда байдал, кайда баштайгы сөглөкчи, кайда составтыг кылыг сөзүңүң кезээ бооп чоруурун айтыңар.

Орлан-оол кудургайлап бадып ора, каш-даа ушкан. Орук эки көзүлбес, суйбаныр чыгыгы чораан. Чап-чаа одаг чырыыңга амдажаан карактар караңгыга чаңчыгып чадап шаг болган. Бутка

хараган, хаак-даа илдигер, хая-даш-даа тептигер. Ырак орукка могап-шылаан буттар кудургайга олура дүжүп-ле чорааннар. Карактар чоорту чаңчыгып, уг-шии билдинип келген. Эжин кыйгырарындан дидинмээн. Канчап билир, төтчеглекчи бичии оолдар деп билип кагза, базымчалай бээр чадавас. Шимээн үндүрбезин кызып чоруп-ла орган. Хем ишти чоокшулап келген. (*Көк-оол Чамыяң.*)

182. Турза чогуур биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижинер. Деепричастиелерниң адаан (дестерин чаңгыс шугум-биле, кожумактарын ийи шугум-биле) шыйыңар.

Чолдак-Степан мени дедир чер-бажыңга эдерттип аппараттарже болгаш седёлкаларже айыткаш менче көрүп ыттат-вайн тур. Оларның тус-тус аттарын сагыжымга катаптавышаан доңгайып алгаш седёлкаларны чүгеннерни моожаларны ылавылап ап эгелээн мен. (*Салчак Тока.*)

29. Каттышкак деепричастие.

183. Номчуңар. Карартыр парлаан каттышкак деепричастиелерниң кайда тускай, кайда составтыг кылыг сөстөрениң кезээ кылдыр хереглеттингенин айтыңар.

Кыжын Улуг-Хем дош адаанче кире бээр, дыштаныр, удуур. Чазын Улуг-Хем оттуп келир, хол-буду болур адырларын, септерин кезе-хере тепкилепкеш, кылын-кылын доштарын буза-чазат иткилээш, хөрээн берзенип, хүрешкен мөгелер дег, тура халып кээр.

Ам чай дүшкен. Оът-сиген хөлбеңейнип, айлаң-куштар ырлажы берген. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

Каттышкак деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңге *-а/-е/-ы/-и/-у/-ү/-й* (ажык үннер сөөлүңге) деп кожумак немешкенибиле тургустунар болгаш тускай азы составтыг кылыг сөзүнүң кезээ кылдыр хереглеттинер: *тып — тыва, бер — бере, бодан — боданы, белеткен — белеткени, бол — болу, ойна — ойнай, ойнай аарак; тур — тура, тура бер; үн — үне, үне бер, үне халы.*

Домакка каттышкак деепричастие тускай хереглеттингеш азы *аарак* деп артынчы-биле кады чорааш, өске кылдыныг-

биле бир үеде бооп турар немелде кылдыныгны илередир болгаш канчалдыр? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, байдал болур: *Мээң ооргамче Чолдак-оол үстүрө аарак* (канчалдыр?) *идип чорудупту.* (*Салчак Тока.*)

Каттышкак деепричастие дакпырлай хереглеттингеш, үргүлчүлелдиг немелде кылдыныгны илередир: *каттыр — каттыра-каттыра.*

Каттышкак деепричастие *-дыр/-дир/-дур/-дүр* деп артынчы-биле кады кылыг сөзүнүң барымдаалыг амгы үезин тургузар: *алгыр — алгыра-дыр, диңмире — диңмирей-дир, улу — улуй-дур, сөгүрү — сөгүрүй-дүр.*

184. Номчуңар. Каттышкак деепричастиеелерни тывыңар, оларның кайда тускай хереглеттингенин, кайда составтыг кылыг сөзүнүң кезээ болурун айтыңар. Олар кандыг дөстөрдөн укталганыл?

Кижизидилге — кончуг-ла күштүг чүве бо. Мен ам-даа чеже-даа чай-хостуг болзумза, оюн-тоглаага үр дүлнү бээр дириг кара хөңнүм чок, сактырымга, бир-ле чугула ажылым чыдып-ла берген ышкаш апаар.

Кырган-авамның чаш уруг өпейлээри дег хандыкшылдыг чараш аялга, шынап-ла, кайда-даа чок ийин. Бүгү оран-делегей аажок оожургап, таалап чындырай берген ышкаш кылдыр сагындырар. Хураган кадарып чоруур хире улуумга чедир-ле кырган-авам кожа өгдө кайы-бир дуңмамны өпейлей берген болза, аңгы өггө оргаш-ла, олура удуп каар кижиге боор мен. (*Монгуш Эргеп.*)

185. Номчуңар. Каттышкак деепричастиеелерни хамаарышкан сестери-биле кады ушта бижээш, дужунга каттышкак деепричастиеиң, ооң хамаарышканы кылыг сөзүнүң хевириниң эге хевирин үлегер езуугаар көргүзүңер.

Үлегери. *Тө каап — төк, каг.*

Улуг чаагай хөлдүң кыдыныга, арыг агаарга кижилерниң сеткили частып, көргөн-билгенин тө каап, мурнун былаажып хөөрежи олурда, хөл кыдыныга улуг балык чемней каапты.

Балыктаар херексел албаанынга олар хомудап, балыкчылар төөгүзүнче чоорту шилчий бергеннер. Назы-хары улгадып, демги дузалал ажыл үезинде чиде халый бээр болгаш «Былгааш» деп шола тыпсып бергенивис улуг калбак кирбиктерлиг, хүүрек дег адыштарлыг акывыс хөлчөк изий берген шуугап олур. (*Сергей Баур.*)

○ 186. Адаанда кылыг сөстөрүнүн дөстөрүнөн каттышкак деепричастие-
ни тургускаш, оларны байдалдар кылгаш, домактардан чогаадып бжиңер.

Чыт, олур, чанып олур, кел чыт, ажылдап тур, маңнап чору,
бар чыт.

187. Адаанда кылыг сөстөрүнүн дөстөрүнөн каттышкак деепричастие-
ни тургузуңар.

Үлегер и. *Каг — каай.*

Каг, саг, чег, хег, чуг.

○ 188. Адаанда каттышкак деепричастие-
ни сөстөрүнөн сактып бжиңер.

Үлегер и. *Чылча — чылча шавар.*

Чылча, эде, үзе, кире, чаза, тургуза, өзе, чыда, ойнай, чу-
гаалай, чиде, тыпты, кыла, ажа, бижий.

○ 189. Номчуңар. Дакпырлай хереглеттинген каттышкак деепричастие-
ларның кандыг утка илередиң турарын айтыңар.

1. Авам биле угбам ындыг янзы Мергенни куду алзы
элеңейнчип бар чыда-чыда, хаактар артынче барааны көзүлбейн
бардылар. 2. Акым Бежендей улуг карактары-биле менче чаза
кайгап келгеш, сыртына-сыртына, шала адааргай аарак: —
Сээң дүжүңнү биске үлеп берген болза, кандыг эки болгай эр-
тик, дуңмам — диди. 3. Бежендей мени ырактан-на танып каг-
ды. Аажок өөрүп менче чүгүрүптү. Келдирлей-келдирлей алгы-
ра-дыр. Тынар-даа чайжок улай-улай айтырды: — Кайнаар
баарың ол, дуңмакым? (*Салчак Тока.*)

190. Скобкаларны ажыткаш, кылыг сөстөрүнүн дөстөрүн барымдаалыг
амгы үеге тургуспушаан, домактарны четчелеп бжиңер.

Үлегер и. *Аргада будук (дызыра).*— *Аргада будук дызырай-дыр.*

Аргада будук (дызыра). Мынаар бөрү (улу). Ырак эвесте ыт
(ээр). Даштын аът (киште). Бир черде кижини (каттыр).

30. Кожаланчак деепричастие.

191. Номчуңар. Карартыр парлаан кожаланчак деепричастие-
лер кайда тускай хереглеттинип, кайда составтыг кылыг сөзүнүн кезээ бооп чоруурун айты-

нар. Тус-тус таварылгаларда деепричастиелер домакка кандыг кезигүннер бооп турарыл?

Ол өзенниң адын Узун-Ой дээр чораан. Шынап-ла, ындыг чер болду, өрү шөйлүп чоктай берген. Бирде дөштү өрү дорт чүткүп, бирде одуртуп, чоорту бедип бар-ла чор бис. Аалга чедир ам-даа ырак. Хире-хире болгаш, дыштанып ап, тыныш ажыдып чораан бис. Түрө базар арга чок.

Арай боорда даг кырынга үнүп келген ышкаш болдуvus. Аалдың барааны көстү берди, ынчалзajok ам-даа херии. Машинавыс талыгыр куду өзен иштинде, хой кылдыр дүшкен кажык дег, бичии ынай апарган көстүп тур. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

Кожаланчак деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-ып/-ип/-уп/-үп/-п* деп кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш тускай-даа, составтыг кылыг сөзүнүң кезээ-даа кылдыр хереглеттинер: *кат — кадып, кес — кезип, тур — туруп, үн — үнүп, бода — бодап, бичеле — бичелеп.*

Кожаланчак деепричастие тускай хереглеттингеш, өске (ылаңгыя кол) кылдыныг-биле бир үеде азы ооң мурнунда боттанган кылдыныгны илеретпишаан, домакка байдал ийикпе баштайгы сөглекчи болур: *Дээрниң көгүндөн ыраккы даглар дүдүскектелип көстүп турган.* (*Салчак Тока.*) (Мында *дүдүскектелип* — канчап? деп айтырыгга харыылаттынар байдал. *Көстүп* деп деепричастие *көстүп тур* деп сөглекчи кылыг сөзүнүң чардынмас кезээ болур.) *Чер чырып, даң адын орган.* (Мында *чырып* — баштайгы сөглекчи.)

Кожаланчак деепричастие дакпырлай хереглеттингеш, үргүлчүлелдиг азы катаптаан кылдыныгны илередир: *Оол кезек маңнап-маңнап доктаай берген.*

□ 192. Номчунар. Кожаланчак деепричастиелерни айтыңар. Составтыг кылыг сөстөрүнүң кезээ болур деепричастиелерни ол кылыг сөстери-биле кады ушта бижиңер. Деепричастиелер домактарда кандыг кезигүннер бооп чоруурун чугаалаңар.

ОРГААДАЙ ДУГАЙЫНДА.

Төрөөн бойдуста кандыг-кандыг шынарлыг үнүштер чок дээр, биригээр чугаалаарга, бойдус бисти эмнеп, чемгерип, айдызап турар, чүглө ооң буянныг ачызында бүгү дириг амытаннар амыдырап, чурттап чоруур. Үнер үнүштерде чыжыргана, ыт-кады,

щене, тоорук, чойган чугу, киш-кулаа дээн ышкаш ажыктыг эм шынарлыг оът-сиген, кат-чимисти кижн санап четпес. Ол-ла бүгү үнүштерниң дээди эм шынарлыгы — оргаадай... Үнелиг үнүштү чон «кижи-оът» деп адаан. Ооң дазылының хевири чанагаш кижиге дөмей боорга, ынчаар адай бергеннер. Мээң эм шынарлыг оът-сиген билир Монгуш Чыган деп даайым кижн чораан, ооң меңээ чугаалааны мындыг:

— Оргаадайның чечектери дүне өлөреңейнип, бүлөреңейнип, челээштелип турар. Ону казып алырда, баштай долгандыр шыйып алыр, оон башка ол оът чиде хона бээр чоор. (*Сандан Сандю.*)

193. Хөй сектер орнунга утказы тааржыр кожаланчак деепричастиелерни байдалдар кылдыр немевншаан, дүжүрүп бнжнңер.

1. Улуг байырга чорааш, чүнү көргенин ашак ... чугаалаан.
2. Өөреникчилер тоолчунуң ыткан тоолун кончуг ... дыңнааннар.
3. Өөрүнүң катокка конькилеп эгелей бергенин көрүп кааш, Оолак дораан ... белеткени берген. 4. Чиик машина, улам-на дүргедевишаан, ... ырап бар чыткан. 5. Дүъш соонда чаашкын ... чаап келген. 6. Шыкта чаш бызаалар ... дешкилеп турлар. 7. Улуска шаптыктавас дээш эжимден ... айтырдым. 8. Аңчылар хем бажынче ... чорупканнар.

Хөй сектер орнунга киирер сөстөр: *шошкудуп, далажып, мага дап, сонуургап, дымырадып, сымыранып, дириңейнип, амырап*

194. Хөй сектер орнунга баштайгы сөглекчилер кылдыр кожаланчак деепричастиелерни немевншаан, домактарны четчелеп бнжнңер.

Үлегер и. *Дээр ... чаъс чаап келген.— Дээр диңмиреп, чаъс чаап келген.*

1. Дээр ... чаъс чаап келген. 2. Улуг улус ажылче ... өөреникчилер школаже чоруп эгелээн. 3. Күс ... бүрүлөр саргарып олур. 4. Өөредилге чылы ... чайгы дыштанылга чоокшулап кел чыдар. 5. Ытгар ... хойлар ... инектер мөөрөп эгелээн. 6. Субботникте алдыгы классчылар чечек ... чедиги классчылар ыяш ... турганнар. 7. Чер ... даң адып олурган. 8. Тараа ... ону ажаар үе келген.

195. Айтырыгларны харыылаңар. Харыыларга баштайгы сөглекчилер кылдыр кожаланчак деепричастиелерни ажыглаңар.

Үлегер и. *Чайын чнңү кылып турган силер² — Чайын ада иелеривиске дузалажып, ном номчуп, сугга эштип, ойнап турган бис.*

1. Чайын чүнү кылып турган силер?
2. Уруглар көдээге чүнү кылып турарыл?
3. Кичээл соонда чүнү кылып турар силер?

31. Эрткен деепричастие.

196. Номчуңар. Карартыр парлаан эрткен деепричастиелер домактарда кол кылдыныгларга хамаарыштыр кандыг үеде болган кылдыныгларны илередирил, тодарадыңар.

Бир катап аңнаар дээш, чагыырлыг боом **чүктээш**, чаңгыс доруг аъдымны **мунгаш**, хөрөктээжимни **кеткеш**, улуг таңдымче үнер деп бодап тур мен.

Чоруур деп турумда, авам **тургаш**:

— Оран-таңдыга эки чоруур сен, оглум — дээш, кыдыы үстели берген кара хууңчугашта сүдүн алгаш, тос-караа-биле дөрт чүкче **чашкаш**: — Ак баштыг алдын таңдымга ак сүт чажыым чаштым...— деп бүдүү чугаалап, тейлеп тур.

Аалымдан үнеримде, авамның аайынга кирип, артыш-биле саң салгаш, боомнуң аксын **артыжап алгаш**, **аъттангаш**, улуг кара хемниң бажын шиглей чортуп чоруп-ла кагдым. (*Олег Саган-оол.*)

Эрткен деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңге *-гаш/-геш/-каш/-кеш* деп кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш тускай хереглеттингеш, кол кылдыныгның мурнунда болган немелде кылдыныгны илередип, домакка байдал азы баштайгы сөглекчи болур: *Шериг-оол чоорган иштинче бажын суп алгаш, дыңнаалап чыткан. (Салим Сүрүң-оол.) ...Хээлиг булут көжүп чорааш, хемнер, даглар алдынналды. (Леонид Чадамба.)* Бирги домакта эрткен деепричастие байдал, сөөлгүзүнде эрткен деепричастие баштайгы сөглекчи бооп чоруур.

197. Номчуңар. Эрткен деепричастиелерни тывыңар. Оларның кандыг дөстөрдөн кандыг кожумактарның дузазы-биле тургустунганын, домактың кандыг кезигүңнери болурун айтыңар.

Бир өзенде чаңгыс элик оъттап чораанын көрүп кааш, Адар-оол амырай берген. Көрүп кага хөңнү дээш, бир черге бөргүн уштуп октапкан. Оон кезек үңгээш, эпчок боорга, хөрөктээжин каапкан.

...Оон боозун таптыг хөлдээш, черниң хемчээлин карак-биле көрүп тодараткаш, хараалды чүске салгаш, чамыктың мажызын баскан-на. Сыгыр-октуг сыйт дээн соонда, огу чыткан хүлбүстү ашкаш, ооң ындында довуракты бурт кылдыр дегген. Чүнү-даа орта билбээн хүлбүс тура халып келген...

«Харын-даа чаяан бооп, канчап чазыптарым ол. Ындыг чараш аңны канчап өлүрер боор. Хөөкүй чурттазын, дириг чорзун!» — деп, Адар-оол боданып олурган. (*Куулар Аракчааны-биле.*)

198. Дүжүрүп бжиңер. Эрткен деепричастиелерде дакпырлап бжиттинген к, з-ниң адаан шыйыңар.

1. Орайга дээр ном номчааш, эжикти так хаггаш, удуп чыдып алган мен. 2. Кара-оол Седипти катый каккаш, чаа октаан. 3. Чылгычы бажыңга кирип келгеш, чылыккаш, уйгузурай берген. 4. Машина эггеш, оң талаже чорупкан. 5. Дарган дагаларны соккаш, бригадирге дужаап берген. 6. Бичии уруг ойнаар-кызынга эриккеш, оозун тоовастай берген. 7. Хепти чуггаш, сугга арыдыр былгааш, даштыгаа кургады азар херек.

○ 199. Адаанда кылыг сөстериң дөстериңден эрткен деепричастиелерни тургузуңар.

Ак, тик, төк, илдик, аттык, дадык, дорук, шүг, чыг, чег, саг.

200. Скобкаларны ажыдып, кылыг сөстериң эрткен деепричастиелер кылдыр ескертпишаан, домактарны дүжүрүп бжиңер.

1. Красноярскиден самолёт-биле (*ун*), бир шак (*бол*), Кызылга чедип келген бис. 2. Кадарчы аъдын (*мун*), хоюнуң соондан челзип чорупкан. 3. Туристер баазага (*хон*), эртен эрте походче үнүпкеннер. 4. Бичии оол эжинче номун (*сун*), солун чурук көргүскен. 5. Студентилер дыштанылга үезинде (*чан*), ам дедир чедип келген.

○ 201. Номчуңар. Баштай эрткен, ооң соонда кожаланчак, адак сөөлүңде катгышкак деепричастиелерни ушта бжиңер, деепричастиелерниң дөстериң болгаш кожумактарың ылгап көргүзүңер.

Хойтпак-оол ийи аъттың доралазын кажаадан чешкеш, кандыг-даа сезик чокка аъттаны тыртып алган, шала ийлендир көрүп, эжин манагынып турган. Унсов шилгини чежип алгаш,

оң талазындан кылаштап келгеш, аъттаныры-биле эзеңги теверге, аът соора тепкеш, ыңай-ла болган. Күжүр Хойтпак-оол сыр соондан каккаш, сыдымнай шаап алган, ырактан чедип чоруп олура:

— Окта болбас! Тыва аъттың ажыргы чарыындан аъттанып болбас чүве болгай. Өршээ дадайым, харын-даа чаян болду, соора тепти — дивишаан баргаш, дынын так кылдыр туткаш, эжин аъттандырыпкан. (*Салчак Тока.*)

32. Болбас деепричастие.

202. Номчунар. Солагай талада домактар-биле оң талада домакты деңнеңер. Катгышкак, кожаланчак болгаш эрткен деепричастиеелерниң болбас хевири кылдыр кандыг деепричастие хереглеттинер-дир, ол деепричастие кандыг кожумактар дузазы-биле тургустунар-дыр?

Оол тура чугаалаан.

Оол турбайн, чугаалаан.

Оол туруп, чугаалаан.

Оол тургаш, чугаалаан.

Болбас деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-байн/-бейн/-вайн/-вейн/-пайн/-пейн/-майн/-мейн* деп кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш утка талазы-биле катгышкак, кожаланчак болгаш база эрткен деепричастиеелерниң болбас хевири болур: *чаг — чагбайн, кел — келбейн, ойна — ойнавайн, сөгле — сөглевейн, сат — сатпайн, өш — өшпейн, чан — чанмайн, сиң — сиңмейн.*

Болбас деепричастие база тускай хереглеттинер ийикпезы составтыг кылыг сөзүнүң кезээ болур. Чижээ: *Өөрээнинден чугаалаар чүве тыппайн, кезек олургаш: — Туралыг баар мен харын ыңар — дей каапканын безин оол билбейн барып-тыр эвеспе. (Бай-Кара Хөвөңмей.)* Мында *тыппайн* деп болбас деепричастие тускай (чааскаан) хереглеттингеш, байдал бооп, а *билбейн* деп болбас деепричастие сөглөкчи болур составтыг кылыг сөзүнүң кезээ (кол кылыг сөзү) бооп чоруур.

203. Номчунар. Болбас деепричастиеелерни тыпкаш, оларның кандыг кылыг сөстөрүндө кандыг кожумактарның дузазы-биле тургустунганын айтыңар.

Ам караңгыда чурук көзүлбейн-дир. Көзөнөктөн айның ба-кылап келгени бо-ла болгай, ол аптараны дорт чырыда берди.

А аптара кырында бистиң идиктеривис бар болгай. Ай бистерни удуп чыдарлар деп бодап турары чадаvas. Карактарымны хензигле көрүп келдим — чок, ай мени көрбейн-дир. Мен чоорган-биле дуй тырттыныптым. Хенертен-не Мансур кырган-ачамны сакты хонуп келдим: «Даарта Май бирниң байырлалы болгай!» Ынчангаш уйгум келбейн чыдары ол ышкажыл. (*Мустай Карим.*)

204. Дүжүрүп бижирер. Болбас деепричастиелерде дакпырлап бжиир үжүктерниң адааншыйыңар. Оларны чүге дакпырлап бжиирил?

1. От кыппайн, хөрлээлеп чыткан. 2. Оол сапыын тыппайн, майыктааш кедип алган. 3. Хураган иезин эммейн, шыкта дешкилеп турган. 4. Чылгычы дүне-даа караан шиммейн, малды тегерип хонар.

○ 205. Адаанда кылыг сөстөриниң дөстөринден болбас деепричастиелерни тургузуңар. Дакпырлап бжиир үжүктерниң адаан шыйыңар.

Оътта, деңне, чыг, чемгер, бил, ужураш, бас, эт, теп, шып, хөм.

206. Номчуңар. Каттышкак, кожаланчак, эрткен болгаш болбас деепричастиелерни тывыңар. Карартыр парлаан деепричастиелерни болбас деепричастиелер-биле солувушаан, номчуп көрүңер.

Суг кыдыынче элээн чоокшулап ора, дыңнаарымга, ынаар чиктии кончуг, черле дыңнап көрбээним дааш үне-дир. Тура дүшкеш, дыңнаалай бердим. Элдеп чүве! Хем чугааланып чыдыр, ындыг чүвени чүү кижидыңнап чораан боор? Силер-даа дыңнавайн чораан боор силер ийин оң. А мен ынчан дыңнаан мен. Ооң соонда безин чер хонган санымда, чеже-даа дыңнаан мен. Чогум хүндүс ооң чугаа-сооду орта дыңналбас: өске даашшимээн чаржалажы бээр. А дүне, ыржымда, тода дыңналып кээр боор чүве. (*Сергей Пюрбю.*)

207. Номчуңар. Карартыр парлаан болбас деепричастиелерде *нм* деп үжүктер каттыжышкынын шын адаарынче кичээнгей салыңар.

1. Хем эрииниң кежээки сырыны Хүлер-оолдуң дөстүнмейн турган сеткил-сагыжын улам хайныктырыпкан. 2. Өлчеймаа холун шеле тырткаш, хая-даа көрүнмейн, маңнапкан. 3. Аңаа үр-даа боданмайн, Адар ону үзе тырткаш, карманының үстүн орта кадапкаштың, ыңай болган. (*Екатерина Танова.*)

33. Кызыгаарлаар деепричастие.

208. Номчуңар. Карартыр парлаан деепричастие кайы кылыг сөзүңге хамааржып, ону канчаар тайылбырлап турар-дыр?

Айдың байырлашкаш, автобус доктаар черже чорупкан. Общежитиеден үнгеле, он ийи шак ажа бергенин билип кааш, бажын туттунган. (Александр Даржай.)

Кызыгаарлаар деепричастие кылыг сөзүңүң дөзүңге *-гала/-геле/-кала/-келе* деп кожумак немешкени-биле тургустунар: *бар — баргала, кел — келгеле, бат — баткала, кеш — кешкеле.*

Кызыгаарлаар деепричастие хамааржып чорууру кылыг сөзүңүң кылдынының кажан эгелээнин (эрткен үеде кызыгаарын) айтып, канчангала? кажандан бээр? деп айтырылгарга харыылаттынар. Ол домакка байдал азы баштайгы сөглөкчи болур. Чижээ: *Бис аалывыстан үнгеле, үш хондуvus. Аңныыр сезону эгелээле, ачам хөй диинч өлүрдү.* Бирги домакта *үнгеле* деп кызыгаарлаар деепричастие байдал, ийигизинде *эгелээле* деп деепричастие баштайгы сөглөкчи бооп турар.

209. Номчуңар. Кызыгаарлаар деепричастиеелерни, оларның домактарда кандыг кежигүннер бооп чоруурун айтыңар.

1. Угбам Кызыл баргала, беш хонуп тур. 2. Хүн ашкала, элээн үр апарды. 3. Акым тайгаже диинчээле, чартык ай чыгай берди. 4. Олар бо черге келгеле, ийи чыл болган. 5. Кичээл эгелээле, беш минута хире болду. 6. Школага өөренип киргеле, мындыг солун ном номчуп көрбээн мен.

210. Бердинген кылыг сөстериңиң дөстериң кызыгаарлаар деепричастие хевиринге тургузуп бижиңер. Ажык үн-биле төнгөн дөстөргө *-гала, геле* деп кожумак нежежирге, үн талазы-биле кандыг өскерлишкин болурул?

Чарла, эгеле, бижи, номчу, чүлү, чагы.

211. Домактарны четчелеп бижиңер, кызыгаарлаар деепричастиеелерниң адаан шыйыңар, олар домактың кандыг кежигүнү болурун айтыңар.

1. Чайгы дыштанылга эгелээле, ... 2. Акым чаа ажылга киргеле, ... 3. Школаның хана солуну үнгеле, ... 4. Бо школы дооскала, ... 5. Чай дүшкеле, ...

212. Домактарны четчелеп бижиңер. Кызыгаарлаар деепричастиелерде дакпырлап бижиир үжүктөргүн адаан шыйыңар. Ол үжүктөргүн дакпырлап бижиириниң дүрүмүн чугаалаңар.

1. Хар чаггала, ... 2. Өөреникчиниң холунуң үжүү эдиккеле, ... 3. Бажың ишти чылыккала, ... 4. Бис Москвадан эггеле, ...

○ 213. Кылыг сөстөриниң дөстөринден кызыгаарлаар деепричастиелерни тургузуп бижиңер. Карартыр парлаан дөстөрдөн тургустунган деепричастиелер-биле домактардан чогаадыңар.

1. Сарык, дорук, дадык, эрик, ак.
2. Саг, чыг, чуг, хаг, шүг, чег.

○ 214. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөргүн болгаш сөстөр каттыжыкышкынарын утказы тааржыр кызыгаарлаар деепричастиелер-биле солуңар.

1. Угбам көдээден келгеш, бир ай болган. 2. Кино үнүп эгелээнинден бээр он хире минута эртти. 3. Бис бо бажыңга чурттаанывыстан бээр ийи чыл болдуvus. 4. Оолдар балыктап чоруткаш, элээн үр апарды.

34. Үдекчи деепричастие.

215. Номчуңар. Домактарда карартыр парлаан үдекчи деепричастиелер кандыг кежигүннер бооп чоруурун, оларның тургузуун тодарадыңар.

1. Эриктерде хөртүктөрдөн эзилген суг чыгып-чыгып, өөрүшкүлүг ырлашышаан, өдек-бокту чуп-ла батты. (*Степан Сарыг-оол.*) 2. Кышкы тайга удувушаан, кырда шуурган улувушаан. (*Салим Сүрүң-оол.*)

Үдекчи деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңгө -ышаан/-бишаан/-бушаан/-бүшаан дээш өске-даа хевирлерлиг кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш канчалбышаан? деп айтырыгга харыылаттынып, домакка байдал азы сөглекчи болур. Чижээ: 1. *Ында Чолдак-оол сизгенни шанак кырынче салып, ооң кырындан тепсевишаан, ырын ырлавышаан, ону тырып турган.* (*С. Тока.*) Мында тепсевишаан, ырлавышаан деп үдекчи деепричастиелер тырып турган деп сөглекчини тайылбырлап, ооң кылдыны-биле чергелешкек (ону үдеп чоруур) кылдыныгны илередир.

2. *Ажыл-иш ол ынчаар ам-даа түлүктөвишаан.* (Салим Сүрүң-оол.) Мында *түлүктөвишаан* деп үдөкчи деепричастие — сөглөкчи.

216. Номчуңар. Үдөкчи деепричастиелерни тывыңар, оларның тургузуун сайгарыңар, домактың кандыг кезигүүнери болурун айтыңар.

I.

1. Чаңгыс Фагима дешкилээн хураганнар көөр дээш, команданы дыңнавайн барган. Ооң соонда холдарын чайбышаан, чоон бутчугаштарын олуй-солуй баспышаан, хаалга чанынга биске чедип келди. 2.— Идиктер дээрге өөрүшкүнүң-даа, кударалдың-даа чылдагааны турган болдур ийин — деп, кырган-ававыс хүлүмзүрбүшаан, чугаалады. 3. Оксана ам-даа сирилевишаан, орун кырындан сирбектенмишаан. (*Мустай Карим.*)

II.

1. Бистер-даа бөрттеривисти ужулгулап чайбышаан, «Байырлыг, Тыва!» деп алгыржып, дөвүнчүктү куду бадыптывыс. 2. Кыш, чай чок дээр диңмиревишаан — тепсикчилер тевиспишаан, хая-даш козуравышаан, дээрде шаштыккан кызыл доозун черден туманналып үнмүшаан. Балды, хирээ чаңгыланып, тракторлар дыргырткайнып, кужак четпес чоон ыяштар — дыттар, пөштер, хадылар чайырады ужуп, ээн тайганы оттурбушаан. (*Салим Сүрүң-оол.*)

○ 217. Кылыг сөстөриниң дөстөринден үдөкчи деепричастиелерни тургузуңар.

Ажылда, маңна, бижи, номчу, бар, кел, өөрөн, бодан, ужук, ажыт, аш, кеш.

218. Дүжүрүп бижиңер. Дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктөриниң адаан шыйыңар.

1. Аъттыг кижини шаппышаан, суурже кирип халдып келди. 2. Оттуп келиримге, ужудуп каан от кыппышаан болду. 3. Бызаа иезин эммишаан, шырбанып тур. 4. Ойнакчы бөмбүктү теппишаан, кымга-даа четтирбейн бар чыдыр. 5. Тывызыкты тыппышаан, кыдыраажыңарга бижип алыңар.

219. Кылыг сөстөриниң дөстөринден үдөкчи деепричастиелерни тургузуп бижиңер, дакпырлап бижиир үжүктөриниң адаан шыйыңар.

Шып, кеп, шим, хөм.

○ 220. Номчунар. Деепричастиелерни тыпкаш, оларның тус-тузунда тургузуун, домактарда канчаар хереглеттингенин тодарадынар.

Хемчик арынының мурнуу талазында, хола-хараганнар үнген бел чаттылып үнгеш, сайгырак дег каътташкак-каътташкак тейлерже шилчий бергеш, дөө Ак-Хаяның бединде, кышкы агаарда шилдегер дээр-биле кызыгаарлаттына берген. Долгандыр шыпшың турган. Чоога иштинден думчуунуң кырында хөвең дег хар чыпшына берген дилги үнүп келгеш, арыг агаарны чыдыыргааш, чиге бурунгаар көрүп, мойнун узадыр сунган. Ооң дыыжы кулаанга хар кыйырааны дыңналып, карааның уунда кара чүве улгадып кел чыдар боорга, далаш чогу-биле чоогаже шошкуп кире берген.

Чүм харда изеп каан хаак оруу-биле арны-бажы ак шаң апарган көк хептиг оол хаактарын олуй-солуй баспышаан, холунда кулузун даянгыштарын харже шашпышаан, белди куду бадып орган. Хаакчының мурнунда-даа, соонда-даа карак четкиже черде, ооң-биле кады чарышкан кижии барааны-даа көзүлбейн турган. Хаак оруу кудургай болгаш чылгыр боорга, ол буттарын кожа баскаш, даянгыштары-биле иттинип эгелээн. (*Маадыр-оол Ховалыг.*)

□ 221. «Уруглар-даа, улуглар-даа өөренип турар» деп чурукту топтап көрү-

нер. Оон соонда айтырыгларга харыыларга үндезилээш, чогаадыгдан бжиңер. Чогаадыгның адын боттарыңар бодап тывыңар.

Мында кымнарны чурааныл? Оларның хеви болгаш даштыкы хевири кандыг-дыр? Олар чүнү кылып олурлар? Чураан чүүлдүң утказы чүл? Бо кайы үеге хамааржыр чурук-тур?

35. Кылыг сөзүнүң наклонениелери.

222. Номчуңар. *Чан*- деп кылыг сөзүнүң кайы домакта хереглеттинген хевири херек кырында болган кылдыныгны илередир-дир? Өскелери кандыг кылдыныгларны илередирил?

Угбам чанып келген.

Угбам чанып келгей аан.

Угбам чанып келзин.

Угбам чанып келгиже, мана.

Угбам чанып келген болза.

Кылдыныгның херек кырында боттанган азы боттанмаанынга чугаалап турар кижиниң хамаарылгазын илередир кылыг сөзүнүң хевирлерин наклонениелер дээр.

Болуушкун наклонениези херек кырында болган, бооп турар азы болур кылдыныгны илередир. Чижээ: 1. *Өреникчи ном номчаан.* 2. *Өреникчи ном номчуп олур.* 3. *Өреникчи ном номчуур.*

Болуушкун наклонениези үелерге өскерлир.

Дужаал наклонениези кылдыныг боттандыар дугайында дужаал (айтышкын) азы дилег илередир. Чижээ: *Эш Аяк-оол, бистиң ажылывыста бжишир чүве чок болза, ак орууңар оруктап, моон чоруптуңар. Азы биске шаптык катпайн көрүңер, аппарадыңар хаптап алыңар.* (Кызыл-Эник Кудажы.) Мында *чоруптуңар, шаптык катпайн көрүңер, хаптап алыңар* деп дужаал наклонениелери ажыглаттынган.

Даар наклонение өске кылдыныгның боттанырынга эргежок чугула кылдыныгны азы кылдыныг боттандыар күзелди ийикпе дилегни илередир. Чижээ: *Москвага барзымза, музейлер көөр мен.* Мында *барзымза* деп кылыг сөзү көөр мен деп кылыг сөзүнүң кылдыныгының боттанырынга эргежок чугула кылдыныгны илередир.

Чөпшээрел наклонениези кылдыныгның боттанырынга чугаалап турар кижиниң чөпшээрешкенин азы бүзүрелдин илередир. Чижээ: *Мен Олчага херектиг келген кижидир мен. Оон ыңай Олчаның кадыындаа айтыргай мен. Бис иелээ бригадирлердир бис. Биске шиитпирлээр ужурлуг кандыг-даа айтырыглар тура бергей.* (Кызыл-Эник Кудажы.) Мында *айтыргай мен, тура бергей* деп кылыг сөстери кылдыныгның боттанырынга чугаалап турар кижиниң бүзүрэнин илередип турар.

Кызыгаарлаар наклонение өске бир кылыг сөзүнүң кылдыныын үе азы хемчээл талазы-биле кызыгаарлаар кылдыныгны илередир. Чижээ: *Шак четкиже, маңаа олурар бис.* Мында *олурар бис* деп кылыг сөзүнүң кылдыныының чеже хире үргүлчүлээрин — үе талазы-биле кызыгаарын (*шак*) *четкиже* деп кылыг сөзү айтып турар.

223. Номчуңар. Кылыг сөстөрүн ушта биживишаан, оларның наклонениелерин кырынга кысказы-биле демдегеп айтыңар: *бол.* — болуушкун наклонениези, *дуж.* — дужаал наклонениези, *даар* — даар наклонение, *чөл.* — чөпшээрел наклонениези, *кыз.* — кызыгаарлаар наклонение.

I.

Саида. Канчаар бис, Сай? Даарта чанар бис бе? Солунун көрөм.

Сайзуу (*эжинче кылчаш кыннып*). Кежээ эеп чанар болдус чоп, Саида. Хоржок. Ачам чөпшээрес.

Саида. А бир эвес күзээр болзувусса? Чаңгыс хүн-даа болза дузалашкай бис. Оон башка канчап чогаадыг бижиир бис. Солун эвес болур ыйнаан.

Эрес. Шын харын. Дузалажыр силер. Эр хейлердир моң. Мен-даа ажылче үнерим бо эвеспе. Че, тонуңар кедиңер. Хураганнарга бараалыңар. Адыр-адыр, бичии-ле манаптыңар. Мен силерге халаттар экеп берейн. (*Ынаар өрээлче кире бээр.*) (Көк-оол Чамыяң.)

II.

— Ажырбас, Чараш, кожавыс Кежиктиг кадайга чагып каан мен. Мен келгижемге, сээң чаныңга олургай аан. (*Шомаадыр Куулар.*)

224. Номчунар. Аңгы-аңгы наклонениелер хевиринде турар кылыг сөстери кирген каттыжышкыннарны ажыглап домактардан чогаадып бижинер. Кандыг каттыжышкында кандыг наклонение хереглеттингенин тайылбырлаңар.

Кежээликтей аязы берген, ыяап-ла номчуур мен, даарта журашсыңарза, хүн үнгүже, маңаа манаалыңар, четчир кылдыр садып алгай бис.

36. Кылыг сөзүнүң болушкун наклонениези болгаш ооң үелери.

225. Номчунар. Болушкун наклонениезинде турар кылыг сөстөрүнүн үелерин айтыңар. Кылыг сөзү бүрүзү кандыг арында болгаш санда хереглеттингенин тайылбырлаңар.

Кыштың тос-тостуң соогу турган. Төрүүр хойларны аңгылап, тускай кажаага тургузупкан. Бир аныяк хой чиде берип-тир. Кежээ апарган. Дилеп эгеледивис. Дузалакчы кадарчы арткан улус-биле кады хураганнар эмзирип тур. А мен хат-соокка удур дагны болгаш белдерни одуртур, койгун истээн ыт дег, халып-ла тур мен. Сураг-ла, сураг. «Ам чүл, чанар бе? Чок, дилээр херек, дилээр. Ыяап-ла тывар». (*Олег Сувакпиттии-биле.*)

Болушкун наклонениезиниң кылыг сөзү үш кол үелиг: эрткен үе, амгы үе, келир үе.

Эрткен үениң кылыг сөзү чугааның бооп турар өйүнүң мурнунда боттанган кылдыныгны илередир. Чижээ: *Эртен бис дашкаар үнүп келдивис. Хар чааптып-тыр. Чер кыры агара берген.*

Амгы үениң кылыг сөзү чугааның бооп турар өйүндө боттанып турар кылдыныгны илередир. Чижээ: *Ашак орук дургаар черлер аттары адап берип чор. Мен оларны иштимде доктаадып, чамдыкта бодум-даа айтырып ап ор мен.* (*Сергей Пюрбю.*)

Келир үениң кылыг сөзү чугааның бооп турар өйүнүң соонда боттаныр кылдыныгны илередир. Чижээ: *Амдыы чылын ыяап-ла кээр мен. Хой кадарар бис.* (*Салим Сүрүң-оол.*)

226. Номчунар. Болушкун наклонениезиниң кылыг сөстөрүн мынчаар ушта бижинер: 1) эрткен үениң кылыг сөстери; 2) амгы үениң кылыг сөстери; 3) келир үениң кылыг сөстери.

Дужувуста сындан дээрже ногаан өңнүг ракета дүндүүште-лип үндү. «Шупту чүве эки! Орукту уламчылаар!» — дээн медээ ол. Наталья база-ла ындыг өңнүг ракетаны дээрже боолапты. Үүрмек даштарлыг, дески тайга кырынга үнүп кээривиске, эртенден тура чүдерексеп турган дээр булуттар-биле дуй тырттынышкан, хадаан тур. Ширээ тайгазының кырынче үнүп келгенивис ол. Меңгүн-Тайганың бажы мыя бо, бирде черден союп келген булуттар аразында көстүп каап, бирде чидип каап тур. Ширээ тайгазының ужунда кертилектен бедидир меңги эгелээн. Доора-доора чарыктарлыг меңги ногаарарып көстү-дүр. (*Маадыр-оол Ховалыг.*)

227. Карартыр парлаан сөглекчи кылыг сөстөрүн келир үеге тургуспушаан, номчуңар.

Алдан дөртен шилиндектерниң шилиндээ ийи мөге **артып калган**. Улут-чаагай мага-боттут, угулзалыг торгу содак, шуудактарлыг ийи аныяк эр девип дооскаш, холдарын **тудушканнар**. Ол аразында оларның бирээзи өскезинге сымыранып, чаннып **чугаалаан**:

— Чеже-даа шүглүп, алдаржаан болгай сен, эжим. Чаңгыс катап мени бодап көр. Таныжым кыс көрүп турда, ёзулуг-ла кагдырган кижиге бооп, меңээ ужуп берем. (*Василий Хомушку.*)

37. Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези.

228. Номчуңар. Эрткен үениң янзы-бүрү кожумактар дузазы-биле тургустунган кылыг сөстөрүн айтыңар. Оларның аразында утка талазы-биле кандыг ылгал барын тодарадыңар.

— Эй, оол, эйт! Кандыг кончуг удуур кижиге сен? Эжиин ажыт!

Топтап көөрүмге, чадырның дүндүүндөн болгаш дыдыындан хүн херели кирип кээп-тир. Баргаш, эжиимниң шарыын чежип, ажыдыптым.

— Чүден коргар кижиге сен? Чоп эжиин шидип алган сен? Чоп кортпас кижиге мен дижик сен? — деп, Эргеппей кирип олура, айтырды.

Ам канчаар, дүне болган чүвени чугаалап бердим.

— Уваа! Бараа элдеп чүве-дир, аа! Оттан салып, шайдан хайындырып олур — дээш, ашак боозун алгаш, үндү.

Элээн бооп чорда, боо дирс диди. Шайны эзип олурумда, Эргеппей үгү салбайтыр тудуп алган кирип келди.

— Коргуп турган чүвең бо ышкажыл.

— Элдептиин але. Ол кандыг аайлыг чүве боор, акый?

— Кылынмазы чок кулугур болдур ийин. Дүне койгун көрүп алгаш, ыт өттүнүп ээрип, кижини өттүнүп дайгырып, ону шүүргедеп турганы ол-дур ийин. (*Сергей Пюрбю.*)

Эрткен үе дөрт хевирлиг: чоокта эрткен үе, шагда эрткен үе, барымдаалыг эрткен үе, бадыткалдыг эрткен үе. Олар чугааның бооп турар өйүнүң мурнунда болган кылдыныгны илередир. Ынчалза-даа оларның аразында тургузуг болгаш утка талазы-биле ылгалдар бар.

Чоокта эрткен үе кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-ды/-ди/-ду/-ду/-ты/-ти/-ту/-ту* деп кожумак немешкени-биле тургустунар, чүнү кылды? канчалды? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш колдуунда чоокта чаа болган кылдыныгны илередир. Чижээ: *О, Карим база келди. Зинаны чалап келдиң бе? (Кызыл-Эник Кудажы.)*

Шагда эрткен үе кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-ган/-ген/-кан/-кен* деп кожумак немешкени-биле тургустунар, чүнү кылган? канчалган? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш колдуунда чугааның ырак мурнунда болган кылдыныгны илередир. Чижээ: *Ол кезээ бис үр эвес чугаалашкан бис. (Салчак Тока.)*

Барымдаалыг эрткен үе кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-ып/-ип/-уп/-үп* деп кожумак болгаш *-тыр/-тир/-тур/-тур* деп артынчы немешкени-биле тургустунар, чүнү кылыптыр? канчап-тыр? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш кылдыныг болган дугайын ооң түннелин азы өске кижиниң чугаазын барымдаалап медээлээр. Чижээ: *Бо аразында диин-даа ховартай берип-тир. (Степан Сарыг-оол.)* Чугаалап турар кижини кылдыныг болган дугайын бодунуң хайгааралының түннелин барымдаалап билип алган.

Бадыткалдыг эрткен үе кылыг сөзүнүң дөзүңгө -чык/-чик/-чук/-чүк/-жык/-жик/-жук/-жүк деп кожумак немешкениниң дузазы-биле тургустунар, ч ү н ү к ы л ч ы к ? к а н ч а л ч ы к ? деп айтырылгарга харыылаттынар болгаш кылдыныгның ылап болганын бадыткаар. Чижээ: *Оглум чоогунга чоруур кижини мен дээш, оларның соондан далбайтыпчык сен. (Екатерина Танова.)*

Чугаага чоокта эрткен болгаш шагда эрткен үелер эң хереглеттингир.

229. Номчуңар. Эрткен үениң кылыг сөстөрүн айтыңар. Оларның канчаар тургустунганын болгаш утказын тайылбырлаңар.

Шыяан ам, эрте-бурун шагда Дилгижек-оол чурттап чораан чүвөң иргин. Аштаан, доңган Дилгижек-оол олча хайып чорааш, Адыг ирейге душчу берип-тир.

Адыг тургаш:

— Кыштың соогу эгелеп, кылын хары чаап турда, үңгүрүңгө чүгө чыргап чытпас сен, дуңмакым? Акың мени көрдүң бе, ижээн кылып албаанымдан доңуп чор мен — деп-тир.

— Акым сээң берге байдалга таварышканыңны дыңнааш, чылыг үңгүрүмгө чылыкпадым, амданныг аъш-чемимни-даа чип чаадым — деп, Дилгижек-оол харыылап турган иргин.

Дилгижек-оол дуңмазының ындыг чугаазын дыңнааш, Адыг ирей өөрээнинден өрү шурап туруп-тур оо! *(Тоолдан.)*

230. Устүндө мергежилгеде шагда эрткен үениң болгаш барымдаалыг эрткен үениң хереглеттингенин хайгаарап көргөш, мындыг айтырылгарга харыылаңар:

1. Тоолга шагда эрткен үениң кылыг сөзүнүң соонга кандыг артынчылар туруп болурул?

2. Тоолга барымдаалыг эрткен үе чүгө хереглеттинерил? (Харыыны барымдаалыг эрткен үениң утказының дугайында тайылбырга үндөзилеп кылыңар.)

231. Шагда эрткен үениң кылыг сөстөрүн чоокта эрткен үенин кылдыр өскертинер. Ынчан домактың утказы канчаар өскерлир-дир?

Дөрт чыл бурунгаар Кызыл-Суглуг Баян-Колдуң Кызыл-Чыраа деп черге сиген кезип турган бис. Бир кежээ Доспан-оол

сугнуң аалыңга барып хонар деп дугурушкан бис. Аал сиген шөлүндөн ырак эвес турган. (Виктор Чотпуң-оол.)

232. Хөй сектер орнунга чоокта эрткен үеңиң кожумаан немевишаан, ты-вызыктарны дүжүрүп бижинер. Дакпырлап бижээн ажык эвес үжүктөрнүң адаан шыйыңар.

1. Ала хөлдүң суу ажып-ажып бат... (карак чажы). 2. Кадырдан халып бат... , хая көрбейн караңнат... (цер суу). 3. Мен демир ит... , демир ыяш хег... , ыяш үстү бер... (кижи, хирээ, ыяш). 4. Ак сыра кып... , аал ишти чыры... (лаа).

233. Чоокта эрткен үеңиң кылыг сөстөрүн болбас хевирге тургуспушаан, айтырыгларны харыылап бижинер. Дакпырлап бижиир ажык үжүктүң адаан шыйыңар.

1. Дилеп чораан номуңну тыптың бе? — Чок, ...
2. Бистиң бажыңывыста сайгылгаан кыпты бе? — Чок, ...
3. Дөвүнчүктү өрү шаптыңар бе? — Чок, ...
4. Чаъс соонда малгаш кепти бе? — Чок, ...

○ 234. Хөй сектер орнунга шагда эрткен үеңиң кожумаан немевишаан, дүжүрүп бижинер. Дакпырлап бижиир үжүктөрнүң адаан шыйыңар.

1. Волга хем Каспий далайже киир ак... 2. Дарган дүүн дыка хөй дага сок... 3. Бистиң саанчыларывыстан Көк эң хөй сүт саг... 4. Дүне маңаа суггур чаъс чаг... 5. Машина суурдан үнгеш, соңгу чүкче эг... 6. Ок караның ортузунда 10 деп санга дег...

○ 235. Номчуңар. Болуушкун наклонениезиниң эрткен үезиниң кылыг сөстөрүн айтыңар. Мында автор чүгө эрткен үеңиң бадыткал хевирин бо-ла ажыглай бээр деп бодаар силер?

Кандыг-даа нацияның төлээлекчизин өскелерден хамыктың мурнунда дыл ылгаштырар болгай. Ийе, харын ында тывалар боттарын Алтай тывалары бис дижир улус болду. Оларныы шын болбайн. Чогум кажандан бээр аңаа чурттай бергеннерил? Ону кым-даа билбес.

Аюштуң өөнге мага хандыр-ла хүндүлеттивис... Өгнүң эзелериниң дылы холук чок шуут тыва. Суму-даа төвүнге тывалар-биле чугаалажырывыска ыңдыг чораан. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс билдинмес, бистиң чаңчыкпаанывыс сөстөр дыңналгылаар болчук. Садыгга тыва садыгжы херээженден бичии уруг идии

айтырган мен. «Каш чаштыг?» дижик. «Каш харлыг?» дээрде, ынча дээр чүве-дир... Суму төвүндөн бистиң-биле кады келген Маскыр, ында улусчу контроль даргазы, чаңгыс чер чурттугларын «ырактан келген төрелдериңер-биле хоочулажыңар» деп каап оржук. «Хоочулажыңар» дээрге «чугаалажыңар» дээни ол. Аңаа харыы кылдыр өгдө олурганнар «чугаалажыр, чугаалажыр» деп каап олуржуктар. (*Салим Сурцун-оолдуу-биле.*)

38. Болуушкун наклонениезиниң амгы үези.

236. Номчуңар. Амгы үениң сөглөкчи кылыг сөстөрүн утказын барымдаалап мынчаар бөлүктөңөр: 1) чүгле чугаа бооп турар үедө боттанып турар кылдыныг илередир кылыг сөстөри; 2) үргүлчү болуп турар кылдыныг илередир кылыг сөстөри.

I.

— Үш бөрүнү көрүп тур сен бе? Бирээзи улуг, доо ол кертилекте олур! Өскези кырлаң кырында чыдыр, чүгле сирти көстүр, а үш дугааргызы кырлаң артыгы чарында туру, ооң чүгле кулактары шымырткайнып көстүп тур. (*Салчак Тока.*)

II.

Мурнуу Америкада Амазонка хемниң бассейнинде тус черниң чурттакчыларының сүттүг-ыяш азы инек-ыяш деп адаары ыяштар үнүп турар. Оларның чөвүрээзин кезе кааптарга, оон хоюг, ак өңнүг ханды аттыгып кээр. Тус черниң чурттакчылары ону чемге хереглеп турар. Шак ыңдыг инек-ыяш чылдың кайыдаа үезинде «бир саалдадан» 2—4 литр сүттү берип турар. («Шын» солундан.)

Болуушкун наклонениезиниң амгы үези ийи кол хевирлиг: тодаргай амгы үе, тодаргай эвес (доктаа-мал) амгы үе.

Тодаргай амгы үениң кылыг сөзү чүнү кылып тур? канчап тур? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш чугааның бооп турар өйүндө боттаныр кылдыныгны илередир. Чижээ: 1. *Кадарчы хавак кырында олур. Агды чанында тур. Ыды ырак эвесте чыдыр. Хою шөлде чор.* 2. *Бичи уруг ойнап олур. Авазы чем кылып тур.*

Тодаргай амгы үеге *тур, чор, олур, чыт* деп кылыг

сөстери бөдүүн-даа, составтыг-даа хевирлерлиг, а өске арткан кылыг сөстери чүгле составтыг болур (үстүндө чижектерни көрүңер).

Тодаргай эвес амгы үениң кылыг сөзү чүнү кылып турар? канчап турар? деп айтырылгарга харыылаттынар болгаш чүгле чугааның бооп турар өйүндө эвес, а черле доктаамал боттаныр кылдыныгны илередир. Чижээ: 1. *Узбам башкылап турар.* 2. *Бо хем далайже кирип чыдар.* 3. *Төгүс бо кабинетте ажылдап турар.* 4. *Маңаа дилги бо-ла маңнап чоруур.*

Тодаргай эвес (доктаамал) амгы үениң кылыг сөзү чүгле составтыг болур.

Кылыг сөзүнүң амгы үезиниң барымдаалыг хевирини база бар. Ол кылыг сөзүнүң дөзүнгө *-а/-е/-ы/-у/-ү/-ү/-й* деп кожумактың база *-дыр/-дир/-дур/-дур* деп дефистеп бижиир артынчының немешкени-биле тургустунар болгаш кылдыныгның дыңналып азы көстүп турарын барымдаалап медээлээринге хереглеттинер. Чижээ: *Аргада элик огура-дыр.* (Дыңналып турар кылдыныг.) *Дүң ында бир чүве көгөреңней-дир.* (Барааны көстүп турар чүвениң кылдыныгы.)

237. Номчуңар. Кылыг сөзүнүң амгы үелерин айтыңар. Оларның тургузуун болгаш уткаларын тайылбырлаңар.

Эртенгиниң 9 шак үезинде вокзал шөлүнгө салчып тур бис. Солуннар садып алыр дээш өөрүмден элээн ырадыр базып бар чорумда, будумга бир-ле чүве тептине-дир.

Көөрүмгө, кончуг улуг доң картошка чуглуп бар чыдыр. Чүү-хөө туткан кадай кижини картошканы сегирип алган тур. Ону чоору ол дээш чаны-биле эртип бар чорумда, доктаадыпкаш, шала шыжыгып айтыра-дыр:

— Чүл бо?

— Картошка-ла-дыр — деп, серте чок харыыладым.

— Бурган өршээзин! Картошка! Мооң үнезин билбес аныяктыр сен ийин — дээш, кадай картошканы ол-бо адыштарынга олуй-солуй тудуп тур. (*Монгуш Доржу.*)

□ 238. Номчуңар. Тодаргай болгаш тодаргай эвес (доктаамал) амгы үениң кылыг сөстөрүн айтыңар. Тодаргай амгы үениң кылыг сөстери чамдыкта доктаамал кылдыныг илередип турар домактарны демдеглеңер.

Эргим хүндүлүг дунмам Балчий! Хирниң кескен кырган иеңниң эрги чуртундан изиг байыр чедирип ор мен. Хөндөргөйдө кырганнар сол-менди турлар. Дуруяа кырган кезек-кезек чөдүрө бээр апарды. Ам кижги коргар чүвө чок. Севил угбай эки чурттап олур. Хуу малы хүр кыштап туру.

Кежээки школада башкылавышаан мен. Бо черниң 8 класс-ты дооскан оолдар, уруглары эңдерик. Кежээки школаның алдары алгаан. Тос, он класстарда сургуулдар дөртөн ажып турар. Баштай дескелеп турганнар ам боттары-ла кээп турар. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

239. Тодаргай амгы үениң болбас хевиринде кылыг сөстөрүн болур хевиринге тургуспушаан, дүжүрүп бижинер.

1. Аът оъттавайн тур. 2. Ачам бөгүн ажылдавайн олур. 3. Хой одарга доктаавайн чор. 4. Бичии уруг удувайн чыдыр.

240. Скобкаларны ажытпышаан, кожа бижээн кылыг сөстөрүн тодаргай эвес (доктаамал) амгы үеде турар кылыг сөстөри кылдыр каттыштыргаш, дүжүрүп бижинер.

Үлегери. *Чер Хүннү (дескин, тур) — Чер Хүннү дескинип турар.*

1. Чер Хүннү (*дескин, тур*). 2. Улуг-Хем Соңгу Доштуг океанче (*кир, чыт*). 3. Кара-оол бо кабинетте (*ажылда, олур*). 4. Мээң акыларым совхозта эки (*ажылда, чор*). 5. Бистиң мындаа садып алган чурук тыртар аппарадывыс ам-даа (*ажыглаттынма, чыт*) 6. Кызыл биле Красноярск аразында пассажирлер самолёттары үргүлчү (*чор, тур*).

241. Шүлүктү аянын номчунар. Барымдаалыг амгы үениң кылыг сөстөрүн тыпкаш, оларның харыылаттынар айтырыгларын айытпышаан, ушта бижинер.

Мөңгүн сылдыс чочагайлыг
Мөңге ногаан шивижикти
Тоолчургу бөлүк аңнар
Долганып каап ойнап турлар.

Сырбык күжүр чинчилерлиг
Сыргаларын чайгылай-дыр.
Шоодай долу бараан-чинин
Шокар Тооргу чүктеп кел чор.

Барабанын Бора-Тоолай
Байырымныг каккылай-дыр.
Кара дилги чазык чаңнап,
Гармошказын тырткылай-дыр.

Өөрү-биле хөглээри дег
Өөрүшкү каяа турар!
Тоолчургу байырдыва
Доозаңарны чалап тур мен.

Монгуш Кенин Лопсан

39. Болушкун наклонениезиниң келир үези.

242. Номчуңар. Келир үениң кылыг сөстери сөзүглелдерниң кайызында чугааның соонда болур кылдыныгларны илередирил, кайызында үргүлчү боттаныр, доктаамал кылдыныгларны илередирил, тодарадыңар. Келир үениң кылыг сөзү канчаар тургустунарыл?

I.

Начыннар дег мөге-шыырак турган болза,
Аар даштан бажыңнарны тудуп тургаш,
Төрээн черим ээлеп чурттаан улус чоннуң
Дөгerezин ынаар олче көжүрер мен.

Чаъс болуп төрүттүнген турган болза,
Часкы суг бооп калмыктарга чеде бээр мен.
Оъг-сиген ховуларга чалгызын дээш,
Оңгап чыткан кургаг черни суггарар мен.

Давид Кугультинов.

II.

Шагаа үезинде чолукшуп мендилежир. Ийи холдуң адыштарын адаандан өрү, үстүнден куду салчыры болур. Ам болза, холду тутчуру-дур. Аныяк кижии азы албан-дужаалдыг дарга-даа кижии улуг назылыг кырган кижиниң адыжының адаандан салыр, кырынга (үстүнге) салып болбас. Биче сеткилдиин, хүндүлээчелин көргүзери ол. Улуг кижии адыжын үстүнден куду кырынга салыр. Шагаада ужурашпаан улус ай-даа эрткенде, үр-даа болган болза, кажан ужурашкаш, чолукшуур. Ол хүндүткел. (*Осур-оол Монгуш.*)

Келир үе кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-ар/-ер/-ыр/-ур/-ур/-ур* деп кожумактың немешкени-биле тургустунар болгаш ч ү н ү кылыр? канчаар? деп айтырыгларга харыылаттынмышаан, чугааның соонда болур кылдыныгны илередир. Чижээ: *Экер, бистиинге кээр сен... Бистиң бригадага артып каар сен. (Куулар Черлиг-оол.)*

Келир үениң кылыг сөзү үргүлчү бооп турар, доктаамал кылдыныгны база илередир. Чижээ: *Кодан кыжын оѳт-сиген, ак-талдар картын чем кылыр. Чүм харлыг кышкы целерде хөртүкке үңгүр кылып алыр азы дазыл адаанга чаштынып чурттаар. Ол дүне чемнээр. (Найгын-оол Дамдын.)*

Келир үениң болгалак кылдыныгны илередир хевири база бар. Болгалак келир үе ч ү н ү кылгалак? канчалгалак? деп айтырыгларга харыылаттынар, кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-галак/-гелек/-калак/-келек/* деп кожумак немешкени-биле тургустунар болгаш боттаныр чыгаан кылдыныгны илередир. Чижээ: *Дүдүскекте эңмежок түмен сылдыс өшкелек, хову кужу матпадак хостуг ырын салгалак. (Салим Сүрүң-оол.)*

243. Номчунар. Шүлүкте келир үениң кылыг сестери чугааның соонда болур кылдыныгны илередир бе азы доктаамал кылдыныгны илередир бе, тода-радыңар.

Сургуул чораан чылдарывыс	Угу барып, кажан-на бир,
Сувуразын сактып чор мен.	Уруг-дарыг эдержирлер.
Хелемечи аравыска	Ховалыгның, Юсуповтуң
Хереглевес болдувус чоп.	Кожа орап чуруун көөрлер.
Түрк дылдар дөзү чаңгыс,	Ада-ие найыралын
Дүгжүр сестер элээн көвей.	Ажы-төлү уламчылаар.

Артык Ховалыг

□ 244. Номчунар. Тыва улустуң чаңчылын езугаар аалчыны канчаар хүлээп алырын билип алыңар. Келир үениң кылыг сестерин айтыңар.

Аалчыны аал коданындан барып уткуп алыр. Уткаан кижиде кады кылаштаар, өггө келгеш, өгнүң эжиин ажыдып бээр. Кирип кээрге, «Дөр бажынче эртиңер» деп чалаар.

Баштай ак чем кутпаан шаанда, өске чем бербес. Кара-даа болза, ыяап-ла шай кудуп сунар. Ол — езулуг албан чурум. Чылыткан шай бар-даа болза, оон ыяап-ла чаа шай хайындырар. Ону эскен соонда, өремелиг, саржаглыг далган, тарааны азы

боова, боорзакты тавакка салыр. Ааржы, чөкпек-чөөгейин эштей бээр (салыр). Адак соонда быдаа кылып, эът дүлөр. Эътти деспиге эскеш, тавактарга салыр. Хүндүлээн кижизинге оорга, хендирбе, ээгилер, чарын, үттүг-чарын, дөңмек, чоода дээн ышкаш эъттер салыр... Ада-өгбө кижиге азы аалчы кижиге хой дөгерип, изиг хан чиртир, ужа, төш салып хүндүлээр. (*Осур-оол Монгуш.*)

245. Номчуңар. Болгалак келир үениң кылыг сөстери кирген домактарны дүжүрүп бижирер. Болгалак келир үениң кылыг сөстериңиң адаан шыйыңар.

Хүн ашкалак, чүгүрүүнде киргелек. Ынчангаш-ла чүве боор оң, чадаң хараганымны көрүп турарымга, ооң хөлеге талазында чечектери дүрлүп эгелей бергилээн, хагдынгалак, а хүннээрек талазындаагылары дүнеки чоорганын шуглангалак, ам-даа херик хевээр, салгын аайы-биле чаагай чыдын айдызавышаан турар. Чүү дээр силер, чогуум-на ооң ужун амыдырал мында хайымналган чүве-дир. (*Чүлдүм Чап.*)

246. Номчуңар. Үелерниң хевирлерин, тургустунган аргаларын база чүнү илередип турарын тодарадыңар.

КЫМЫСКАЯК БОЛГАШ ҮЗҮТ-ХОВАГАН.

Шаг шаанда кымыскаяк биле үзүт-ховаган кады-кожа чурттап чорааннар. Кымыскаяк күжүр даң адар, хүн үнер-ле, чүгле ажылдап билир. А үзүт-ховаган хүннү бадыр өрү-куду салдырткайындыр ужуп, чемнеп хүнзээр.

— Удавас соок кыш дүжер болгай, чоп чылыг уя тудуп албас сен? — деп, бир-ле хүн кымыскаяк оозун чемелеп-тир.

— Думчукка тулганда, бызаа сугжу болгай. Ажырбас, хүнү кээрге, кыла тыртып алыр мен — деп, үзүт-ховаган сагыш чо-вап турган эжин ыттан эрттирип каан.

Чылыг хүннер-даа билдиртпейн эрткен, соок кыш-даа эжик, дүндүкте соктап келген. Хөөкүй үзүт-ховаган-даа доңуп-дожап, сириңейнип, кирер чер тыппайн, салдырткайындыр ужуп, хып турар от-одагже, лаа-деңче сыңнып, чалгын-чакпазын өрттедип чоруур амытан болу берип-тир.

247. Номчуңар. Болуушкун наклонениезиниң кылыг сөстериңиң үелерин айтыңар.

— Демги орус эрниң аал-чурту кайда кижии боор? — деп, со-нуургаачал сеткилим дөстүндүрбейн турган айтырым салдым оң.

— Аалы кайда деп чүңүл? Энем сугнуң оглу шей — деп, Кимаа серт чок харыылай-дыр.

— Тыва улустуң оглу орус болур эвес — деп бар шаам-биле удурландым.

— Чок аан, өскүс оолду энем суг азырап алган улус дийин — деп тайылбырлаарга, маргылдааже өөскүп орган хөөнүм өжүп бада берген. (*Кара-оол Маснык-оол.*)

40. Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениези.

248. Аяныг номчуңар. Кылдыныг боттандырап дужаалды, дилегни азы күзелди илередир кылыг сөстөрүн тывыңар. Оларның кандыг арыннар болгаш саннарда турарын, тургузуун тодарадыңар.

I. Эй, оглум, шагың четти!
Эде кеттин. Чемиң чип ал.
Шугум, балааш, кыдыраажың
Сумкага четчелеп ал.

II. Ногаан чайым, хүнне, хүнне!
Ногаа, тараа үнзүн, үнзүн!
Хову, садтар чечектелзин,
Колхоз байлаа элбек болзун!

Леонид Чадамба

Дужаал наклонениези 1-ги арынга кылдыныг боттандырап дээн күзелди азы кыйгырыгны илередир болгаш кылыг сөзүнүң дөзүңге *-айн/-эйн* (чаңгыстың санынга), *(а) ал (ыңар)/-(э) эл (иңер)* (хөйнүң санынга) чергелиг кожумактар немешкени-биле тургустунар: *барайн — бараал (ыңар), көрейн — көрээл (иңер), чорууйн — чоруул (уңар), өрүцүйн — өрүцүл (үңер)*. Чижээ: 1. *Ак-Довурак хоорайымның адын алгап, чоргаар ырлаайн. Улам уран чечектел дээш улуг тудуум эрес тутчуйн.* (Донгак Дыртык.) 2. *Адыр, өңүк, арай доктаал. Ажа халып чадавас бис. Оруувуста шаптыктар хөй. Ону кагабайн, аштап чоруул.* (Степан Сарыг-оол.)

Дужаал наклонениезиниң 2-ги арны дужаал азы дилег илередир болгаш чаңгыстың санынга кылыг сөзүнүң дөзү (ко-

жумак чок) болур, а хөйүнүң санынга *-ыңар/-иңер* дээш өске-даа хевирлерлиг кожумактыг. Чижээ: 1. *Саспык, бээр туруп, ужурун чугаала.* (Сергей Пюрбю.) 2. *Долдур сугдан кудуптуңар. Доораан ээттен кааптыңар. Улуг оттан чалбышталдыр ужуткаштың, хайындырыңар.* (Биче-оол Доюндуп.)

Дужаал наклонениези 3-кү арынга база-ла дужаал азы дилег илередир болгаш кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-зын/-зин/-сын/-син* дээш өске-даа хевирлерлиг кожумак немешкенибиле тургустунар: *барзын, келзин, батсын, барзыннар, келзиннер, батсыннар.*

Дужаал наклонениезиниң 2-ги арнында кылыг сөзүнүң сөөлүңгө эвилең аянны илередир *-ам/-эм* деп кожумак немежип болур: *берем, бериңерем.*

249. Номчуңар. Дужаал наклонениезинде кылыг сөстөрүн арын, саннар аайы-биле ушта бижирер, кожумактарын айтыңар.

Кулча кырган-авазындан айтырган:

— Чемге хөңнүң чогулу бе?

— Хөөннүг мен, анайым! Ынчаш шайлаайн, шаг-шинээм эки-дир, сегиirim ол боор. Сен, анайым, оода бичии кум кынып ал.

— Кырган ием сен-не сегип орза, мен удааш чоор мен. Бис ам иелээ-дир бис. Бисти чүү дыңнаар боор, чүгле сеңээ чугаалап берейн шүңме — дээш, Кулча база катап хөмүрерип чыткылаан кезектерни чүшкүрүп каарга, чалбырааштар дызырткайны бергилээн.

— Чугаала даан, тенекпейим!

...Шокар бир кыдыы чамдыйтыр элей берген мөңгүн билзээн жулгаш, уруунга чугаалаан:

— Чалыы кижидир сен, кырган-аваңның белээ-дир, эдилеп каг!

— Ынчангай-ла мен — дей каапкаш, Кулча билзекти ортаа-салаазынга суп аарга, өг иштинге бичии-бичии быйыргын чайыннааштар чүгүржү бергилээн.

Кулча кырган-авазыңче көөрге, оозу кадык кижиде ышкаш болган.

— Хуунда шайдан кудуп бээйт, анайбаным! — деп, кончут изигде ышкаш, кырган-авазы дилээр болган.

Кулча амырай бергеш, хувага кара шайны куткаш, сүрээдей аарак тутсуп берген.

— Ма, кызым, мону сен баштай иживит! — дээш, ол дедир сунган. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

250. Дужаал наклонениезиниң чаңгыстың санының 1-ги арнының хевирлерин улаштыр бжиңер.

сана — санаайн	өөрен — ...
кас — ...	шиди — ...
ада — ...	буду — ...
сүр — ...	номчу — ...
көзе — ...	чүлү — ...
ал — ...	чүлгү — ...
сыры — ...	

□ 251. Номчуңар. Дужаал наклонениезиниң кылыг сөзүн айтыңар. Үзүндүнү шээжилеп алыңар.

Сээң даарта кым-даа бооруң
Сезиглел чок, эжиң ажык.
Чогаалчының чаңгыс дилээ:
Чонуң дылын эки-ле өөрөн.

Дылы чокка үнү чок дег,
Тыпкан олчаң — эртем-билиң,
Чонуңга бээр дээшкир чепсээң —
Чогаалчы дег чечен дылың.

Төрээн дылың дүп чок дүүнче
Човагзынмайн бакылап чор,
Төөгүнүң эргинезин
Чонуң сеңээ ында шыгжаан.

Степан Сарыг оол

252. Йөрээлдерде дужаал наклонениезиниң кылыг сөзүн айтыңар. Ол домактың кандыг кежигүнүнүң составында кирип чоруурул?

УРУГ БАЖЫ КЫРГААНДА
ЙӨРЭЭЛ.

Өпейлиинден өзүген болзун,
Кавайлыындан каң дег болзун!
Улуг угаанныг болзун,

Узун назылыг болзун!
Кулактары дыыжы болзун,
Карактары көскү болзун!
Алдын холдуг кежээ болзун,
Аас-кежии бүргээр болзун!

253. Болуушкун наклонениезинде кылыг сөстөрүн дужаал наклонениезинде турар кылдыр эде тургузуп бижирер. Домактарның утказы канчаар өскерлирдир?

Мен эртен ажылче эртежик чоруур мен. Сен бажыңга артып калгаш, бажың иштин аайлааш, менче телефоннаптар сен. Оон иелээ эмчиже чоруур бис. Акың өөрөнгөш келгеш, дүргөн школаже баар.

41. Кылыг сөзүнүң даар наклонениези.

254. Номчуңар. Карартыр парлаан даар наклонениениң кылыг сөстери канчаар тургустунганын чугаалаңар. Оларның утказын тодарадырын оралдажыңар.

1. Дүн дүшсе, мал-маган оскундурар чадавас... Мынчаар удур-дедир **көржүп орап болзувусса**, хей-ле хүн эртер-дир. (*Биче-оол Ондар.*) 2. Эх, будуктуг **болзумза**, бо-ла эртенги хүннү, ак-көк сыннарны, шалыңныг медени болгаш арык эринде тооруктарны **чуруп турзумза**. (*Чингиз Айтматов.*)

Даар наклонение канчалза? деп айтырыгга харыылаттынар болгаш өске бир кылыг сөзүнүң кылдыныныың боттанырынга эргежок чугула кылдыныгны илередир. Чижээ: *Бир эвес хөй чагс чагза, тараа эки үнер*. Мында *чагза* деп даар наклонениениң кылыг сөзү *үнер* деп кылыг сөзүнүң кылдыныныың боттанырынга эргежок чугула кылдыныгны илередир.

Даар наклонениениң кылыг сөзү чааскаан чорааш, кылдыныг боттандырар дээн күзелди илередир. Чижээ: *Кадыр дагдан хаактап турза, чуңгулаза*. (*Олег Сувакпит.*)

Даар наклонение кылыг сөзүнүң дөзүңге тускай жомуктарның немешкени-биле тургустунар.

Даар наклонениениң кылыг сөзүнүң сөөлүңге *-даа* деп артынчы немежир азы ооң мурнунга *-даа* деп артынчылыг сөс турар болза, ону даар наклонениениң чөрүлдээ хевири дээр,

чүгө дээрге ооң кылдынынынга өске кылыг сөзүнүң кылдыныны черүштүр боттаныр (азы боттанмас). Чижээ: *Автобус келбезе-даа, дөмей-ле чоруур мен.*

255. Даар наклонениениң кылыг сөстөрүн арыннарга болгаш саннарга алаштыр өскерттип бижирер, наклонение кожумактарының адаан шыйыңар.

А р ы н - н а р	Ч а ңгыстың с а н ы	Х ө й н ү ң с а н ы
1-ги	Мен ойназымза.	Бис ойназывысса.
2-ги	Сен...	Силер...
3-кү	Ол...	Олар...
1-ги	Мен кессимзе.	Бис кессивиссе.
2-ги	Сен...	Силер...
3-кү	Ол...	Олар...

256. Номчуңар. Даар наклонениениң кылыг сөстөрүн ушта бижирер. Оларының тургузуун, кандыг кылдыныңлар илередирин чугаалаңар.

Бир эвес биске чылыг кидис өг болгаш оода чадаарда хүнде бир катап чип алыр хире чем бар турган болза, кыш дүжөрүн өөрүп манаар ийик бис. Бистиң чадырывысты долгандыр эмгежок тейлер бар. Орта чунгулап турза, кайы хире эки дээр. Оон биче ырай берзе, Мергенниң бадып келген дагларының эдектеринге барып шаналаар-даа болгай! Хар чаап, соой бээрге, харбиле шивээлер, кижилер, инектер, хойлар тудуп ойнаан болза, Мергенниң ол чарыында шыргай аразыңга койгун, торлаа дузактаан болза, кандыг дээр! (*Салчак Тока.*)

257. Номчуңар. Даар наклонениениң кылыг сөстөрүнүң кандыг кылдыныңларны илередип турарын айтыңар.

Эртен аяс хүн болза, тайга үнүп каттазымза. Каттан эңдере чыып алгаш, эш-өөрүмге база берзимзе. Даайым суг эртен машиналыг чедип келген болза. Бир эвес олар келзе, хөй кижичоруур, дыка хөглүг-дүр. Даайым суг келбезе-даа, черле тайгаже баар мен. Кожам сугнуң Чодураазы мени эдерген болза. Хөй катка таварышпазымза-даа, арыг агаар тынып, төрөөн черим каазын көрүп чорзумза, оон эки чүү турар.

258. Дүрген-чугааларда наклонениелерни айтыңар. Шээжилеп алыңар.

Ховулаза	Салгынназа
Ховулазын,	Салгынназын,
Хоор чылгы	Сарыг чечек
Коданназын!	Саглаңназын!
Чаашкынназа	Орукталза
Чаашкынназын,	Орукталзын,
Чаагай сиген	Очум чону
Чаптып үнзүн!	Олап чорзун!
	<i>Ондар Дарыма</i>

○ 259. Нарын домактарда баштайгы бөдүүн домактарның сөглекчилерин даар наклонениеге тургуспушаан, дүжүрүп бижиңер.

Тараа тарыыр черни күзүн эки суггарарга, оон бедик дүжүттү ап болур. Тараажы черге камныг болурга, ооң беримчелии дыка эки болур. Механизатор, чолаачы бүрүзү күзүн дүн-хүн дивейн ажилдаарга, тарааның дүжүдү база эки болур. Тарааның дүжүдү бедикте, чоннуң амыдыралы база хөглүг болур.

260. Скобкаларда кылыг сөстөрүн даар наклонениениң чөрүлдээ хевиринге тургуспушаан, домактарны четчелей тургузуңар.

1. Мен катап-катап (*айтыр*), ол топтут харыылаваан. 2. Эжиң-ңерни өске кижини (*сокта*), ажытпаңар. 3. Силер мени (*эдретпе*), мен бодум баар мен. 4. Хар (*эри*), даштын ам-даа соок-тур. 5. Сен бо номну (*номчу*), чамдык эштериң ону тыппаан-дыр. 6. Бис (*чала*), олар кады агаарлавадылар.

○ 261. Шала тургустунган домактарны четчелеңер.

1. Бис ажылывыс эрте дооссувусса, ... 2. Силер чаа шиини көөр дизиңерзе, ... 3. Мен туралазымза, ... 4. Сен бо номну даартага чедир номчупсуңза, ...

42. Кылыг сөзүнүң чөпшээрел наклонениези.

262. Номчуңар. Домактарның кылыг сөстери-биле илереттинген сөглекчилерин тургузуг болгаш утка талазы-биле деңнеңер. Карартыр парлаан сөглекчи кандыг утканы илередир-дир?

— Че, ажырбас оң. Чүвени канчап билир дээш дазыл хувам хойлап алган кижини мен. Мээң эжим бо хувадан ижипкей аан. (Монгуш Кенин-Лопсан.)

Чөпшээрел наклонениези кылыг сөзүнүң дөзүңгө -гай/ -гей/ -кай/ -кей деп кожумактын немешкени-биле тургустунар болгаш кылдыныгың боттанырынга чугаалап турар кижиниң чөпшээрешкенин азы бүзүрелдин илередир. Чижээ: 1. *Борбай-оол бижипкей аан. Ол дээрге доктаал-саавыр бжишинге черле сундулуг эш болдур ийин.* (Кызыл-Эник Кудажы.) 2. *Ийи чыл эрткен соонда, шуут өөренип чоруп болгай.* (Кызыл-Эник Кудажы.) Чөпшээрел наклонениези баштайгы домакта чөпшээрелжилге, сөөлгү домакта бүзүрел илередип турар.

Чөпшээрел наклонениези аан, -ла деп артынчылар-биле кады хергелеттинип болур.

263. Чөпшээрел наклонениезиниң кылыг сөстөрүн арыннарга болгаш саннарга улаштыр өскертип бижиңер. Наклонение кожумактарының болгаш арын көргүзүкчүлөрүнүң адаан шыйыңар.

Арын- нар	Чаңгыстың саны	Хөйүнүң саны
1-ги	Мен келгей мен.	Бис келгей бис.
2-ги	Сен ...	Силер ...
3-кү	Ол ...	Олар ...
1-ги	Мен баргай мен.	Бис баргай бис.
2-ги	Сен ...	Силер ...
3-кү	Ол ...	Олар ...

264. Номчуңар. Чөпшээрел наклонениезиниң кылыг сөстөрүн, оларның кандыг арыннарда болгаш саннарда турарын айтыңар.

I.

1. Бөгүн оттулар ыяжыңар бар-ла болгай, ачай. Даарта ыяштап эккелгей мен аан. 2. Ажылдап, чурттап тургаш, чүү боорун көргей бис. Херек апарза, хүрежиң үңгей бис. 3. Кончугла эки болган-дыр. Мен херек апарзымза, дыңнадыпкай силер, даргалар. (Олег Саган-оол.)

II.

— Мээң чоруурумга чедир каш-ла шак арткан. Ам кайнаар баар бис? — деп, ол чугаалады.

— Хоорайдан кезээй-ле бис. Садыгларда кандыг онза барааннар барын көргей-даа сен.

— Садыгларже ыяап бараалы. Оон башка мээң туфельдерим ээжектери элей берген — дээш, кедип чоруур идиинче айытты. (*Эдуард Донгак.*)

265. Адаанда сөстөрни чөпшээрел наклонениезинге тургускаш, оларны аасбиле арыннарга болгаш саннарга өскертиңер.

Ойна, чугаала, бижи, чуру, кеттин, бодан, ужут, көргүс.

266. Скобкаларны ажытпышаан, кылыг сөстөрүн чөпшээрел наклонениезинге тургузуп бижиңер. Херек болза, *аан, ла* деп артынчыларны ажыглаңар.

1. Чемненген дораан баар чериңерже чоруптуңар, аяк-шынакты мен (*чуг*). 2. Көк-кыс бөгүн дыштанып алзын, инектерни Севил (*саг*). 3. Бөгүн хоорайны кезип, солун чүүлдерни көрүп алгаш, даарта черивисче (*эг*). 4. Чаъс эки (*чаг*), оон башка суггат чок тараалар үнмес болгай. 5. Хой кадарарыңарда Ак-оолду база эдертип ап туруңар, ажылга (*чаңчык*).

○ 267. Карартыр парлаан кылыг сөстөрүн чөпшээрел наклонениези-биле солувушаан, дүжүрүп бижиңер.

1. Кызылче чоруур херектиг апарзымза, мен сени эдертип алып мен. 2. Силерниң клазыңар эки түңнелдерни көргүзөр болза, шуптуңарны Абакан хоорайже экскурсияладып чорудар бис. 3. Бо номну номчуптарыңга, моон-даа солун номдан бээр мен. 4. Өөрүвүс оңгарлар казып турда, бис маңаа тарыыр ыяштарны эккээр бис. 5. Санаа бо материалдарны дүжүрүп бижизин, холунуң үжүү улам эдигер ыйнаан. 6. Москва чорааш, кандыг солун чүүлдер көргенимни чугаалап бээр мен.

43. Кылыг сөзүнүң кызыгаарлаар наклонениези.

268. Номчуңар. Карартыр парлаан кылыг сөстери кандыг кылдыныгларны илередирил, тодарадыңар. Ол кылыг сөстөрүниң тургузуун сайгарыңар.

1. Хар эригиге, малчыннар кыштагларындан көшпес. 2. Би-
чий оол шаа төнгүже, дошка чуңгулаан.

Кызыгаарлаар наклонение кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-кыже/*
-киже/ -гыже/ -гиге дээш өске-даа хевирлерлиг кожумак не-
мешкени-биле тургустунар болгаш өске бир кылыг сөзүнүң
кылдыныын үе азы хемчээл талазы-биле кызыгаарлаар кыл-
дыныгны илередир. Чижээ: 1. *Дайзынны тиилегиге, барык*
дөрт чыл чаалашкан. (Юрий Кюнзегеш.) 2. *Бистер дээрге*
могап-шылааже ураалап турувуста, хамык чон улажы бер-
ген. (Салим Сүрүң-оол.) Баштайгы домакта *тиилегиге* деп кы-
зыгаарлар наклонениениң кылыг сөзү *чаалашкан* деп кылыг
сөзүнүң кылдыныының кайы хире үр үргүлчүлээнин илере-
дир. Сөөлгү домакта *могап-шылааже* деп кылыг сөзү *ураа-*
лаар деп кылыг сөзүнүң кылдыныының кайы хире күштүүн
илереди турар.

Кызыгаарлаар наклонениениң кылыг сөзүнүң сөөлүңгө
чедир, дээр деп эдеринчи сөстөр кады чоруп болур: *Хүн ашкы-*
же чедир, маңаа ажылдаалыңар.

269. Дүжүрүп бижирер. Кызыгаарлаар наклонениениң тус-тус арыннарга
болгаш саннарга кожумактарының адаан шыйыңар.

Арын- нар	Чаңгыстың саны	Хөй нүң саны
1-ги	Мен баргыжемче.	Бис баргыжевисче.
2-ги	Сен баргыжеңче.	Силер баргыжеңерже.
3-кү	Ол баргыже.	Олар баргыже.

270. Номчуңар. Кызыгаарлаар наклонениениң кылыг сөстөрүн айтыңар.
Олар кайы сөстөргө хамааржып чорурул, ук сөстөрүн канчаар тайылбырлап
турарыл?

1. Куюм чүрек кустуккуже, кулун дуоу изигиге, челдирип-
кеш, көөрүвүске, чеде хонуп келген-дир бис. (*Степан Сарыг-*
оол.) 2. Ыңай-бээр маңнап, ол-бо дилеп, боску дунгуже кый деп
чадап каан. (*Салим Сүрүң-оол.*) 3. Ам хоолулуг чемиш эккелди-
рип алзывысса, хойлар шупту оолдааже, чидиртир бис ыйнаан.
(*Олег Саган-оол.*) 4. Ававыс арыг иштинче ажытталып кире бер-
гиге чедир, соондан көрүп турган бис. (*Салчак Тока.*)

○ 271. Адаанда кылыг сөстөрүн кызыгаарлаар наклонениеге тургузуп бижнер. Дакпырлап бжиир *к, з* деп үжүктөрннң адаан шыйыңар. Оларны чүге дакпырлап бжиирил?

Каг, саг, эг, чуг, тут, илдик, ээк, хак, сөк.

272. Хөй сектер орнунга кызыгаарлаар наклонениениң кожомактарын не-
мевишаан, дүжүрүп бижнер. Дакпырлап бжиир үжүктөрннң адаан шыйыңар.
Херек черлеринге *чедир, дээр* деп сөстөрн ажыглаңар.

1. Соок дүжүп, хар чаг..., совхозтуң малчыннары кыштаг-
ларынче көшпес. 2. Эрги аңгыс курук..., ону аңдарбас, аңаа та-
раа тарывас. 3. Сен хана солун эгезин чуруп каг..., бис сени
маңаа манап олураалы. 4. Хураганнар дорук..., оларны шуут тур-
гузу азыраар. 5. Чаа тараан ыяштар улгадып өс..., оларны суг-
гарар херек. 6. Өөрүвүстү үдеп кааш, машина кудумчу ындынче
эг..., соондан көрүп турдувус.

273. Айтырыглар орнунга утказы тааржыр кылыг сөстөрннңден кииргеш,
оларны кызыгаарлаар наклонениеге тургузуңар.

1. Кезек чаашкын (к а н ч а л г ы ж е?), каттап чораан уруг-
лар ыяштар дөзүнге чаглактанып турганнар. 2. Мындыг солун
номну сөөлгү арнынга чедир (к а н ч а л б а а ж е м ч е?), черле
удувас мен. 3. Бис шөлээлеп чорааш (к а н ч а л г ы ж е в и с ч е?),
силер бистиң бажыңывыска чурттап туруңар. 4. Силер кылза
чогуур ажылдарыңарны (к а н ч а л г ы ж е ñ е р ж е?), бис маңаа
чедип келген турар бис.

□ 274. Номчуңар. Кылыг сөстөрннң наклонениелерин, болуушкун наклоне-
ниезиниң үелерин айтыңар.

ИРИК.

Ыяш кезер дээш, ачам-биле иелээн арыгже кирип каан бис.
Балды биле хирээни ачам боду тудуп алган, хапта суп каан
маска, хайырга, чаныыш, эгээ ышкаш аап-саап чүвелерни меңээ
тутсуп каан.

— Будуктары эвээш, хөнү дыттардан көрүп чор, оглум.
Сээң караң көскүзү кончуг болгай — деп, ачам чугаалаан.

Ыяш хөй-даа болза, кезип апкы дег дыттар белен таварыш-
пас мындыг. Биче дүъш четкиже дээр, үш-дөрт хире дыт кезип
алган бис. Оларның шуптузун ачам тыпкан. Канчангаш-ла көре

кааптайн дээримге, мырыңай чанымда кедергей хөнү, чүгле бажында чокпак будуктуг дыт бо тур.

— Ачай, мында дыт көрүп кагдым! — деп алгырдым.

Ачам дытты долгандыр кылаштап, унун өрү шыгаап көргүлээш, балдызының чушкуузу-биле унунче ийи-үш улай каккылаан.

— Бо тудугга таарышпас ыяш-тыр, оглум — дээн.

— Чүге? — деп, элдепсинип айтырган мен.

— Ишти ирик-тир, даажын дыңна даан — дээш, база катап балдызы-биле каккан. — Ишти ирик ыяштың даажы бир янзы болур чүве. (*Василий Монгуш.*)

44. Кылыг сөзүнүң дугайында өөрөнгенин катаптаары.

А й т ы р ы г л а р:

Кылыг сөзү деп чүл?

Кылыг сөзү домакка канчаар өскерлирил?

Укталган кылыг сөстери кандыг кожумактарның дузазы-биле тургусту-нарыл?

Кылыг сөзүнүң кандыг хевирлери барыл?

Кылыг сөзү тургузуг талазы-биле кандыг бөлүктөргө чарлырыл?

Тыва дылда кандыг наклонениелер барыл?

Болуушкун наклонениези кандыг үелерлигил?

Причастие деп чүл?

Тыва дылда кандыг причастиелер барыл?

Деепричастие деп чүл?

Тыва дылда кандыг деепричастиелер барыл?

275. Номчуңар. Сөглөкчилер болур кылыг сөстөриниң арыннарын, саннарын болгаш үелерин айтыңар. Карартыр парлаан деепричастиелерниң болгаш причастиеңиң кандыг дөстөн тургустунганын тодарадыңар.

Мен даң бажында кум **кынны** бергеш-даа, арнымга өл чүве дээптерге, оттуп келдим. Чаъс дымырадып келген болду. Ол хүн-зедир чаггаш, кежээ мырай сууккуру дам барган.

Болаттың ачазы бо кежээ чанып келгеш:

— Мындыг өлдүгдө сиген кылдынар эвес, шупту чанып келдивис — дидир.

Ол дүне бир-ле шимээнден **оттуп** келдим. **Сактырымга**, улуг аэродромдан самолёттар кооладыр ужуп үнүп турганзыг.

Уйгум безин чаштаваанда, тура халып кээримге, Болаттын ада-иези дең кыпсып алган хөөрежип олуурлар. (Александр Бегзи.)

□ 276. Сөглекчи болур кылыг сөстериңиң наклонениелерин айтыңар.

АДЫГ-ТҮЛҮШ.

Бир-ле Түлүш күзүн аңнап чорааш, бир ижээнге оолдуг эр, кыс үш адыг ижээй бергенин изинден көрүп алган. Яды эр, бай-шыырак улус олче көрүнмес, а аң-мең өлүрүп эккээрге, ужалай дилеп-колдап үлежип боорга, кадайыңга:

— Мында ийи-үш сыын, мыйгак өлүрүп, хөөп кагдым. Оон ыңай бир хирээнде үш адыгның изин киирдим, оларны иелээ аалдаалы — дээн.

— Сен че дээр болзуңза, мен чүден-даа чалданмас мен. Сээң-биле кады-ла өлүр мен! — деп, кадайы харын өөрүп харыылаан.

Шынап, кончуг серемчилиг, бүгү-ле аңчы чурум-биле аалдааш, дү'ш-даа чедирбейн, даялап алган. А ол ижээн ишти кандыг-даа чадыр өгден дээре чылыг өг болган.

Чазын хар агып, көк үнүп турда, аныяк аңчылар иштики аалдар аразыңга бир уруглуг-даа, арын-шырайы үс-чаг, хүрең-кызыл, семис-шыырак өг-бүле бооп көстүп келген. Адыг кежи шээжимектерин аңдара кеткеш, базыптарга, адыглар-ла. Оларны адыг-түлүштер дизи берген. (Степан Сарыг-оолдуу-биле.)

Кандыг сөстериңиң утказын билбейн бардыңар?

277. Дүжүрүп бжиңер. Кылыг сөстериңиң наклонениезин, арын болгаш санын кырыңга демдегеп бжиңер.

1. Оглуң инектерин барып уткуп эккелгей аан. 2. Элик Сыл-дыс-Шокарын тоттур эмзирип кааш: — Мен келгижемче, черле турба. Араатаннар аксынче кире бээр сен... — деп катап-катап чагаан. 3. Мээң каттарымыны чыып чип чоруур болзуңза, кажан кезээде улуг-шыырак, каң-кадык чоруур сен. (Хөвөңмей Ойдан-оол.)

○ 278. Номчуңар. Болуушкун наклонениезиңиң үелерин айтыңар. Шүлүк дугайында редакция ажилдакчызының сүмезин кандыг деп бодаар силер?

Өскен черим Ак-Хемниң дугайында шүлүк бжиңип алган мен. Бодум хуумда бодап көөрүмге, черле шыырак хире чогаал

турган. Чараштыр чара бижээш, редакцияга аппарат мен. Кабинетке кире бээримге, стол артында олурган кара эр уткуштур кылаштап келгеш, холум тудуп, чымчак сандайже культурлуу аажок чалады эвеспе. Ажыл-албанныг кижилерниң шагын чип, үш-үдүрүм суг чугаа чулчуруп олурбайн, карманымда шүлүүмнү ужулгаш, суна кааптым. Кабинеттиң ээзи ол-ла дораан номчуй каапкаш:

— Шорузун шору чогаал-дыр. Ынчалза-даа четпес талазы бар-дыр. Ол чүл дээрге, силер бодуңарның төрүттүнген бичии хемчигежиңерниң дугайын бижип турар-дыр силер. Чуртувус болза делгем болгаш байлак болгай. Ооң дугайын төлөптиг бижириң күзеп тур мен... (*Василий Монгуш.*)

279. Синоним болур кылыг сөстөрүниң аразында утка талазы-биле ылгал бар-чогун тодарадыңар.

Номчуур, үжүглээр, үндүрер, кыйгырар. Бижиир, шелер, шорбажылаар. Удуур, ноюрзаар. Чиир, чооглаар, үңгүүр. Байырлаар, найырлаар.

280. Номчуңар. Причастиелерниң домактарда кандыг кежигүннер бооп чоруурун айтыңар.

Кырган-авамның кымга-даа ажыттырбас, шагның дөрт үезинде көжерде-дүжерде эң-не хумагалап камнаар эрги аптаязы бар чүве. Ээзи-биле деңге чыгыы кыраан болгаш азыглары безин мугуарты элегилеп кагтылаан, бир шагда алдынналчак хээлери балалгылай бергилээн эт-ле болгай. Ооң өгдө турар чери безин хүндүткелдиг — өскелерниң үстүндө, дөр бажында. Ооң кадарчызы — өске дүлгүүр семеп болбаан ийи дылдыг таңгыт шооча. Дүлгүүрлерин кырган-авам таакпылыг боошкунда так кожуп алган, олар ооң хойнундан ырап-даа болбас. (*Чүлдүм Чан.*)

281. Номчуңар. Деепричастиелерни тывыңар, оларның тургузуун, кандыг бөлүктөргө хамааржырын айтыңар.

I.

Хурал төнө бергенде, ол чуруктуң чанынга бүдүү чеде бердим. Ону шынап-ла дириг кижини кылдыр бодап, чугаалажы бер частым. Ынчалза-даа улустан эпчоксунгаш, анаа-ла ыт чок кайгап-кайгап, бо дег мындыг кижини анаа эвес болбайн канчаар деп бодал-биле үнүптүм. (*Екатерина Танова.*)

II.

Суггур чаъс ам-даа чагбышаан. Ооң уламындан хем үерлевишаан хевээр. Бис чоруп чадап турбушаан бис. Бертен Кызылда улузувус-биле телефон-биле чугаалашпышаан, оларга байдалывысты дыңнатпышаан, ажылдаар черлеривиске чугаалаарын диледивис.

НАРЕЧИЕ.

45. Наречиениң утказы болгаш грамматиктиг демдектери.

282. Номчунар. Карартыр парлаан сөстөргө айтырыглардан салыңар. Ол сөстөр домактарда кандыг кижигүннер бооп чоруур-дур? Олар өскерлир бе?

БОРА-ХИРИЛЭЭ.

Кыжын даштыгаа соок. Чүглө бора-хирилээлер изиг **чайын** ышкаш **чыжырткайндыр** эдип, хлеб тогланчызы былаажып, чокшуп турарлар, бодаарга, кыш чок-даа ышкаш. Кижилер бора-хирилээлерге өөренип калган, ынчангаш оларны эскербестер-даа.

Арга-арыгны кушкаштар **чок кылдыр** бодап шыдавазывыс ышкаш, **шак-ла ынчаар** черни база бора-хирилээлер **чок кылдыр көңгүс** бодай албас бис. **Кайда-ла** кижичурттап турар болдур, **ында** бора-хирилээлер бар. Олар Нью-Йорктун дээрге шаштыккан бажыңнарының аразында-даа, Архангельскиде-даа, Вологдада-даа — кижичурттап турар чер бүрүзүндө ужуп турарлар.

Бора-хирилээ хөглүг-омак ырын ырлап ушпушаан, кижилерге час дүжүп келгенин **болганчок** сагындырып турар. (*Геннадий Снегирёв.*)

Кылдыныгның азы өске бир ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн илередир болгаш өскерилбес чугаа кезээн наречие дээр. Домакка наречие кылыг сөзүнге, демдек адынга азы өске бир наречиеге хамааржып, оларны тайылбырлаар болгаш байдал болур. Чижээ: *Баштайгы хар дүне (кажан?) чаапкан. Ооң чалыны Баглаашты далаш чогу-биле (канчаар?) хаарып эгелээн... Ээлерим турган болза... Олар чокта кыш безин улам (кайы хире?) берге ышкаш. (Шомаадыр Куулар.) Баштайгы домакта дүне деп наречие чаапкан деп*

сөглөкчи кылыг сөзүнүң кылдыныының болган үезин, ийиги домакта *далаш чогу-биле* деп наречие *хаарып эгелээн* деп сөглөкчи кылыг сөзүнүң кылдыныының канчаар бооп турарын, сөөлгү домакта *улам* деп наречие *берге* деп сөглөкчи демдек адының илередири ылгавыр демдектиң хире-чергезин (хемчээлин) көргүзүп турар.

283. Номчуңар. Карартыр парлаан наречиелерниң хамааржыр сестерин, харыылаар айтырыгларын, домактың кандыг кижигүннери болурун айтыңар.

Илеткелди школа директору Түлүш Кара-оол кылып турган. Индир кырында микрофон салып каан болгаш, башкының үнү тода дыңналып турган.

— Бистиң Ногаан-Хөл школазы **бөгүн таптыг-ла** чээрби беш чыл болганын **кончуг эки** билер силер...

Кара-оол башкы элээн үр чүве чугаалаан. Отчугаш ооң чугаазын **дыка кичээнге**йлиг дыңнаан, ынчалза-даа башкы улус ажил-агыйында ажилдап чоруур доозукчуларның дугайында **көңгүс** чугаалавайн барган. Отчугаш аңаа сеткили **дыка** хому-даан, харын-даа **мынчаар** бодаан...

Башкының соонда аалчылар сөс ап, чүве чугаалаан. Кижиги бүрүзү школазынга **улуу-биле** өөрүп четтиргенин илередип, бо чылдың доозукчуларынга шылгалдаларны **чедиинкини**г дужаарын күзээннер. Кежээниң байырлыг кезээ **ынчалдыр** доозулган. Он минут чапсар соонда, **дораан** концерт болур деп чарлал үнген. Кижилер **дашкаар** үнүп эгелээн. Отчугаш база **дашкаар** үнүп келген. Ооң эштери чон аразындан көзүлбээн. Кезек улус машинага олурупкаш, суурну **өрү** чорупкан. (*Александр Даржай.*)

284. Каттыжышкындарда наречие уткалыг фразеологизмнерни тывыңар, оларны наречиелер-биле солуп бижинер.

Карак кызыл ажилдаар, бажын ыжыдыр боданган, кызыл арнынга чугаалаар, буду черге дегбес үне халыыр, үш дүн ортузунда чоруур, тос башка баар.

285. Номчуңар. Домактарда карартыр парлаан сөстөр кайда наречие, кайда демдек ады бооп чоруурун харыылаттыңар айтырыгларын болгаш домакка ролун барымдаалап тодарадыңар.

1. Мен эжимниң **оожум**, **топтуг** бүдүжүн магадаар мен. Ол чүвени база **оожум**, **топтуг** көөр. 2. Кара-оолдуң холунуң үжүү

чараш. Кара-оол **чараш** бижиир. 3. **Эки** кылган ажыл — элеспес алдар. **Эки** ажылдакчыны кижиге бүрүзү хүндүлээр. 4. **Дүрген** чоруктуг машинага олуруштувус. Машина **дүрген** чоруп олур.

Чамдык сөстөр демдек ады-даа, наречие-даа бооп чоруур.

Олар демдек ады бооп чорааш, к а н д ы г? деп айтырыгга харыылаттынар болгаш чүвө адынга хамааржыр: *оожум агым.*

Ол-ла сөстөр наречие бооп чорааш, к а н ч а а р? к а н ч а л д ы р? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш кылыг сөзүңге (азы ооң хевирлери причастиеге болгаш деепричастиеге) хамааржыр: *оожум агар, оожум аккаш.*

286. Наречие бүрүзүнүң дужунга хөй сектер орнунга аңаа удур уткалыг наречиеден тып бижиңер.

Үлөгөр и. *Дүне — хүндүс.*

дүне — ...

оожум — ...

эрген — ...

чараштыр — ...

орай — ...

аткаар — ...

эртежик — ...

дашкаар — ...

46. Наречилерниң бөлүктери.

287. Номчуңар. Карартыр парлаан наречилерниң харыылаттынар айтырыгларын, кандыг чугаа кезектери-биле илереттинген домак кезигүннеринге хамааржырын, чүнү илередип турарын тодарадыңар. Ук наречилерни хамааржыр сөстери-биле кады харыылаттынар айтырыгларын езугаар мынчаар бөлүктөп ушта бижиңер: 1) к а й ы х и р е? ...; 2) к а ж а н? ...; 3) к а н ч а а р? (к а н ч а л д ы р?) ...; 4) к а й н а а р? к а й д а? ... .

Олар чаңын **пат-ла** билчир, школадан эгелээш, кезээде кады чоруур, хөлеге ышкаш, бот-бодундан чарылбас өңүктөр. Эжиниң шак ындыг чугаа дыңнаксаар, эжин чугааладып билириниң сылдаа-биле Аңгыр-оолдун амыдыралындан эгелээн хөй болгаш солун чугаалар **чайгаар** чогааттынып келген. Аңгыр-оол төөгүп олурган:

— **Часкаар чайын.** Хөлчок кааң эрген. Өгнүң кидис эжиин ажа каап каан. Эргин кырынга **дашкаар көрүндүр** ийи буттап тургаш, солагай холум-биле эжик кастыындан туттунуп алган мен. Ой, бедин чүү дээр сен! **Өрү** көрүпкеш, бажым дескинип, эргин кырындан чайлы бер часкаш, авамны кыйгырып алгыра

берген мен. Авам сүттүг хууңчуун сала тыртып кааш, менче маңнап келгеш, мени **так-ла** куспактап, ошкап-ла тур.

Авамның куспаанга олура, **долгандыр** турар өртемчейни көре каапкаш, чаражын, магалыын **дыка-ла** кайгаан мен. Авамның **ол хире** ынаан, **ол хире** чаражын, ооң холдарының куспааның чылыг-чымчаан мурнунда **ынчалдыр** черле эскербейн чораан-дыр мен. Авамга ынаамны **эң баштай** угаап билгенимниң эге хүнү ол боор деп ам улгадып келгеш, билген мен. (*Степан Сарыг-оол.*)

Наречиелерни утка талазы-биле (кылдыныгның азы ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн илередирин барымдаалап) мындыг бөлүктерге чарып болур.

1. Кылдыныг аргазының канчалдыр? канчаар? деп айтырыгларга харыылаттынар наречиелери: *дыңзыг, дыңзыдыр, дыңзыы-биле, багайтыр, багай кылдыр, согунгулаштыр, төндүр, тоттур, ...*

2. Үениң кажан? деп айтырыгга харыылаттынар наречиелери: *даарта, бөгүн, энир чылын, ам, чап-чаа, кыжын, эрте, орай, кажан, ынчан, ...*

3. Туруштуң кайда? каяа? кайнаар? кайыын? деп айтырыгларга харыылаттынар наречиелери: *даштын, даштыгаа, дашкаар, даштыыртан, дүгдө, ишкээр, кедээр, аткаар, каяа, моон, ...*

4. Хемчегниң кайы хире? чүү хире? деп айтырыгларга харыылаттынар наречиелери: *кончуг, аажок, дыка, кедергей, шору, арай, ...*

5. Сорулганың азы чылдагаанның чүгө? деп айтырыгга харыылаттынар наречиелери: *өжөгээр (өжөгөрээн, өнедиин, өнезин), өш-биле, сагыштыы-биле, ...*

288. Номчунар. Хемчегниң наречиелерин айтыңар. Оларның чүнү илередирин, домактың кандыг кежигүнү болурун тодарадыңар.

Удаваанда хат улам күштелген, дүвү-даа аажок. Кадыр дагының ийин өрүлээн тудум-на чүве улам көзүлбестээн, соок күштелген...

Аъттарны чедип алгаш, эмчиге келирге, оозу ам-даа удувушаан болган. Адар-оол аъттарының хыраазын аштап эгелээн, элээн болган...

— Эмчи, эки хондуңар бе? — деп, Адар-оол мендилээш, ола дораан айтырган.

— Эки удудум, мырыңай доңмадым.

— Силерге бээр дээш, тыпкан олчам бо-дур... Агына деп куш-тур, ак торлаа. Бо сыннарда эмгежок болдур ийин...

Анна Сергеевна Марусяны өөрүп хүлээп алган.

— Дыка-ла эки болуп-тур! Силерниң чедип келгениңерге өөрүп тур мен — дээш, Марусяның арнынче топтап көргөш: — Дыка-ла аныяк-тыр силер! — деп өөрээн. (*Олег Саган-оол.*)

289. Хөй сектер орнунга тааржыр наречиелерни кирибишаан, дүжүрүп бижнер. Ол наречиелер кандыг бөлүктөргө хамааржыр-дыр?

Шак дүнекиниң ийи ... чедип турган. Уйгувус ... читкен. Дүнениң ... аяс, чылыын. Одаавыс чырыы бо чоок-кавыда даглар баштарындан хамаанчок, октаргай дүвүндөн ... көстүп турган дег сагындырды. Каткы-хөглүүвүс-даа кончуг. Чугаавыс аяны безин ... бир өске: аал-чурт, ажыл-агый дугайында. Чартык ай иштинде кады кылаштажып келгөш, ол дугайын орта чугаалажыр чай албаан бис. (*Маадыр-оол Ховалыг.*)

Кирир наречиелер: *чаа-ла, шуут, кедергей, илдең, бөгүн.*

47. Наречиелерниң тургустунары.

290. Номчуңар. Наречиелерни айтыңар. Карартыр парлаан наречиелерниң тургузуун сайгарыңар. Баштай укталбаан (кезектерге чардынмас), ооң соонда укталган (кезектерге чарып болур) наречиелерни ушта бижнер. Наречиелерниң канчаар тургустунарының дугайында түңнел кылырын оралдажыңар.

Сөөлгү үеде ачамны балыктаалыңар дээш, амыратпастап туруп берген бис. Акым Виталик-биле болбайн канчаар. **Ырадыр**, харын-даа хондур чоруп, балыктаар бис деп ачам чугаалаан чүве.

Ачам **бо-ла** балыктап чорааш, келген боор чүве. Ооң херекселдери база эндерик. Магазиннерге ачам-биле **кады** кире бергенивисте, **баштай** көөр чүвевис балыктаар херекселдер. Сургакчылап чорааш безин ол чүүл-бүрү сыырткыыш баштарын, кылаңнааштарны **бо-ла** садып алган боор. Бичии демир хааржаавыс бар. Оларны **ынаар** шыгжап каар бис.

Бир **кежээ** бажыңывыска шуптувус телевизор көрүп олурдувус. Ачам шай аартап олура, **мынча** дидир:

— Даарта балыктап чоруур бис. Белен туруңар.

— Ура-а-а! Ура-а-а! — дишкеш, акым-биле иелээ тура халыштывыс.

Амыраарывыс хөлчок. Каттыржып, ыймактажып шаг болдувус.

— Тенектенир болзуңарза, эдертпес мен — дээш, ачам бисче шыңгыы көрдү.

Бис оожургап, ылым-чылым бардывыс. (Елена Бады-Мөңге.)

Наречиелерниң тургузуг талазы-биле бөлүктери:

1. Демдек аттары-биле дөмей наречиелер: *өөрүшкүлүг, дүрген, чараш* дээш оон-даа өске. *Чижээ: өөрүшкүлүг* (к а н д ы г? — демдек ады) *чуртталга, өөрүшкүлүг* (к а н ч а а р? — наречие) *чурттаар*.

2. Кожумактар дузазы-биле янзы-бүрү чугаа кезектеринден тургустунган наречиелер: *боогулаштыр* (*боо* — чүве ады; *кожумаа* — *-гулаштыр*), *чыттыр* (*чыт* — кылыг сөзү; *кожумаа* — *-тыр*), *дүне* (*дүн* — чүве ады; *кожумаа* — *е*) дээш оон-даа өске.

3. Янзы-бүрү чугаа кезектериниң өскертилге кожумактарлыг хевирлеринден тургустунган наречиелер: *аңаа* (бээриниң падежинде ат орну), *чигге* (бээриниң падежинде демдек ады), *шагда* (турарының падежинде чүве ады), *баштай* (*башта*- деп кылыг сөзүнүң деепричастие хевири), *чииги-биле* (демдек ады биле эдеринчиниң каттышканы).

4. Ийи дөстүң каттышканындан тургустунган наречиелер: *ыңай-бээр, бөгүн* (*бо+хүн*), *даарта* (*даң+эрте*) дээш оон-даа өске.

Укталбаан наречиелер: *ам, өрү, куду* дээш оон-даа өске.

291. Номчуңар. Наречиелерни тыпкаш, харыылаттынар айтырыгларын, хамааржыр сөстөрүн, укталган азы укталбаанын айтыңар. Укталган наречиелерниң кандыг чугаа кезектеринден канчаар тургустунганын тайылбырлаңар.

— Мооң мында чаш оолдары бар. Оларын хопталап, бисти куюктурар дээш келгени бо. Оолдары терең сиген аразында хоруй берген. Ынаар барып болбас, аът даваны оларны чуура базыптар — деп, кижим чугаалааш, оруктан өскээр чорупту.

Далаш чок хөөрежиң, таваар чортуп чорувуста, чайгы хүн биче дүш чеде берген мындыг.

— Мында мээң шаанда одагланып турган оймаам бар чүве. Аңаа баргаш, аъттарны оъткарып, боттарывыс дыштанып, аштанып-чемненип алыылы — деп, кижим чугаалады.

Оймакка одагланы бердивис. Чанывыста кылаң кара суг кыңгырадыр агып бадып чыдыр. Улуг-аңнарның кара тевис кылдыр чара базып каан оруу оймактың ол-бо талазындан демги сугже келгилээн. Аңнарның суг ижер чери ол хевирлиг.

Олургаш үр-даа болбаанывыста, чанывыста шыргай арга иштинде кургаг будук дызырадыр сынды. Оъттап турган аъттарывыс ол угже кайгап, кулактарын сүвүреңнедип турлар. (*Куулар Аракчаа.*)

292. Адаанда сөстөрни баштай демдек аттары, ооң соонда наречиелер кылдыр өске сөстөр-биле каттыштырып бжиңер.

Үлегер и. *Эрес (к а н д ы г?) оол — эрес (к а н ч а а р²) ажылдаар.*

Чоргаар, шору, аяр, арыг, ырак, чоок, чаа, төлептиг, өөрүшкүлүг, аъттыг, машиналыг.

293. Сөс бүрүзүнүң дужунга оон укталган наречиеден үлегер езугаар бжиңер.

I. Үлегер и. *Саазын — саазынгылаштыр.*

Саазын, аң, пага, аът, куш, инек, өг.

II. Үлегер и. *Карар — карартыр, эки — экидир.*

Агар, көгер, саргар, хүрер, багай, эки, доңгай, долган, дескин, хон.

294. Дараазында сөстөрдөн укталган үениң наречиелерин тургузуп бжиңер.

Үлегер и. *Кыш — кыжын.*

Кыш — ... , күс — ... , час — ... , чай — ... , хүн — ... .

48. Наречиелерни шын бжири.

295. Номчуңар. Карартыр парлаан наречиелерниң тургузуун сайгарыңар, оларның шын бжилгезин хайгаараңар.

I.

1. Ындыг болза-даа бөгүн Буланагы бичии аскай берген. 2. Харның улуу ээрем-не. Шынап-ла, дийң хөлчок. 3. ... Шырыш аразында медээжок улуг, дазыл дег мыйыстыг кула чүве оъттап турган. 4. Эзирек база ыгыйты кедеп, ыңай-бээр көрүп чоруп ора, Адыгжы олуруптарга, кады чыдыпкан. 5. Иешкилер ыдының ээрген черинче дүрген-дүрген басып олурганнар. (*Степан Сарыг-оол.*)

II.

1. Аът тоттур оъттааш, чыдып алган. 2. Арыгда бир-ле амытан инеккилештир эткен.

1. Чаңгыс сөстүң катаптаанындан азы ийи аңгы сөстүң каттышканындан тургустунган нарын наречиелерни дефистеп бижиир: *божуу-божуу, долдур-долдур, бирде-бирде, ында-мында, ыңай-бээр, ойнай-сылдай, тө-чая.*

2. Шуут каттыжа берген дөстөрдөн тургустунган наречиелерни тудуштур бижиир: *бөгүн, бертен, эпчок, эмгежок, хөлчок.*

3. Сөөлү *т, к, г*-биле төнгөн дөстөргө ол-ла үннер-биле эгелээн *-тыр, -гылаштыр, -кылаштыр* деп кожумактар болгаш оларның янзылары немежирге, ол үннерниң үжүктөрүн дакпырлап бижиир: *эрт — эрттир, суг — суггулаштыр, хек — хеккилештир.*

296. Турза чогуур биче сектерни болгаш дефистерни салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Дефистеп бижиир наречиелерниң адаан шыйыңар.

Кызыл булуңда чыылган аныяктарның омак хөглүү даа аажок. Дээрбектелдир туруп алгаш ырлажыр чоос чажыржып ойнаар удур дедир тывызыктажыр кошкан аъттар дег эжеш эжеш бооп алгаш танцылап маңнаар дээш ана ойнавас ла оюну чок.

Кур какчыр оюн доостурга Биче-оол акым дошпулуурга бир ле аялганы ойнап эгеледи. Аныяктар база ла эжей эжей турупкаш аажок аянынг танцылап кириптилер. Сириңмаа угбай мени кээп сегирип алды оң Танцыга өөрениксеп олурган бодум амырай ла берген мен. Баштай аялга аайы биле дидиредир теппишаан маңнажыр оон хенертен хары угда тура дүшкеш бүгү дурт сынын эргилдирбишаан буттарын ол бо талаже аян чараш

октаар ооң соонда база катап чиик кашпагай ыңай болур. (*Кара-оол Маспык-оол.*)

297. Скобкаларны ажытпышаан, сөстөрүни утказын барымдаалап тудуштур азы аңгы бижирер.

1. Бо чоокта дустуг (хөл, чок). Бис дуу ээремден (хөл, чок) улуг балыктар туттувус. 2. План күүселдезиниң дугайында амдызында (*медээ, чок*). Ажылы доозулганынга ооң өөрээни (*медээ, чок*). 3. Футболист оюн үезинде бөмбүккө хол-биле дээр (*эрге, чок*). Маргылдаага (*эрге, чок*) чугула чүүлдерни белеткеп алган бис. 4. (*Бо, хүн*) системазының дугайында ном-дур. Мен (*бо, хүн*) библиотекадан солун ном бижидип алдым.

298. Хөй сектер орнунга чогуур наречиелерни үлегерлер езугаар кирибишаан, дүжүрүп бижирер.

чыт — чыттыр	чаг — чаггылаштыр	ок — оккулаштыр
өт — ...	суг — ...	тук — ...
тот — ...	өг — ...	инек — ...
эрт — ...	хаг — ...	хөөрүк — ...

КАТАПТААШКЫН.

Наречие деп чүл?

Наречиелерни утка талазы-биле кандыг бөлүктөргө чарарыл?

Наречиелер канчаар тургустунарыл?

299. Адаанда наречиелерни хамааржыр сөстөрү-биле кады дүжүрүп бижирер. Катгыжышкын бүрүзүн ажыглааш, домактардан чогаадыңар.

Үлегери. *Көшкендей хөлчөк улуг балык тудуп алган.*

Хөлчөк улуг, аажок эки, эргежок чугула, эмгежок хөй, усчөк ырак, оранчөк бедик, санчөк багай, эмге-хаяжок хөй.

□ 300. Номчуңар. Наречиелерни тывыңар. Оларның утка талазы-биле хамааржыр бөлүктөрүн айтыңар. Сөзүглелдиң кол утказы чүдел?

Шагдан тура-ла кижилер араатан аңарны болдунар-ла аргазы-биле адып-боолап, какпалап, оларның санын эвээжедир бодап чорааннар. Ооң түңнелинде оларның чамдык хевирлериниң саны эвээжеп, чамдыктары мырыңай чидип, шуут төнер чыгаан. Чогум эртемденнерниң үндүргөн түңнелинден алгаш көөрге,

араатан аңнар чемненирде колдуунда бойдуста аарып баксыраан, чурттаар аргазы шала черле хирелиг араатан амытаннарны бир дугаарында узуткап, бойдуска ала-чайгаар арыглаашкынны кылып турар. Оон ыңай оларның дүрген чидип, эвээжеп турарының кол чылдагааны — олар колдуу шупту кончуг чараш кештерлиг. Ынчангаш кижилер шагдан тура-ла үнелиг, чараш кештиг кишти, күзенни, дилгини, чекпени болгаш өске-даа аңнарны кайы хамаанчок аңнап турган.

Мооң түңнелинде ам Тываның араатан аңнарының дөрт хевири Кызыл дептерже кирген. Оларга шокар кырза, маны, ирбиш, кызыл бөрү хамааржыр. (*Кара-кыс Монгуштуу-биле.*)

○ 301. Номчуңар. Наречиелерни утка болгаш тургузуг талазы-биле сайгарыңар.

Хамык чон ылым-чылым барды. Мөгелер кезек тургаш, сегиржип-ле алдылар. Ону көргөн чон чиңейндир алгыржып, улуг далай чалгыы ышкаш, тура каап, олура каап, мөгелерниң ийлеңнээн талазынче ала-чайгаар үне-кире чалгаан турлар. Салыкчылары база-ла хөлзеп, девидеп, мөгелерни чагып, кончуп, оларның саарын бар-ла шаа-биле дазыладыр часкагылап турлар. Мөгелер бир хөделдилер. Билчиир-оол катай каккаш, аңдара тыртар дээрге, Чаңман ооң будундан сегирип алды, иелээ черге кээп уштулар. Олурганнар алгы-кышкы-биле тура халааш, ол октапкан, бо октапкан деп маргышкан, шашкылажыр чыгыы апарганнар. Бир чамдыгызы: — Догааш! Дагын салыр! — деп алгырыштылар. Мөге салыкчылары тускай олуртуп каан шииткекчилерже чүгүрүштүлөр. Дедир шала оожум кылаштажып келген соонда, мөгелер база-ла сегиржип алдылар. (*Салчак Тока.*)

ЭДЕРИНЧИЛЕР.

49. Эдеринчилерниң утказы болгаш грамматиктиг демдээ. Дузалал аттар.

302. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр кандыг чугаа кезектериниң соонда турар-дыр? Оларның кайылары каттыжышкындан дашкаар хереглеттинмес болгаш өскерилбес-тир?

Арбай-оол бо үеге дээр арыг ишти-биле машина оруу эдерип орган болза, ам шуут-ла хем эрийн куду чоруп олурган. Дуу хем ол чарында деспек кырында чаңгыс өг база көстүп келген, а ооң баарында өшкү, хой оъттап чораан. (*Салим Сүрүң-оолдуу-биле.*)

Чүве адының, ат орнунуң, причастияның болгаш чүве ады уткалыг хереглеттинген өске-даа чугаа кезээниң соонга чоруур болгаш ооң-биле кады домактың чаңгыс кежигүнү болур, өскерилбес дузалал чугаа кезээн эдеринчи дээр. Чижээ: *Сылдыстар кылаң дээрге оттуг чечектер ышкаш апаргылаан, чивеңейнип турлар.* (*Монгуш Доржу.*) Мында *ышкаш* деп эдеринчи чечектер деп чүве ады-биле кады сөглөкчининиң кезээ бооп турар.

Чүгле эдеринчилер кылдыр хереглеттинер, өскерилбес сөстөр: *ужун, дээш, ёзугаар, биле, билек, дег, ышкаш, хире, чыгыы, дугайы, бээр, дээр.*

Эдеринчи бүрүзү мурнунда турар чугаа кезээниң кандыг-бир тодаргай падежке турарын негээр. Чижээ: *ол* (адаарының падежи) *дег, ооң* (хамаарыштырарының падежи) *ужун.*

Эдеринчилер-биле дузалал аттар тудуш харылзаалыг. Дузалал аттарга *ишти, дашты, ынды, бети, арты, соо, мурну, кыры, үстү, адаа, баары, кыдыы* чергелиг сөстөр хамааржыр. Олар доора падежтерге, ылаңгыя бээриниң, турарының, үнериниң болгаш углаарының падежтеринге эдеринчилер уткалыг хереглеттинер. Чижээ: *Соңга ындында караңгы хевээр, чүгле хар дам-дум агараңнаар.* (*Мустай Карим.*) Мында *соңга ындында* — туруштуң байдалы.

303. Номчуңар. Эдеринчилерни болгаш дузалал аттарны айтыңар. Олар хамааржып чоруур сөстери-биле кады домактың кандыг кежигүннери бооп чоруурул?

Аалывыстың кырынга улуг эзир дээр шаар чоргаар кылыыты ужуп тургулаар чүве. Ооң эрес-дидиминиң дугайын ачам бола чугаалап олулар кижии. Эзир кандыг-бир аңче халдаар деп барганда, тиилелгеге белеткенип эгелээр, аңчы ышкаш суг дигилээр кижии. (*Монгуш Доржу.*)

304. Скобкаларны ажитпышаан, эдеринчилерниң мурнунда турар сөстөрин чогуур падежтеринге тургузуп, дүжүрүп бижинер. Эдеринчилерлиг сөстөр домактың кандыг кежигүннери болурун шыйып көргүзүңер.

1. (*Ферма*) дээр машинага олуруп келдивис. 2. Моон совхоз (*төвү*) дээр чадаг чоруур силер. (*Ол*) ужун кичээлден озалдадыңар халак. 3. Туристер чыыжының (*шиитпири*) ёзугаар даарта поход эгелээр. 4. Клазывыс эки (*ажылдаан*) дээш мактал алган.

305. Номчуңар. Мында *биле* деп сөстү чүге бирде дефистеп, бирде дефис чок бижээнин тайылбырлаарын оралдажыңар.

Карат-оолдар **биле** Чалбай-оолдар чогуум төрөл-даа эвес, анаа-ла хөлчок чоок таныштар. Чалбай-оол калган кырганнар-биле шаандан-на таныш. (*Салим Сүрүң-оол.*)

Биле деп сөстү чүгле эдеринчи уткалыгда дефистеп, а эвилел уткалыг (*болгаш* деп сөс-биле солуп болур азы шуут казып каап болур) чорда, дефис чокка бижиир: *телефон-биле чугаалажыр* (*биле* деп эдеринчини ажыглавайн барып болбас); *кыдырааш биле карандаш садып алдым* (*биле* деп эвилелди ажыглавайн барып болур).

306. Дүжүрүп бижиңер. Утказын барымдаалап *биле* деп сөстү дефистеп азы дефис чокка бижиңер.

Бөрзек чидиг дыргактары (*биле*) дырбаарга, ол амытан хөлчок таалап, харын-даа кегженирин соксадып, ийи караан шийип ап-тыр. Бөрзек ону удуп калган деп бодааш, дедирленип-дедирленип алгаш, маң (*биле*) баргаш, улуг кара амытанның кегжир-боостаазындан барып тыртарга, дөмей-ле диштери дын-майн барып-тыр... Бөрү (*биле*) Бөрзек ооң тынынга чедип шыдавазын билип каап-тыр. (*Салим Сүрүң-оол.*)

307. Номчуңар, эдеринчилерни болгаш дузалал аттарны айтыңар. Мында наречиелер бар бе?

...Бир-ле аалдың баары-биле эртип бар чораан мен. Аныяк шыырак үш эр өг кыйыында хүн караанда дартагар ак-ак апаргылаан дөгеленип олурлар. Күжүрлерин мени көрүп кааш, аастааш чүве дег, алгыржып үндүлөр:

— Хөөрээр, ээй, бээр келем!

...Иштимде хыйланмышаан, чеде база бердим.

— Бисти дөө ол даг бажынче үндүр мегелептер болзуңза, бо турган тергелиг аътты алыр сен — дишкеш, демгилерим аажок каттырыштылар.

Мен олар-биле чөпшээрешкеш, кезек боданып тур мен. Хенертен бажым чайгаш, муңгараан шинчилиг мынча дидим:

— Ээ, дуңмалар, силерни мен даг кырынче үндүр эвес, а оон бажындан бээр дүжүр мегелеп көрүмзе, кандыгыл?

Эрлер чөпшээрешкеш, ол дагның бажынче салчып үне бердилер. А мен тергелиг аътка олурупкаш, чоруптум. Демгилерим даг кырындан кышкыржы-дыр:

— Ээй, Хөөрээр, ол аътты чүге аппаардың? (*Монгуш Өлчей-оол.*)

50. Янзы-бүрү чугаа кезектерин эдеринчилер кылдыр хереглээри.

308. Эжеш домактарда сөстөрнүң кайда эдеринчилер, кайда өске чугаа кезектери болурун тодарадыңар.

1. Ажыл чедир (к а н ч а а р?) кылдынмаан. Дүшкө чедир (к а ж а н г а ч е д и р?) бисти манаңар. 2. Оол айтырыгны тура (к а н ч а а р?) харыылаан. Ол оолду эртенден тура (к а ж а н д а н т у р а?) көрбедим. 3. Өске (к а н д ы г?) номнарымны шкафта суп кагдым. Турпоходка сенден өске (к ы м д а н ө с к е?) кым баарыл? 4. Бажыңывыс ишти (чүү?) дыка-ла арыг-дыр. Бажың иштинде (к а й д а?) ном хөй-дүр.

Чиңгине эдеринчилер болгаш дузалал сөстөрдөн аңгыда, өске чугаа кезектери, ылаңгыя наречиелер, деепричастиелер, демдек аттары болгаш чүве аттарының чардынмастаан хевирлери база эдеринчилер кылдыр хереглеттинип болур. Чижээ: *бээр* олур (наречие) — *хоорайдан бээр кады келдивис* (эдеринчи); *тура чемненир* (деепричастие) — *чажындан тура дадыгар* (эдеринчи); *аңгы өрээл* (демдек ады) — *оон аңгы чугаа* (эдеринчи); *эрик кыры* (чүве ады) — *крыша кырында* (эдеринчи).

309. Номчуңар. Кайда кандыг чугаа кезектери эдеринчилер кылдыр хереглеттингенин тайылбырлаңар.

1. Куду садыг баткаш келдим. Кудумчуну куду аъттыг кижиге бар чыдыр. 2. Маңаа өске кым-даа келбээн. Клубка акыңдан өске кымга ужураштың? 3. Бичии уруг кезек тургаш, ыңай халып

чорупту. Оон ыңай маңаа кым-даа чок чорду. 4. Удур чоруп ораp машинаны доктаадыптайн. Хатка удур кылаштаарга, бергеzi кон-чуг. 5. Бээр чедип кел. Силер хоорайдан бээр кады келдиңер бе?

310. Адаанда сөстөрдөн сөс бүрүзүн баштай наречие, ооң соонда эдеринчи кылдыр ажыглааш, домактардан чогаадып бижинер.

Үлегери. 1) *Маңаа мурнунда база чораан бис* 2) *Бажыңның мурнунда чечек тараан садчыгаш бар*

Соонда, кежир, уткуштур, ажыр, соңгаар.

КАТАПТААШКЫН.

Эдеринчи деп чүл?

Дузалал аттар деп чүл?

Кандыг чугаа кезектери эдеринчилер кылдыр хереглеттинип болурул?

311. Номчуңар. Баштай чиңгине эдеринчилерни, ооң соонда дузалал аттары, адак сөөлүндө эдеринчи кылдыр ажыглаттынган өске чугаа кезектерин айтыңар.

Чагытай чүгле балыктыг эвес, а долгандыр кайы ырак чаптылып чоруткан арга-эзимнер-биле, тайга-таңдызы-биле кады туристерге, аян-чорукчуларга эң магалыг, таарымчалыг чер.

Хөл соңгу талазындан оът-сигенниг, хараганныг хову-шөл-биле хүрээлеткен. Мурнуу талазында километр хире черде хөлбеңнээн шык эрик бооп чоруй, Таңды сынының арга-эзимниг кадыры бооп бедип үнген.

Хөлден үнүп чыдар Мажалык хемчигештиң шынаазы шала тулааланчак, ол чүл дээрге чер иштиниң суглары болгаш суг баштары ханы эвес чыдарын херечилеп турар.

Хөл чоогунуң девискээри даг-эзим черниң кара хөрзүнү-биле шыптынган. Оът-сигени янзы-бүрү болгаш чадаң ыяш, арга-эзимге чедир бар. А Мажалык хемчигештиң шынаазын дургаар инек-караа, киш-кулаа дээш кат-чимистиг үнүштер кайы хөй. Хөлдүң мурнуу-барыын талазында улуг эвес черде хыргыш, а суг иштинде ооң төрели үнүштер 5—6 метр ханыга чедир бар. (*Ханмагомед Ханмагомедовтуу-биле.*)

○ 312. Хөй сектер орнунга тааржыр эдеринчилерни киирбишаан, дүжүрүп бижинер.

1. Школага өөрөнгөндөн ... алды чыл болдум. 2. Бисте Кара-оол ... эки өөрөнгө өөрөнгөчилер хөй. 3. Шыдыраа талазы-биле бирги чер ... маргылдаа бөгүн эгелээр. 4. Школавыс ... сад бар. 5. Самолёт хоорай ... ужуп тур. 5. Мээң ... кады кино көөр сен бе?

А жыглаар сөстөр: *бээр, ышкаш, дээш, чанында, кырында, биле*

ЭВИЛЕЛДЕР.

51. Эвилелдерниң утказы болгаш грамматиктиг демдээ.

313. Номчуңар. Домактарны сайгарыңар. Карартыр парлаан сөстөр домак кежигүннери болур бе? Ол сөстөрниң домакка ужур-утказы чүдөл? Ол сөстөр өскерли-дир бе?

Бистиң суурувус ындыг-ла улуг эвес, **ынчалза-даа** хөлүн эрттир биче-даа эвес... Шала кедээзинде Чаа-Хөл деп хемчигеш агып бадып чыдар, а ону бистиң суурнуң чону — улуг-аныяа чок Сай-Суу дээр... Суурнуң иштики талазында **азы** чөөн талазында Улуг-Кара-Суг деп хемчигеш мырыңай бажыңнар баары-биле агып бадып чыдар, ооң суу чайын-даа соок чыдар, **ынчангаш** аңаа оолдар эжинмес, Сай-Суунга эштир, **чүге дээрге** ооң суу чайның изиинде чылыг-чылбай чыдар. (*Александр Даржай.*)

Домак кежигүнү болбайн, аңгы-аңгы сөстөрни азы домактарны аразында харылзаштырарыңа хереглеттинер, өскерил-бес дузалал чугаа кезээн **эвилел дээр**.

Эвилелдерге *болгаш, биле, база, а, азы, ийикпе, ынчалза-даа, ынчалзажок, чүге дээрге, ынчангаш* чергелиг сөстөр хамааржыр.

314. Номчуңар. Эвилелдерни, оларның кандыг сөстөрни азы домактарны холбаштырып чоруурун айтыңар.

Эрте-бурунгу шагда өшкү, хой азы буга чаан бук деп ыяштың хүлү-биле холааш, саваң кылып ап турган. Ындыг саваң кончуг аар өртектиг эмнер-биле деңнежир болгаш ону колдуунда хол, арын чуурунга ажыглап турган, ынчалза-даа бурунгу римляндар ону чүгле хир арыдарыңа эвес, харын баш дүгүн өң кириринге (онзагай чүүлдер холуп алгаш) база ажыглап келген.

Ортаакы чүс чылдарда француз порт хоорай Марсель саваң бүдүреринге алдаржый берген болгаш өске чурттарны саваң-биле хандырып турган. Саваң дугайын Россия чүгле Петр хаанның үезинде билип алган, ынчалзajok ол XIX чүс чылдың ортаа үезинге чедир чүгле бай кижилерге билдингир турган. («Шын» солундан.)

315. Скобкаларны ажытпышаан, *биле* деп сөстү эвилел уткалыгда дефисте-вейн, эдеринчи уткалыгда дефистеп тургаш, дүжүрүп бижиңер

Достак-оол (биле) Байлаң-кыс кожалаштыр базап, аразында бир-ле чүве чугаалажып чорааннар. Бүдүү иштинде чарашсынып чораан уруу (биле) бодунуң эжи кады чораанын көрүп кааш, Хунажык адааргай берген.

Этпек херим чанынга чедип келгеннер. Кедеп турган Хунажык хеп-хенертен Достак-оолдуң ооргазынче портфели (биле) тудускан.

Хүрешкен мөгелер дег, Достак-оол (биле) Хунажык хөйлеңнериниң эгиннеринден сегиржип алгаш, ачыр-дачыр тутчуп турганнар. Тежит башкы ийи оолдуң содаалажып турганын оптуг арга (биле) чарып кааш, бажыңынче кылаштап чоруй барган. (*Монгуш Кенин-Лопсанныы-биле.*)

52. Эвилелдерни бөлүктээри.

316. Номчуңар. Карартыр парлаан эвилелдер домак кежигүннерин азы нарын домактарның кезектерин канчаар харылзаштырып турарын тодарадырын оралдажыңар.

1. Исаак Шутов **болгаш** ооң өөрү аңныыр хайгыылчызының **база ооң** активчилериниң онза хайгааралынга алдырган. 2. Калбаанай **биле** Борбаанай чедип кээрге, Сергелең аажок улуг сыынны амырга-биле кыйгырып эккелгеш, чыттыр аткан, чанында таваар таакпылап олурган. 3. Амыргалаар **азы** Сергелең кончуг баштак, **ынчалза-даа** кадыгланы бергенде, ыйлыш дивес туруштуг кижиде... 4. Шайлаан соонда, Калбаанай **биле** Борбаанай өөрөнгөн чаңы-биле аңнап чоруп кааннар. Калбаанайы адыгжы, Борбаанайы амыргалаар, **ынчангаш** тааржыр болган улус-тур. 5. Баштың аңчыны аажок хүндүлээр бис, **ынчангаш-ла** боор, «мен» дээр кижиде чок, ыржым апарган **болгаш**, чүгле суугуда от хүүгейндир хып чыткан. (*Салчак Тамба.*)

Домак кежигүннерин болгаш домактарны холбаштыра-рының аайы-биле эвилелдер ийи бөлүккө чарлыр: 1) чагырыштырбас эвилелдер; олар домак кежигүннерин азы домактарны бот-боттарындан утка талазы-биле хамаарышпас кылдыр холбаштырар; 2) чагырыштырар эвилелдер; олар колдуунда домактарны бирээзи өскезинге хамааржыр кылдыр холбаштырар.

Чагырыштырбас эвилелдер үш бөлүккө чарлыр: 1) каттыштырар эвилелдер (*болгаш, биле, база*); 2) удурланыштырар эвилелдер (*ынчалза-даа, ынчалзажок, ынчанмыже, ындыгдаа болза, ындыг болза-даа, а, ынчаарга, харын*); 3) аңгылаштырар эвилелдер (*азы, ийикпе, ийикпе азы, бир болза, чок болза, бирде ... бирде*).

Чагырыштырар эвилелдер: *чүге дээрге, чүге дизе, ынчангаш, төлээде* дээш оон-даа өске.

317. Номчуңар. Чагырыштырбас эвилелдерниң бөлүктөрүн айтыңар.

1. Чөптүг-оол биле мен туруп келдивис. 2. Оон бээр олар маргышпаан болгаш Адыгжыже чагдавастаан дижир чүве. 3. Бичии болганда, улуг-ла кара куш ону дескингеш, бирде көстүп, бирде чидип, куруг черни ара-соора тепкилеп, караңайнып турупкан. 4. Ол база-ла айлаң-кушту тудуп чиксээр, ынчалза-даа чалгынныг ыраажы аңаа алдырар боор бе. (*Салим Сүрүң-оол.*)

318. Хөй сектер орнунга утказы тааржыр эвилелдерни кирибишаан, дүжүрүп бижирер. Оларның кайылары чагырыштырбас, кайылары чагырыштырар болурун айтыңар.

1. Сарыг-оол ... Даш-оол чаңгыс класста өөренип турарлар. 2. Угбам садыгдан платье ... идик ... аржыыл садып алган. 3. Бөгүн чаъс чаар ... хат хадыыр магатчок. 4. Кыжын малды хүр ажыраар ..., хөй сиген, чүүл-бүрү мал чеми белеткеп алыр херек. 5. Чаъс шоолуг чагбайн барган, ... ону хат үзе шаап каапкан. 6. Имир шагда дүшкен, ... тараа шөлүндө ажыл үргүлчүлевишаан турган.

Киризе чогуур эвилелдер: *база, биле, болгаш, төлээде, азы, а, чүге дээрге.*

319. Каттыжышкыннарны ажыглааш, домактардан чогаадыңар. Каттыжышкыннарда кандыг эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр ажыглаттынган-дыр?

Көк болгаш кызыл; акым биле угбам; угаанныг, ынчалза-даа чалгаа; бөрү азы адыг; чок болза театр баар, чок болза кино көөр; бирде бедип, бирде чавызап.

○ 320. *Төлээде, чүге дизе, дээш* деп эвилелдер кирген домактардан чогаадып бижирер.

53. Эвилелдерлиг домактарга бижик демдектери.

321. Номчуңар. Биче сектерни эвилелдерниң кайызында салганын хайгаараңар.

Эрик баарын куду адырык хап бадып чыдар. Ооң суунуң элбээ хем суунуң улгадырындан азы сыыгаарындан, чок болза чаъс-чайыктан хамааржыр. Чайгы үеде адырык хап чыдар, а күскээр хензиңие дыйлагар кара чүве апаар, оон ынчап чоруй шуут кадып каар...

Эрик элденчек болгаш, байлаңнар чаштыр черлер хөй. Элезин суг дүвүнде-даа, хем биле адырык талазында сайланы берген дөңде-даа төктүп чыдар. Суурнуң хамык ажы-төлү чайын аңаа эштир, элезинге дөгеленир.

...Ынчалза-даа оларның ол хөглээшкини бо чылын үр болбаан. Хамык ужур болза интернат тудуунда чүве-дир. Ону база-ла эрик чоогунга тудуп турган. Дүрген доозар, өөредилге чылы эгелээриниң мурнунда ажыглалга киирер дээш, хамык күштү олче октаан. Тудугжуларга суурнуң чону, хүүрек тудуптар, демир-хумуң ууптар бичии уруглардан өрү дузалашкан. Кайда чаа тудуг тудуп турар-дыр, ында бок-сүрээ эндерик-ле болгай. (*Салим Сириң-оолдуу-биле.*)

1. Удурланыштырар *ынчалза-даа, ынчалзажок, а, ынчаарга* чергелиг эвилелдерниң болгаш чылдагаанның *чүге дээрге, чүге дизе, ынчангаш* деп эвилелдериниң мурнунга биче сек салыр.

2. Чылдагаанның *төлээде, ужун, болгаш* чергелиг эвилелдериниң соонга биче сек салыр.

3. Каттыштырар болгаш аңгылаштырар эвилелдерни биче сектер-биле аңгылаवास.

322. Хөй сектер орнунга адаанда эвилелдерни кириңер. Ол эвилелдерниң ужур-утказын болгаш бөлүктерин тодарадыңар.

А авазы Аккырмааны кончуй бээрге, 2 демдек амырааштын билинмейн баар: ... будукче мойт кылдыр шымны бээр, ... чылчырт кылдыр үне халааш, демир-үжүк бажындан туттунупкаш, чайганы-даа каггылаптар. ... ачазы ... уруум шупту 5 кылдыр өөрөнзин дээш аңаа дузалажып-ла турар болгай. ... бирги класска чап-чаа кирген чаш кижиден шупту чүвени доп-дораан негеп болур бе? ... ачазы уруун кончуvas.

Башкы онаалга күүселдезин хынаар ... демдек салыр. 4 ... 5 демдектер эң-не хөй үнүп турган, ... 3 демдектиң үнери ховар болган. ... 2 демдек амдызында чаңгыс-даа үнмээн. (*Салим Сүрүң-оол.*)

Ки ирер эвилелдер: *а, база ла, ынчалза даа, бирде бирде, ынчангаш, биле, болгаш* (чамдык эвилелдер катап ажыглаттынып болур.)

323. Номчааш, *болгаш* деп сөстүң кайда чылдагаан эвилели, кайда каттыштырар эвилел бооп чоруурун тодарадыңар. Чүнү барымдаалап ону тодартканыңарны чугаалаңар.

1. Өшкүлөр кидин-не оолдап эгелээн болгаш, оларның алгыкышкызы иштин-даштын чиңейнип-ле турар. 2. Эмискиктен катап-катап ээпкен болгаш, демги хоолбургай хырны шору дөртөйип келген. 3. Орукту өшкүлөр үрей шыырлап каапкан болгаш, лыжалар ыңай-бээр чүткээш, шуудавайн чораан. 4. Оон Алдын-оол чиңгис болгаш хая карты шыпкан даштардан халбактанып, Үттүг-Хаяже углай үнүпкен. 5. Бажын доңгайткаш, шенектери болгаш дискектери-биле иттинмишаан, куйже үңгеп кирипкен. 6. Мойну дыгылчак, дас кара дүктери семдер болгаш турум. (*Биче-оол Ондар.*)

КАТАПТАШКЫН.

Эвилелдер деп чүл?

Эвилелдерни кандыг бөлүктерге чарып болурул?

Чагырыштырбас эвилелдер кандыг бөлүктерге чарлырыл?

324. Кожа турган домактарны эвилелдер-биле каттыштырбышаан, дүжүрүп бижиңер.

1. Бо чылын сиген эки үнген. Чаашкын хөй чагган. 2. Бис улуг-хүнде арыгже агаарлаар бис. Силер кайнаар баар силер? 3. Дүүн-не келир ужурлуг турган бис. Өөрүвүс бисти саадатты. 4. Бистиң класс бөгүн совхозка шефтээр. Чедиги класс даарта ховуга ажилдаар.

Хереглээр эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр: *чүгө дээрге, а, ынчалза даа, ынчаарга.*

325. *Болгаш* деп сөстүң сөөлүңгө чагырыштырар (чылдагаан илередир) эвилел бооп чорда биче секти салып, чагырыштырбас (каттыштырар) эвилел бооп чорда биче сек салбайн, дүжүрүп бжиңер.

Бичии болгаш дуңмаларым Артыш болгаш Алдын чедип келди. Олар беш хонук болгаш клазы-биле Кызыл баарын дыңнатты. Оларны клазының башкызы болгаш тыва дыл башкызы үдеп чоруур болду. Авам болгаш угбам аңаа чораан болгаш оларны деткип турдулар. Республиканың найысылал хоорайын көөрү дыка ажыктыг болгаш өөредиглиг.

○ **326.** Адаанда эвилелдерни ажыглааш, домактардан чогаадыңар.

Болгаш, база, азы, ийикпе, чүгө дээрге, чүгө дизе.

□ **327.** Номчуңар. Эвилелдерни, оларның кандыг бөлүктөргө хамааржырын айтыңар.

ИВИ МЫЙЫЗЫ КАНЧАП ТЫВЫЛГАНЫЛ?

(Соңгу чүк улустарының тоолу.)

Эзим оймаанга мажаалай биле иви ужуражы берген. Иви мажаалайдан коргар, ынчалза-даа мыйыстыг болурун күзөөн болгаш ынчанган боор оң, деспес-даа турган. Мажаалайга иви мынча диген иргин:

«Улуг мыйызыңны, мадагар мыйызыңны ачыладып көрөм, мажаалай...»

Чатпагар мыйыстарны мажаалай хоора тырткаш, ивиге берип каан...

Оон бээр дыка-ла үр үе эрткен. Ол хиреде мажаалайның кокпазынче иви ис баспас болган иргин, чүгө дээрге орук дозар бөрүлөрдөн коргар апарган. («Шы н» солундан.)

АРТЫНЧЫЛАР.

54. Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг демдээ.

328. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр домактарга азы оларның кежигүннеринге кандыг немелде утка киирер-дир? Олар домак кежигүннери болур бе?

- Чапсар үезинде Сесектиң чанынга чеде бергеш, оон айтырдым.
- Сээң ачаңның ады кым **ийик**, Сесек?
  - Адар-оол-ла, башкы.
  - Аваңның ады Шуру **ийик** бе?
  - Ийе. Шуру-ла.
  - Ачаң суглар ам кайдал?
  - Эзирлигде.
  - Малчыннар **бе**?
  - Ийе. Малда.
  - Билзекти аваңдан алган сен **бе**?
  - Авам белекке берген чүве.
  - Үнелиг белек-тир. Чидирбес сен **ыйнаан**?
  - Чок. Чидирбес мен. (*Монгуш Доржу.*)

Домакка азы ооң кежигүнүңге кандыг-бир немелде утка киирер дузалал чугаа кезээн артынчы дээр. Чижээ: *Өөренир болгаш өөредир дидир сен бе? Ынчаарга улусту аас-кежиктиг кылып каар кылдыр өөренип ап шыдаар сен бе ынчаш?* Чок, шыдавас сен. Сен баштай бажың көгергиже кырып ал, ынчангаш ам өөредир херек деп чугаалап чор. Чүү чүвеге өөредирил? Кижиниң бодунга чүү херектиин кым-даа билир-ле болгай. (*Максим Горький.*) Бо домактарда *бе* деп артынчы айтырыг утказын, *ынчаш* деп артынчы айтырыгны күштелдирер утканы, *болгай* деп артынчы бадыткал утказын илередип турар.

Артынчылар өскерилбес, домак кежигүнү болбас.

329. Номчунар. Карартыр парлаан артынчыларның кайылары домактарның боттарынга, кайылары домактың кежигүннеринге хамааржырын, олар кандыг уткалар илередирин тодарадыңар.

...Хенертен-не бир-ле кара чүве көрүп кааптым. «Эй, улаачы! — деп алгыра бердим, — көрем: дөө кара чүве чүү дээр сен?» Улаачы көре берди. «А чүзү билир ону, кожай — деп, бодунуң олудунга олурбушаан, улаачы харыылады, — чүък **бе** дээрге чүък-даа **эвес**, ыяш **бе** дээрге ыяш-даа **эвес**, ынчалза-даа шимчеп турар-даа **ышкаш**. Чок болза кижиле **боор оң**.

...Ийи минута болгаш, бир-ле кижиле дужаажы бердивис...

— Дыңнап көрем, ашак, бо черни билир сен **бе**? Мени хонар черге чедирип каап көөр сен **бе**? — деп, мен аңаа чугааладым.

— Мээң билирим-не чер бо — деп, орук кижизи харылады, — бурган өршээзин, өрү-куду, доора-хээре, аъттыг, чадаг чоруп пат болганым чер-дир. (*Александр Пушкин.*)

330. Номчуңар. Артынчыларны тывыңар. Оларның утказын тодаратпышаан, хамааржыр сестери-биле кады ушта бжиңер.

Бир кезжээ-ле ажыл соонда чемненип алгаш, одагга таваар дыштанып олур бис оң.

— Удуп чыдып алырывыс бетинде, дайын дугайында бир чуведен хөөрөп көрөм, Даник, че — деп диледим.

Данияр баштай харын-даа шугулдаан хевирлиг ыттавайын олур оң. Отче үр-ле көрүп олуруп-олуруп, бажын өндейткеш, бисче эргий көрдү.

— Дайын дугайы дидир сен бе? — деп, бодунуң-на бир бодалыңга харыылаан янзылыг айтыргаш, дунуксумаар немеп кагды: — Чок, дайын дугайын силерниң билбээниңер дээр боор.

Ооң соонда хая көрүңгеш, бир тудум чашпан ап, отче кагаш, кымче-даа көрүнмейн, оозун кыпсы үрүп эгеледи. (*Чингиз Айтматов.*)

○ 331. Номчуңар. Артынчыларны тывыңар. Чаңгыс сөстүң сөөлүңге каш артынчы туруп болурун кичээнгейлиг хайгаараңар.

— Аа! Шынап-шынап. Мен сени баштактанып чоруур деп бодадым. Ондарайның маадыр болганын дыңнадың бе? — деп, Хаяжык дүвүрөп айтырган.

— Мындаа-ла дыңнадым. Демги сээң байырың чедирген улус чугаалап четкен-не болгай. Харын ол-ла медээлер дыңнааш, маң-саң-биле аңнап үнгеним ол-дур ийин.

— Күжүр Ондарай кезжээ-ле-дирем — деп, Хаяжык сеткилиниң ханызындан мактап чугаалаан.

— Мээң бодалым шын-дыр бе? — деп, Илдирмаа айтырган.

— Шынап-ла кончуг шын-дыр.— Элээн шыңгыы бодангаш, Хаяжык уламчылаан: — Ындыг-дыр эвес бе оң. (*Степан Сарыг-оол.*)

55. Артынчыларны бөлүктээри.

332. Дүжүрүп бжиңер. Домактарның состав болгаш утка талазы-биле ылгалдарын тодарадыңар. Домак бүрүзүнүң дужунга артынчының кандыг немелде утка киирерин демдеглеңер.

Акым келген **бе?**
Акым келген-**дир.**
Акым келген **эвес.**

Акым келген-**не.**
Акым келген **боор.**

Артынчылар утка талазы-биле мындыг бөлүктөргө чарлыр.

1. Айтырыгның артынчылары: *бе, але, кай, ирги, ирги бе, ышкажыл, че (чээ).*

2. Бадыткалдың артынчылары: *ийик, ийин, болгай, аан, дедаан, денаан, ышкажык, ышкажыгай, -дыр/-дир/-тыр/-тир/-тур/-түр* дээш оон-даа өске.

3. Дадагалзалдың артынчылары: *эвес, деппе.*

4. Күштелдирериниң болгаш ылгаарының артынчылары: *-даа, -ла/-ле/-на/-не, черле, чүгле, мырыңай, көңүс, безин, оода* дээш оон-даа өске.

5. Даап бодаарының артынчылары: *ыйнаан, чадавас, магат чок, боор, боор оң, боор ол, хире, ышкаш, дижик, дийик* дээш оон-даа өске.

Тайылбыр. Чамдык таварылгаларда *даа, эвес* деп артынчылар мурнунда турган сестери-биле кады чаа сөстөр тургузар, чижээлээрге: *кажан даа, каяа даа* дээш оон-даа өске.

333. Номчунар. Артынчыларны утка талазы-биле бөлүктөрин барымдаалап ушта бижиңер.

— Ажылдап турар силер бе, оолдар? — дээш, директор оларже хүлүмзүрүй аарак көргүлээн.

Чаа-ла каттыржып орган оолдарның ыыды читкен, харын-даа чамдыктарының баштары куду алзы халайып бады баргылаан.

— Ажылдап турар кижичок ышкажыл але?

Хамык оолдарның мурнундан демги узун ак оол харыылаан:

— Ажылдавайн турар бис, дарга.

— Чүгө?..

— Та, ажылдатпас-даа чүве-дир.

— Кылыр ажыл чок ыйнаан.

— Соогу база кончуг ышкажыл — деп, олурган оолдар чарыштырып үнгеннер.

— Силерниң араңарда ортумак школа дооскан кижичок каям, холуңар көдүрүңерем.

Үш кижичок холун көдүргөн.

— А сес класс доосканнар бар бе?

Арткан ийи оол холун көдүргөн. (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

334. Номчуңар. Дүжүрүп бижээш, айтырыгың артынчыларының адаан шыйыңар. Оларның аразында утка талазы-биле ылгалын тодарадыңар.

— Шынап, каш класста сен?

— Бир. Эвээш-тир бе? Ха-ха! Дүүн дуу-ла балыкчылар — дээш, эриктен ыракта олулар балыкчыларже айытты.— Сугга-чарга дүжүп өлүр дээш келдиң бе дээш, чанындан сывырыпкан-нар. А мен кырган-ачам-биле балыктап өөренип калган мен. Олар менден чүү хире хөй балык өлүрүп алчык ирги? Ха-ха! Силерни анаа-ла акый дээр ышкажым чүл але? Че, ындыг болур ыйнаан — дээш, менче караан басты. (*Эдуард Донгак.*)

335. Кирип болгу дег черлерге утказы тааржыр артынчылардан немеңер. Тоолдуң утказынга кандыг өскерилге болу бээр-дир?

Чаан бодун күштүг мен деп санаар, туразы улуг хей чүведир. Бир хүн узун думчуу-биле хемниң суун соргаш, хөк бодап, кожазы Күскениң үңгүрүнче кудуп эгелээн. Күске шыдажып чадап кааш, ону сагындырып-тыр:

— Бо дүржөк чорууну соксатпас болзуңза, сеңээ дайын чарлаар мен, Чаан! Билдиң бе?

Чаан караа бүткүже, кара баары каткыже каттырган:

— Хе, мындыңыя бичии амытан хиреңде, даг дег меңээ чугаалап турар чүвеңниң чаптанчыын!

Чаан Күскени кыжырып, хидиңейнип чуглуп чыткан.

Чаан удуй бээрге, Күске үңгүрүнден бүдүү үне халааш, ооң узун думчуунуң иштинче кире халааш, чидиг диштери-биле хемирип эгелээн... Улуг Чаан чилчии үстүп барып дүшкеш, чанны бээрге, Күске үнүп келгеш, үңгүрүнче чоргаар базып кире берген.

○ 336. Адаанда артынчыларны хереглээш, домактардан чогаадыңар.

Ышкажыл, эвеспе моң, оода, боор оң.

337. Улегер домактарны дүжүрүп бижиңер. Чүвени деңнеп көргүзеринге хереглеттинер сөстөрүң адаан шыйыңар.

1. Хөөрем чорук көвүк ышкаш. 2. Кортуу ховаган дег, дезии дээлдиген дег, чалчыраажы сааскан дег, сарыыл чогу мезил дег. 3. Турлаг тыппаан элик ышкаш, дунчу тыппаан балык ышкаш. 4. Кажары дилги-ле, кашпагайы дииң-не. 5. Отка кагган сиир-ле. 6. Өттүнчээ чаңгы-ла, өткүдү тевене-ле.

338. Номчуңар. Карартыр парлаан артынчыларны кандыг ниити утка каттыштырып турарыл?

1. Ам аңның кидин-не кээп, хайыр чылгаар үези... Чылгап-даа турар **чадавас**. 2. Канчангаш-ла дыңнаар дээрге, мырыңай-ла мурнунда боо аксында чүве чызылаан. «Бо чүзүл? Чыт тырткан ыт думчуу-даа **ышкаш...**» 3. Улуг кара көстүр үт көңгүс өскерилген: улам-на улгады берген-даа **ышкаш**, азы харын кажарарып-даа көстүр апарган **чүве** дег. 4. Оттуп кээримге, хүн биеэги-ле үнер черинден-не үнүп келген **хире**. 5. А чамдык мал эмчилери ол чүден аараанын тып чадап даап, бир-ле аарыгга шамнап эмнээр-даа **ыйнаан**. 6. Бир, ийи, үш каъттарда чурттап турар улус мооң мырай-ла будук-даа чок кызыл унун көөрлер, а дөрт, беш каъттарда чурттакчылар ооң саглагар будуктарын хөлөгеленир **боор**. (*Степан Сарыг-оол.*)

56. Артынчыларны шын бижири.

339. Номчуңар. Кандыг артынчыларны дефис-биле аңгылап бижирил? Өгнүң херээжен ээзи чүге шыжыга бергенил?

Балыктап чорааш чаа келген чолаачы Кушкаш кадайынга: «Кадай, улуг мыйыт ышкындым» — дээн. Оозу диванда чыткан боду безин тура халаан:

— Мый-ытты чоор чүвөл? Бужурганыр кижини мен!

— Хаа, улуг-ла мыйыт болду, черле үш килограмм хире бар! — деп, чолаачы магадаан.

— Улуу-даа, бичези-даа херек чок ийин! — деп, кадай дедир-ленмишаан. — Бажыңга мый-ыт тутпас деп дугурушчук бис чоп.

Кушкаш аайын тыппайн, хей-ле каттырып дүжүрүпкен:

— Тутпас де... Ону дайнап орган болзуңза харын!..

— Барып-барып ону бе?! — дээш, кадайның арны шыңгыы апарган.

...Ашаа сырткыштап турда, мыйыт туттунарга, ону ышкынып алганының дугайын чугаалаарга, мыйыт деп балык эъди чип көрбээн, ону безин танывас кадайы мый-ыт деп билген. (*Алексей Нугууракты-биле.*)

Мурнунда чораан сөстөринге аяннажып, үн талазы-биле өскерлип чоруур *-ла/-ле, -на/-не, -дыр/-дир/-дур/-дүр/-тыр/*

-тир/-тур/-түр деп артынчыларны болгаш *даа* деп артынчыны дефис-биле аңгылап бжиир. Чижээ: *Ижээн-даа таваржы-ла бергей — деп чагый каапкаш, аъттанган соонда, баглааштан-на садырт дээн... — Ча, маңаа одагланы шаап алыр-дыр. Хар чокта суглуг-даа, одарлыг-даа чер-дир* (Степан Сарыг-оол.)

340. Номчуңар. Дефистеп бижээн артынчыларны айтыңар. Оларны хамааржыр сөстери-биле кады ушта бжиңер.

Тайганың сирти сериин болгаш шөлээн. Кээргеннер чирти-ледир эдип-ле турар.

«Тоорук-даа кедергей-ле үнген-дир. Маңаа чеже-даа шоодай сайлаан тоорукту ажаап ап болур-дур ийин. Чыл боорга-ла, Пөштүг-Хаяның тооруун кээргеннер чип каар, кончуг-ла хомуданчыг-дыр! Оранның байлаан чөп ажыглаар болза, кижиниң балдыры дыңзыыр болгай. Бичии чаштарны тооруктадып өөредир мен» — деп, Эртине кырган ынчаар күзелин илередип орган. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

341. Артынчыларны аңгылаан дефистерни салбышаан, дүжүрүп бжиңер.

Уруглар чаа ла көдүрлүп орда, элезин дүвү сыыгайнып үнген. Дораан на караңгылап келген. Шуурган оожургаарын кезек манап чытканнар. Элезин аас-думчук, кулак-кудурук дивейн, дуй уруп ла турган. Камгаланыр арга даа чок. Кагып-суксааны база дендии. Оожумнаар ужур даа чок. Ынчалза даа хат тыптып келгени дег, хенертен оожургай хона берип тир. (*Мөңгейн Чимид.*)

342. Дүжүрүп бжиңер. Эжеш домактарда карартыр парлаан сөстөрнүң адаан шыйбышаан, оларның шын бижилгезин деңнеңер.

1. Чай дүжүп кээрге, **черле** эки. **Чер-ле** бүрүзүн ногаан үнүш шыва бээр. 2. Авиамоделистерден **чүгле** Саша ужар самолетчугаш кылган. Ооң оозу агаарга кылыйып чоруур. Чииги **чүг-ле**.

Черле, чүгле деп артынчыларны *-ле* деп артынчы немешкен *чер-ле, чүг-ле* деп чүве аттарындан ылгаары-биле дефистевейн бжиир. Чижээ: 1) *Акымдан бо айда черле чагаа албадым.* 2) *Машина чүгле чаа келди.*

343. Дүжүрүп бжиңер, черле, чүгле деп артынчыларны шын бжириривче кичээнгей салыңар.

1. Тараа дажыглаар машина черле саададып болбас эвеспе.
2. Бис деп кымнарыл? Мен чүгле чаңгыс сени көрүп тур мен.
3. Черле кандаай чүвөл бо, менден чүнү негеп турар улус силер?
4. Ол чугаа эвес, а херек кырында чүве-дир. Туттунар багана черле бар... Мен чүгле ол баганага идегээр мен. (*Олег Саган-оол.*)

344. Номчуңар. Домактың эге кезинде кандыг артынчыларны биче секбиле аңгылаанын тодарадыңар.

1.— ...Эй, аал, Каржаң, сактып көрөм, дашкаар үнчүк бис бе? — деп, Балдаң айтырган. — Та, сагынмайндыр мен. 2.— Ол канчап ынаар чоруй барганы ол? Ынаар барган эвес бис — деп, Каржаң-оол ылавылаан.— Ийе, барбаан бис. 3.— Ап ал, авай.— Чок, оглум! Сээң ажылдап алган акшаң-дыр. (*Александр Даржай.*)

Домактың эгезинге чоруур чок, ийе, ийет, та чергелиг бадыткалдык болгаш дадагалзалдык артынчыларының сөөлүңгө биче сек салыр.

Тайылыбыр. Бир эвес та деп артынчы айтырыгга дорт хары болбайн, «билдинмес» деп уткалыг артынчы бооп чоруур болза, ооң соонга биче сек салбас: *Ол аразында экизи көргөн, та кайыын ужуп келчик, ала-сааскан оларның чанында дыттың шыпышык бажынга хона каапкаш, шалырткай нып-шалырткайнып чоруй барган.* (*Салим Сүрүң оол.*)

345. Артынчыларның сөөлүңгө турза чогуур черинге биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бжиңер.

1.— Адырам. Иркутскиге өөренип турган мен дээн сен але? — Ийе көдээ ажыл-агый институтун доосканым бо. 2.— ...Мындаа маңаа чораан зоотехник сураг барган, ам маңаа келир ирги бе, авай? — Та уруум. 3.— Дыңнавааның ол бе? — Чок чүве-даа дыңнавадым — деп, оглу билбээчеңнээн. (*Олег Саган-оол.*)

КАТАПТААШКЫН.

Артынчы деп чүл?

Артынчыларны кандыг бөлүктөргө чарарыл?

Кандыг артынчылар үн талазы-биле өскерлип болурул? Оларны канчаар шын бжиририл?

346. Номчуңар. Артынчыларны тыпкаш, оларның кандыг бөлүктерге хамааржырын айтыңар.

Абакан — база-ла амыр эвес хоорай ышкаш-тыр. Бистер демир-орукту-ла кончуг сонургап тур бис. Паровозтар, ажынган бугалар дег, шүш-шүш кыннып, кезек-кезек болгаш-ла, бустагы-лап каап чоруп турар чүвелер-дир. Бөгүн бир поезд келди. Сөөртүп эккелген вагоннарын санаарывыска, он алды болду. Ол та чеже тонна чүък эккелген. Бир эвес ынча чүъкту чүдүрер болза, та чеже аът, чеже шары хереглеттинер чүве ыйнаан. Депшилге деп чүве, шынап-ла, магалыг-ла-дыр. (*Салим Сүрүң-оол.*)

○ 347. Эгезинде *ийе, чок, та* деп артынчылар кирген 3 домактан чогаадып бижиңер.

АЯН СӨЗҮ.

57. Аян сөзүнүң утказы болгаш грамматиктиг демдээ.

348. Дүжүрүп бижиңер. Карартыр парлаан аян сөстөрүниң адаан шыйынар, оларның чүнү илередип чоруурун тодарадыңар.

— **Аа, хей чүве!** Бисте өшкү эңмежок-тур ийин. Хуу өшкү-леривис база бар...

— **Че,** Саяк, мен чаныптайн. Сен анайың алгаш, кеже бер.

— **Па!** Ол чүңүл? Кады кежээли...

— **Хоржок,** Саяк. Авам мени өлүрер. Ам безин мени дилеп халып тур боор.

...Саяк ак анайны үңгерип кежирип каан. Оон дедир келгеш, Арбай-оолду ушкарыпкаш, чизиредип ыңай-ла болган. Хоорай чурттуг, ам аът мунуп өөрөнмээн кижини шыдажыр боор бе, Арбай-оол дораан алгырып-ла үнген:

— **Ой,** оол, тургус! Уё, уё! (*Салим Сүрүң-оол.*)

Кижиниң сеткил-сагыжын, алыс бодунуң байдалын болгаш кылдыныгже кыйгырыын дорт илередир тускай чугаа кезээн аян сөзү дээр. Чижээ: 1. *Хаа, бужар-ла улуг сыын-дыр але.* (*Салчак Тока.*) Мында *хаа* деп аян сөзү кижиниң чүвени магадаанын илередир. 2. *Па! Кижини ойнаарга ол чүңүл?*

(Салчак Тока.) Мында *па* деп аян сөзү кижиниң элдепсингенин илередир. 3. *Адыр! Далашпа, сээң ол ырыңны бажында карактыг, пагында салдыг кижиле билир.* (Степан Сарыг-оол.) Мында *адыр* деп аян сөзү кылдыныгже кыйгырыгны — өске кижини маназын деп дилээнин илередир. 4. *Айт! Айт! Бак өшкү-дүр эвеспе бо...* (Олег Саган-оол.) Мында *айт* деп аян сөзү кижиниң өшкүнү дайгырганын илередип турар.

Чамдык долу уткалыг сөстөр азы каттыжыышкыннар алыс утказын ышкынгаш, аян сөстөринче шилчий берип болур. Чижээ: *Дадайым баш! Бо чүл?* Мында *баш* деп чүве ады алыс утказын ышкынгаш, *дадайым* деп сөс-биле кады кижиниң кортканын илередир аян сөзү апарган.

Аян сөстери өскерилбес болгаш домак кезигүннери болбас.

349. Номчуңар. Аян сөстөрүн айтыңар, оларның чүнү илередип турарын тайылбырлаңар.

— Өршээңер-авыраңар! Меңээ дегбеңер! Э-э-э!

— Бо канчап барган кижиле сен? Орукче маңнаар!..

— Ой, менче келбеңер! Чүү деп чүвөл бо?

— Ээ, сени-даа! «Оттуг-терге» — чычаан деп чүве-дир...

— Ажырбас, чүге коргар сен! Орта кижиле боор сен бе, оол?..

— Ой, ой, менче келбеңер! — дээш, ыңай бооп чыда, бир чизирт барып уштум.

— Че, че, ооң-биле бериште, угаанын ышкындыр корткан оол-дур — деп, «оттуг-терге» кырында бир кижиле чугаалайдыр...

— Кортпа-кортпа, ажырбас, оол. Аалың кайдал?..

— Ча, чоруптаалы... (Степан Сарыг-оол.)

350. Дүжүрүп бижинер. Аян сөстөрүниң адаан шыйыңар. Оларның чүнү илередирин тайылбырлаңар.

1. Че-че-че! Ыгыттава! Халак-халак! 2. «Че, чүү-даа болза, авак кижиле мындыг кезеңкей, чаш амытанны аажок кээрге бергендир» деп билдим-даа. 3. Аа халак! Хөөкүйлерни! 4.— Ма-ма! — дээш, аксынче суп, сыгаарга-даа, албас. Ызырнып алган турар. 5. Ма, харын-даа бердим, көрдүң бе. (Степан Сарыг-оол.)

○ 351. Аянын номчуңар. Аян сөстөрүниң чүнү илередип чоруурун тайылбырлаңар.

1. Оой, чаражын!.. Артында-ла чечек хээлиг! 2. Че, мунар мен дээр кижиге мунар-ла бооп-тур ийин. 3. Сүлде бо, база-ла дуруяалар ыды! 4. Аа,— деп, авам ам-на билип каапкан.— Чанарда ындыг боор: чаражы кончуг кылдыр дистинчип алыр. 5. Оо, алгырып турар торлааның оглу бо-дур, оглум. 6. Аа, ындыг чүве турган чүл аан! 7. Кандыг өөрөндүң, оглум? Аа, шупту эртемнерге эки де! Охаай, ол эки! (*Монгуш Эргеп.*)

352. Хөй сектер орвунга чогуур аян сөстөрүн кирибишаан, дүжүрүп бижиңер.

МАЛДЫ КЫЙ ДЭЭРИ.

Хойну ... деп кый дээр. Өшкүнү ... деп кый дээр. Инекти ... деп кый дээр. Чылгы малды ... деп кый дээр.

Кирир аян сөстөрү: *курууг-курууг, тоотпа-тоотпа, чичи чичи (чучуу-чучуу), хөөг хөөг.*

353. Номчунар. Карартыр парлаан аян сөстөрүнүн аразында утка талазы-биле ылгалын тодарадыңар.

1. **Ой-ой-оой!** Бо хадыңнарның чаражын көрөм! 2. **Ой-ой,** хоржок, кызым! Оорган кемдей бээр! (*Степан Сарыг-оол.*)

Чамдык аян сөстөрү ийи ийикпе оон-даа хөй уткалыг кылдыр хереглеттинип болур. Чижээ: 1) *Ой, бо чечектин чаражын!* 2) *Ой, бо ийиниң кадыр деп чүвезин!* 3) *Ой, номум апыр чүвемни!* Мында ой деп аян сөзү бирги домакта магадаан, ийиги домакта корткан, үшкү домакта хараадаан утканы илередип турар.

354. Номчунар. Домактарда кандыг аян сөзү кандыг уткаларлыг хереглеттингенин айтыңар.

1. Па-а дадайым! Чүү дидир сен, хөөкүй-ле сайлыым? 2. Па-а халагым! Мелегейлерни! Чараш бопуктарын малгашка суккулап алган! 3. Па-а! Магалың, бо ыттың але, ажы-төлүм! 4. Па-а, ону кажан барып хынап турганың ол? Кулун кегженмес чоор. (*Степан Сарыг-оол.*)

355. Дүжүрүп бижиңер. Алыс утказын ышкыңаш, аян сөстөрүнче шилчезен сөстөрүнүң адаан шыйыңар. Олар чүнү илередирил?

1. Чырык хүн бо! Ийи караам шуруланыр, бодум мырыңай чаныңдан көрдүм! 2. Ой эжен, солунун аа!.. Чугаалап көрөм

эйт... 3. Сүлде бо! Мен кадайым-биле дугуржуп алдым, акы-жыгым. 4. Ой авайым! Чаражын! Аа, карактарының хензиин!
(*Степан Сарыг-оол.*)

58. Аян сөстөрүн шын бижиири.

1. Дакпырлай хереглеттинер аян сөстөрүнүн аразынга де-фис бижиир, чижээ: *ха-ха-ха, эй-эй.*

2. Домакка аян сөстөрүн колдуунда биче сек-биле аңгылаар, чижээ: 1) *Че, канчалдың? Өрү классче шилчидиң бе, оглум? (Салим Сүрүң-оол.)* 2) *Оо, сээң ооң чөп-тур. (Салчак Тока.)*

3. Бир эвес аян сөзү онза дыңзыг адаттынар болза, ооң сөөлүнге кыйгырыг демдээ салыр. Чижээ: *Эх! Магалыг чаа-гайын аа! — деп алгырыпкаш, тура халып келгенин боду бил-бейн барган. (Степан Сарыг-оол.) Аа! Аалчы келген-дир... Чер-ле харын аксы-мурнум тыртып турду. (Салим Сүрүң-оол.)*

356. Номчуңар. Аян сөстөрүнүн чүнү илередип чоруурун тайылбырлаңар. Аян сөстөрүн бижик демдээ-биле аңгылаанын хайгаараңар.

I.

— Адыр, черле медээлээр бис харын.

— Көрдүң бе, ам дедир үнүп эгеледи! — деп, Алла далаш-тырган.

— Шынап-ла, ында чыып каан тооруу бар болган-дыр...

— Шо-шо, соогун...

II.

— Ээ, чүл бо? — деп, Лена шуудунга кирип айтырган.

Алла эжинден туттунупкан дыңнаалап турган. Чүве-ле сураг...

— Че, барып көрээли — дээш, Лена эжин бурунгаар иткен.

— Дадайым, сен мурнап чор — дээш, Алла эжин ыдалаан.

— Ээ, чүл бо?! — деп, Лена база катап кый дээн. (*Леонид Чадамба.*)

357. Аян сөстөрүн биче сектер-биле аңгылавышаан, дүжүрүп бижиеңер.

Торга. Охалай каям маңаа чыдам...

Терек чигеш. Чүге, эмчи?

Торга. Иштиң улам аарып, шөйүндүлериң дүрлү бээр болза, чоондур!

Терекчигеш. Ой дадайым ол чүү дээриңер ол, эмчи? *(Ыглай бээр.)*

Торга. Угаан-сарыыл кирзин дээш!..

Терекчигеш. Ам-на билдим уё уё иштим!..

Торга. Ажырбас, кортпа. Моон соңгаар утпазың-биле ам-даа аарызын ха-ха-ха! *(Терекчигеш ыглай бээр — иштин тут-тунмушаан).* Че-че баштакандым. Ма бо эмни иживит... *(Олег Сувакпит.)*

358. Хөй сектер орнунга аян сөстөрүн кирип, турза чогуур демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиңер.

1. ... кайда бардыңар? 2. ... дыка-ла эки эртен-дир эвеспе!
3. ... мону ап ал! 4. ... ооңну бээр эккел! 5. ... чоруулу.

КАТАПТААШКЫН.

Аян сөзү деп чүл?

Аян сөстөрүн канчаар шын бижирил?

359. Номчуңар. Аян сөстөрүн, оларның тус-тузунда чүнү илередирин чугаалаңар.

1. — Уваа, кандыг ыңдыг хүлээлге боор? 2. — Охалаай, кырган-даа болза, хоочун чүвөң шыдаарың ол-дур. 3. — А-а! Сен-дир сен але?.. 4. — Аа богда! Ындыг амыр-дыш чок чүвени кандыг ажылым дээрил? 5. — Чача, ыңдыг-ла болгай сен. *(Хөвөңмей Ойдан-оол.)*

360. Адаанда аян сөстөрүниң чүнү илередирин айтыңар.

Оош, шыяан, шыята, сок-сок, сөк-сөк, холба-холба.

361. Адаанда аян сөстөрүн ажыглааш, домактардан чогаадыңар.

Шо-шо, эве-эве, эчигээй, сүлде бо, ойт.

59. 6 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары.

362. Номчуңар. Ниити хереглеттингир сөстөрже шилчип болур диалектизмнерни айтыңар.

Кожак-кожак чары, мынды
Холга кирип челелеткен —
Кастынгылап, дус-даа чылгаан,
Карактарын борбаңнаткан.

Анайлары — даспаннары:
— А-ба, а-ба! — кылдыр эткен.

Иелери — мындылары:
Ийет, иет! — дишкен-даа дег,

Хонаш черде майгын ферма —
Хоолаан тайга хоорай бо.

Хокаштар дээр — иви, чары —
Хорум-тайга хойлары бо.

Леонид Чадамба

363. Аянынг номчунар. Чаа сөстөрни (неологизмнерни) айтыңар.

Бажыңнарже барааннарны
Барып дүрген чедирип бээр
Автодуза черин орта
Алышкылар чедип келгеш,
Адресин айтып бергеш,
А ол чүьгүн дужаап берген.

Хоккей көөр дээш автохемээ
Хөлчок дүрген олурупкан.
«Ай», «Чер» дижир командалар
Аразында ойнаар болган.

Олег Сувакпит

364. Номчунар. Моол уктуг сөстөрни эге үннерин барымдаалап тодара-
дыңар.

Хем-Белдирирге намның сес дугаар улуг хуралы эрткен. Но-
яннарның эрге-чагыргазы шуут дүшкен. Чиңгине ядыы араттар
кожуун-сумунуң даргазынга соңгудуп турар. Оон туржук ызы-
гуурлуг дүжүметтерниң өнчү-хөрөңгизин хураагаш, ажылчын
араттарга үлеп эгелээн. Тываның бижиин чогаадыр суг-суг дээн
чугаа-соот ана дыргын апарган. (*Салчак Токаныы-биле.*)

365. Номчунар. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни айтыңар. Оларны
канчап тодараттыңар? Ук сөстөрни ушта бижиңер.

Эрттир удуп каап-тыр мен. Шакты көөрүмге, сеске он минута четпес. Кадайымның эртенги чем суп каан сумказын алгаш, ыңай-ла болган мен... Кирер эжик аксынга таңныыл мени доктаадыпкан:

— Сумкаңда чүл ол?

Сумкамны ажыдыпкаш, кайгап-ла кагдым. Ында эртенги чем орнунда дачага аппарып салыр дээн моторжугажым бо чыдыр.

— Оорлап алган чүвенни дедир эгидериң ол ышкажыл але? — деп, таңныыл сонуургай-дыр.

— Чок — деп шиитпирлиг харыыладым. — Магазинден сadyп алдым, цехче аппарат чор мен. Станокта мотор өрттенген, солуур дээш.

Вахтёрлар кайгай бергеннер. Кайгамчык херек — заводче кижиде боду херек чүүлдү садып эккеп турар апарган. *(Е. Нефедов.)*

366. Номчуңар. Чер шимчээшкини-биле холбашкан терминнерни айтыңар.

Чер шимчээшкини эпицентр деп адаар кол төптүг болур. Эпицентр чер кырындан ханызы элээн каш километрден он-он километр чеде бээр. Эпицентр чер кырынче чоок болган тудум-на, чер шимчээшкини күштүг болур. Чер шимчээшкининиң күжүн 12 баллдыг ¹ шкала ²-биле хемчээр.

Тываның девискээри чер шимчээшкинниг куржагда турзадаа, амдыгаа чедир Тывага күштүг чер шимчээшкиннери болбаан, а болгулаан чер шимчээшкининиң күжү 3—4 баллдан улгатпаан. Тываның мурнуу-чөөн талазынга (Сеңгилен сыннарынга) чер шимчээшкини 9 балл, Таңды-Уулага 8 балл, өске черлерге 7 балл чедир күштүг бооп болур. Ынчангаш Тывада тудугларны 7 баллдыг чер шимчээшкининге үндезилеп тудуп турар. *(Калгажык Шактаржыктыы-биле.)*

367. Биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижинер. Тевек тевери-биле холбашкан профессионал сөстөрни тыпкаш, уткаларын тодарадыңар.

Үе-чергем аразында черле ат-алдарым алгаан тевек тевикчизи мен. Чиңнеп кызыл-чиңнеп далгып турумда олар чүгле сан санаарынга өй. Үш чүс дөрт чүс чедир тептер мен. *(Александр Даржай.)*

¹ Балл — болуушкуннун күжүн үнелээриниң эге хемчээли.

² Шкала — хемчээр херекселдиң үлеглерлиг шугуму.

368. Дүжүрүп бижиңер. Фразеологизмнің адаан шыйыңар. Ол кандыг чугаа кезээнге хамааржыр-дыр?

Дош кырында аккан чайындының соогу чилиг ажыыр. Шапкын сугнуң тереңи дискек чедип тур. Ол эриктен бо эрикче беш-алды-даа катап чайынды сүзүп кештивис. (*Маадыр-оол Ховалыг.*)

369. Биче сектерни турар черлеринге салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Нарын сөстөрни бижээнин тайылбырлаңар.

Маскыр дарга каттырып-каттырып хөөрөп орда, солунун чүү дээр! Ол биске Моолда чурттап турар тываларның дугайында төөгүй каапты. Ооң чугаазы-биле алырга ак-соян кара-соян кара-сал кара-тош иргит ооржак болгаш өске-даа фамилияларга тывалар чарлыр болду. Паспорттарынга фамилиязын биживес, чүгле ады биле адазының адын айтыр. (*Иван Херлии.*)

370. Номчуңар. Ат оруннарын, оларның кандыг бөлүктерге хамааржырын, кандыг падежтерге туарын айтыңар.

Сотпуй-оол менче көргөш, ойнап кирипти. Мен база-ла кызып эгеледим. Оюн солун апарган. Оон демги кижин ол-бо талаже чүгүрүп, өөрүңгө шаптыктап эгелээн.

— Сен хей эр-дир сен. Чүгле бодуң бодаар, эш-өөрүң тоовас — деп, капитан шугулдап чугаалады.

— Боттарыңар ойнай албазыңарны менче чуггаш чоор силер, оолдар — деп, Сотпуй-оол дүште чок тур оң.

— Чок, эш. Бис ойнап билир бис. Чүгле бистиң организастыг ойнувусту сен үрөп, уттуруп кааның ол-дур. Кандыг-даа чүвөгө организация, эп херек дээрзин билзе чогуур — деп, эшти сургап үндүм. (*Олег Саган-оолдуу-биле.*)

371. Номчуңар. Кылыг сөстөрүн тыпкаш, арыннар, саннар болгаш үелерин тодарадыңар. Бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн айтыңар.

Орукту доора оъттап турган аажок улуг сыынны көрүп кагдым. Боомну эгинден дүжүрүп чыдырымда, соомда эштерим чеде хонуп келгөш, ийи холумдан сегирип алдылар. Эскет чок көк оъттаан сыын ам-на бисти көрүп кааш, аргаже караш диди.

— Чаңгыс сыын чөпшээрели барын утгупканың ол бе? — деп, Серээпей шыңгыы айтырды.

Мен чүнү-даа харыылавадым. Ийи хемниң белдиринге чедир кым-даа бук дивээн... Серээпей мээң эктимге холун салгаш:

— Аң боолатпаан дээш хорадава, Адыг — дидир.

— Мыйызы улуг, чокпак тал дег боорга, боолаар деп баадым.

— Бо база ажырбас мыйыс-тыр, тандының биске хайырлааны ол-дур. Аңчы кижиге тайганың эртинезин хоратпас, хумагалыг боор чоор. Өөр аңны когун үспес, боос азы оолдуг аңче боо шыгаавас ужурлуг чүве. (*Оолчугааш Кара-оол.*)

372. Номчуңар. Кылыг сөзүнүң наклонениелерин болгаш үелерин айтыңар.

Бир эвес инек бажын көдүрүп, чыдыргап, улуг тынып, чылганыр болза, агаар бүргээр. Чайын чаъс мурнунда инек аажок хоптактанып оъттаар, сугну шоолуг ишпес, хүндүс удуур, сүдү эвээш болур.

Аът бышкырып, бажын чаяр болза, дээр чүдөрээр, а чыдынаар болза, чаар.

Агаарның бүргээр, аязырын хой база эндевес. Чаъс чаар дээнде, ооң дүгү хөөп, узап келир. Аяста хойнуң дүгү чыгырлып кире бээр болгаш чолдаяр.

Ыт кежээликтей харга андаштанырга, дээр чүдөрээр; чер казар болза, чаъс чаар. Кыжын ыт думчуун дүгүнүң аразынче суп алгаш, дүрлүп чыдыптар болза, соор. («Шын» солундан.)

373. Дүжүрүп бжиңер. Тодарадылгалар болур причастииелерниң адаан дыйлайтыр шыйыңар.

Кандыг-даа кижиниң кылып шыдаар ажылы турар, кылып шыдавас үүлези турар, өөренип кылып херээ база турар. Шалбачыны бистиң Хөндергейде туржук, Чөөн-Хемчик районда танывас кижиге турбаан боор, ылаңгыя бежен хар ажа берген кижилер ону кончуг хүндүлээр. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

374. Номчуңар. Деепричастииелерни, оларның кандыг бөлүктерге хамааржырын айтыңар.

Чооганы эскет чокка эртип алгаш, салган какпавыска келдивис. Үңгүр аксында бир-ле чүве куураңайнып чыдыр. Анакайын, ыт эвес ыйнаан? Чедип кээривиске, ылап тарбаган! Какпа ооң оң талакы хол бажындан апкан болду. Бисти көрүп кааш, үңгүрже бурт дээн — чүгле какпа холу содуңнаар.

— Ам-на ушта тырткаш, хаайынче дырт кылып албас чүве бе! — дидим.

Какпа холундан алгаш, эмеглежип тырттывыс-ла — сураг. Мындыг бичии амытан бо хире күштүг деп билбээн бис. Дер-бузвус шаалаан тыртып-ла тур бис. Кордал-даа чок — тарбаган улам дуй тырттынгаш, чыдыпкан. Уштуп шыдавазывыс илдең апарган. Үңгүр аксында боданып ор бис. Чанывыста шары кег-женмишаан тур. «Ой, шынап, моон артык күш кайыын тывар боор, тарбаганны аңаа төрөпчилээш, ушта соп алыр-дыр!» деп чайынналчак бодал башка кирди. (*Лодонгийн Дудэвтии-биле.*)

375. Номчуңар. Наречиелерни, оларның бөлүктерин айтыңар.

...Дыштанылга парыгынга кижин хөй келген. Сандай кырында туруп алган бичии уругнуң шыдыраа бодалгаларын чиге болгаш чиик салгылап турары чыылганнарның кичээнгейин шуут хаара тудуп, шыдыраага ынактарның хөй кезин ханы бодандырар ужурга таварыштырган. Аңаа келгеннерниң хөй кезин Лена Дембонуң ада-иезинден бичии шыдыраачы-биле ойнаар чөпшээрелди дилеп турган... Уруг 4 харлыында алдыгы классчылар-биле маргылдааларга каш катап тиилээн. Ленаның ада-иези шыдыраа ойнаарынга кончуг ынак. Олар уруунуң бүгү талалыг сайзыралынче баш бурунгаар сагыш салганнар. Уруг хүннүң-не авазы болгаш ачазы-биле чадаг селгүүстээр. («Шын» солундан.)

376. Номчуңар. Эвилелдерни холбаштырып чоруур сөстери-биле кады ушта бижиңер. Эвилелдер кандыг бөлүктерлиг болур ийик?

Баштайгы амыдырал үезиниң кижизи безин янзы-бүрү чүвелерни тудуштурарынга балык болгаш өске-даа дириг амытаннар сөөктерин, ыяш тенин, чидиг дазылдарны болгаш ыяш чартызын ажыглап чораан. Хүлөр чөпсектиң үезинде баштайгы металл кадаглар тыптып келген. Бир ужу бөрттүг, а өске ужу чидиг болур кадагның чаңчыл болган хевири чогуум-на ынчан тывылган болгаш ооң соонда эрткен муң-муң чылдарда өскерилбээн. («Шын» солундан.)

377. Номчуңар. Чүүлдүң утказын чугаалаңар.

Тыва улус кижин-биле чугаалажырда, эң-не эптиг, ээлдек, төрөлзек, сагыш човаашкынныг, биче сеткилди илередип турар

сөстөрнү ажыглап чораан. Шаанда улустуң чугаазын дыңнаарга, тодаргай, билдингир, өске артык сөстөр-биле бокталбаан, арыг боор чүве. Бардам, каржы, улуургак, турамык, байыыргак сөстөрнү ажыглавазын ажы-төлүнгө өөредип чорааннар...

Улуг кижилерниң — бээ, кунчуунуң, каты, кат-иезиниң адын адавас, ойзуп, шолазын адаар. Даайым, күүйүм, акым, чаавам, угбам, честем, чээним, дуңмам дээн ышкаш төрөл ёзузунуң ээлдек, эвилең сөстөрнү чугаа санында ажыглаары чаңчыл турган.

«Ие төрели эриг баарлыг» дижир. Авазының төрелдери кижиниң даайлары, а ачазының — акылары болур. Ынчалза-даа ол кижилер ачазындан улуг болза, кырган-ачазы болурун утпаза эки. Угбашкылар оолдары шанышкылар, а угбашкыларны алган улус бажашкылар болур. Бичии улус улуг кижилер-биле чугаалажырда, кырган-ачай, болар, силер деп сөстөрнү ажыглаарга чараш. Танывазы аныяк кижилер-биле чугаалажырда, акый, угбай дээрге, эптиг. *(Оолак Дулуш.)*

1. Тыва дыл болгаш өске дылдар.

Тыва дыл — тыва улустуң төрөөн дылы. Тываларның хөй кезии шаандан бээр Тываның девискээринге чурттап келген. Оларны революция мурнунда чурттап турар чериниң аайы-биле таңды тывазы деп адаар турган, чүге дээрге Тыва чуртунуң мурнуу чүгүн дургаар Таңды сыны (Таңды-Уула) шөйлүп эрткен болгай. Ынчаарга Моолдуң болгаш Кыдаттың хөй эвес санныг тываларын база-ла ээлеп турар девискээрин барымдаалап алтай тывазы деп адап турган. Олар амгы үеде кол нуруузу Моолдуң Баян-Өлгий аймааның Цэнгэл сумузунда болгаш Кыдат Улус Республиканың Синьцзян-Уйгур автономнуг районунда чурттап турар. Кайда-даа турар тываларның дылы чаңгыс, тыва дыл. Ынчалза-даа чер-черде ол дыл онзагай хевирлерлиг, диалектилерлиг апарган. Тываның девискээринде тыва дыл база аңгы-аңгы диалектилер болгаш чугааларга чарлыр. Тыва бижик чогааттынып, тыва дыл башкылаашкынга, ажыл-херекке ажыглаттынып, тыва дыл кырынга солуннар, номнар үнүп, чечен чогаал сайзырааны-биле чергелештир тыва дылдың дээди хевир — литературлуг дыл тывылган.

Тыва дыл өске дылдар-биле, ылаңгыя төрөл түрк дылдар-биле холбаалыг. Тыва дылда *өдүрек* деп сөске бурунгу уйгур, амгы турк (Турцияда), азербайджан дылдарда *өрдөк*, кыргыз дылда *өрдөк*, татар дылда *үрдөк*, алтай дылда *өртөк*, хакас дылда *өртек*, туркмен дылда *өөрдөк*, казах дылда *үйрек*, узбек дылда *ордак* деп сөстөр дүгжүп турар. Туркмен, кыргыз, ногай, каракалпак, уйгур, карачай-балкар, алтай, хакас, тофа, тыва дылдарда *өс-* деп кылыг сөзү дөмей. Чамдык сөстерге тыва дылда *д* деп үнге өске дылдарда *з* азы *й* деп үннер дүгжүр:

ты ва	хакас	алтай
дылда	дылда	дылда
кодан	хозан	койон
боду	позы	бойы
бедик	пöзiк	бийик

Тыва дылга тыва улустуң үр үеде кожа чурттап келгени моол болгаш орус улустарның дылдары улуг салдарны чедиргенин 6-гы класса өөрөнгөн чүүлүвүстен билир бис.

Шаанда кымнарны таңды тывазы деп турганыл? Чүгө?

Алтай тывазы деп кымнарыл?

Тыва дыл кандыг дылдар-биле төрөлил?

Тыва дылга моол болгаш орус дылдарның салдарының дугайында чүнү билир силер?

1. Цэнгэл тываларның аас чогаалындан үлегерлерни номчуңар. Фонетика болгаш морфология талазы-биле онзагай чүүлдерин айтыңар.

1) Аңчыга йөрээл.

Чиигиң-биле чорааш,

Аарың-биле дүш.

Олут биске болзун,

Олча сеңээ болзун!

2) Ыры.

Чеден четкен чылгымның

Челези кайда, хоңгор-ой.

Чеди кожуун чуртумнуң

Чайлаа кайдал, хоңгор-ой.

3) Үлегер домактар.

Ажыл кылзаң, доозуп өөрөн,

Дус эргиссең, хайылдырып өөрөн.

Бичени биче деп базынма,

Улугну улуг деп сүрдеве.

2. Номчуңар. Моол тываларының чугаазындан чогаалчы кандыг онзагай сөстөр болгаш уткалар демдеглээнин чугаалаңар.

Гагааларның өг-бүлезинге ол тываларның дылының, аажы-чаңының дугайын шаанга киир чугаалашкан бис. Дыңнаанывыс

тыва сөстөрни бижигилеп алдывыс. Каш-ла чижек бо: аныяк эр кижини анаа-ла «чалыы» дээр, херээжен кижини «чүгээр» дээр, сыгыртаа — бортуга, демир-хууң — соо, тос — хадың кыртыжы. Тыва дылга ажыглаарга эпчок сөстөрниң культурлуг аттары бар чорду: инек мыяа — аргазын, хой мыяа, тебе мыяа — хомулак. Бистер «мячик», «шарик» деп сөстөрни хевээр ажыглап турар болгай бис, олар «доңгулак» дээр улус-тур. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

□ 3. Номчунар. Чүүлдү эдертиг кылдыр чугаалаңар.

Кыдат Улус Республиканың Синцзян-Уйгур автономнуг районунуң Алтай округунуң алды уездилеринде тывалар чурттап турар. Оларны алтай урянхайлары дээр. Урянхайлар дээрге тываларның бурунгу ады. Ол сөсте бак сөглээниниң бичии-даа орасомазы чок. 1982 чылда болган чизе-биле алырга, ында тываларның саны 4 муң ажыг кижини болган. Пекин институтунуң ажылдакчызы Хэ Синлян кыдат журналга «Алтай урянхайларының шажын-чүдүлгезин өөрениринге баштайгы базымнар» деп чүүл парлаан. Ол ажыл 1949 чылда тиилээн улусчу революцияның мурнунда алтай урянхайларының шажын-чүдүлгезинге тураскааттыңан.

Алтай урянхайлары бойдуска, аза-букка, лама-хамга чүдүүр чораан... Отка база чүдүүр, ону дагыыр. Алтай урянхайлары чемненир мурнунда чеминиң үстүн отче чажар, каар. От дагырын эрги сан-биле күстүң башкы айында — тос айда кылыр турган. (*Лариса Доржунуу-биле.*)

4. Моолда Хөвсөгөл аймактың Цагаан-Нур сумузунда тываларның ырызын номчуңар. Оларның дылында кандыг онзагай чүүлдер бар-дыр?

Дооразындан харак көөрге,
Торгу хээлиг Тыва чуртум.
Тооп барып көрбээн улустар
Дорактыг-ла дээр-ле боор оң.

Бараанындан харак көөрге,
Маңнык хээлиг Тыва чуртум.
Маргып барып көрбээн улустар
Палхаштыг-ла дээр-ле боор оң.

6 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИН КАТАПТААРЫ.

2. Лексика, сөс чогаадылгасы болгаш орфография.

5. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөргө удур уткалыг сөстөрни (антоним-верни) тывыңар. Удур уткалыг сөстөрни ушта бижип алыңар.

Ийи чыл мурнунда ачам ийи дөс чыжыргана садып эккелген чүвө. Ону дораан олуртуп каан. Олар **баштай** халбыйып, кургап бар чытканнар. Бичии-ле болза шуут кадып каар часкан. Авам олардан чүвө үнмөс хире-дир деп турду. А ачам кат-чимис дугайында номнар-даа номчуп шаг болган. Чыжырганазы үнүп турар таныштарындан-даа айтырып турган болдур ийин. Арга-сүмезин олар база чугаалап берип турдулар. Немей чемгерилге-даа, **кара** довурак-даа төп турду. Үргүлчү суггарып турган бис. Шуут соок суг-биле безин суггарбадымыс. Ол үеде элээн элбек чаъс-даа чаггылаан чүвө. Ынчап турда, демги дөстөр **чоорту** аян кирип орган. Ногаарарып кел чыткан. (*Елена Бады-Мөңгө.*)

6. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрнүң мында хереглеттинген утказын канчаар билип турарыңарны тайылбырлаңар. Ол сөстөрдө оон ыңай кандыг уткалар барыл?

Бир катап кырган-ачазы чугаалаан-на болгай.

— ...Хойжу кижиге өг херек апаар. Өргөн хап көрбээн чаа **чуртка** өг **орну** шилип алыры безин белең эвес боор чүвө. Чер оргу-ла болза, ажырбас дээрге, чазыг апаар. Хамыкты мурнай малдың чыдынын көөр. Баштай **кажаа** каяа турарыл, ону көрүп алып. Ооң соонда хаттың доктаамал угланышкынын шинчилээр... Ам-на өгнү ол угга **тигер** боор чүвө.

Ам база-ла кырган-ачазы **командылап**, айтып чугааланган турган. Ооң черле билбес чүвези бар эвес аан. Оглун-даа, оглунуң оглун-даа кады-хаара өөредип турары ол боор оң. Чүглө аас-сөс-биле эвес, хол-биле тудуп, кылып база көргүзөр. Өгнү көште камнаар, ойбак чандыр көрбөс, дораан чамай кааптар. Халас шимчээшкин кылбас, шалып деп чүвези аажок. (*Көк-оол Чамыяң.*)

7. Номчунар. Чинге-тараадан чем кылыры-биле холбашкан профессионал сөстөрнү болгаш каттыжышкыннарны тыпкаш, оларның иштинден баштай кылыг сөстөрүн, ооң соонда чүве аттарын ушта бижирер. Утказын билбес сөстөрнү башкыдан айтырып алгаш, словарьжыгаштарыңарга бижип алыңар.

...Таалыңга арттынып эккелген чинге-тараавыстан бир улуг хола тавакты ускаш, дажап каапкаш, ававыс соолдура берди. Пашта тараа удаткан чок хайнып, дириг чүве суп каан чүве дег, өрү кожаңайнып шурап тур. Авам одун улам чүшкүрүп, ында-хаая амзап каап олур. Соолдуруу болган боор, деспиге шүүреп алды. Авам демги-ле пажын чайып төп, чүлгүп каапкаш, катап тиккеш, мышпаргай өл тарааны шыйыладыр-ла хоора берди... Изиг пашта тараа шыдашпайн агарты чарлып, хойган шергилер дег, паш эриинче ушта халчып турлар. Авам дайнап көргөш, мени: «Былгааш бажын тут, шымда!» дидир. Былгап турумдала, туткууш-биле паштың ийи кулаандан апкаш, деспиге буруладыр урупту.

Тараа секпереп сооп чорда: «Каям, шыырак кижини мен соктаптайн, авай. Сен челбип бер харын» дээш, акым согаашче урупту. Авам тарааның улуг дүгүн черже, ооң соонда ак дүгүн ыдывыска челбип бээрге, оон акым каразын арыдыпты эвеспе. *(Куулар Оргу.)*

8. Турза чогуур биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижирер. Моол дылдан үлегерлеп алган, эргижирээн сөстөрнү (архаизмерни) тыпкаш, оларның адаан шыйыңар, утказын тайылбырлаңар.

Улуг-Хем кожууннуң төвү Шагаан-Арыгга бистиң сургуулдарны бөлүк-бөлүктөп сумуларже хувааганнар. Бир бөлүктүң аразыңа моол бижикти эки билир кижини өөрүн баштап чоруур. Чүге дээрге бистиң нам сургуулдарының хөй кезини моол бижиктин чүгле үжүүн дооскан албанның доктаал чоннуң санал-онал айтырыг шүгүмчүлелин бижип шыдавас турган.

Ынчаарда моол бижиктин тыва кижээ бир берге чүвези ооң үжүүн дооскаш үжүглөп номчуптар апарзыңа-даа ында моолдап чүнү чугаалап чыдарыл — нерезин — тывалап очулдуруп билир херек. Биригээр чугаалаарга моолдап билир херек. А мээң өөрүм үжелээ моол дылга тек. Бөдүүнү-биле мени айтырып билбес. *(Степан Сарыг-оолдуу-биле.)*

9. Номчунар. Орус дылдан аас чугаа дамчыштыр үлегерлеп алган сөстөрнү айтыңар. Оларның үн талазы-биле онзагай чүүлдерин чугаалаңар. Ол сөстөрнүң

тыва аас чугаада ажыглаттынып турары база мында парлааны-биле дөмей бе? Карартыр парлаан сөстөрни тургузуг талазы-биле сайгарыңар.

Элегес Ооруунуң аалдары, малы эвээш-даа болза, бир чыл дургузунда он дөрттен эвээш эвес катап көжөр турган... Суурларга чурттап турар орус эштери малчын араттарны четтикпейн манаан, уткаан турар чүве. Ол **ужуражышкыннар** ёзулуг байырлал турган. Олар аъш-чемниң дээжизин салып, удур-дедир чалажып, ажил-ижин чугаалажыр турган.

Ынчан улус Чал-Кежигден шангылеп, Суг-Бажындан сухарилеп, Кара-Булундан калачиктеп чиир деп чугаалажыр турган. Бот-боттарыңга дузалажыр, идегежир, хүндүлежир бо эки чаңчылды аныяктар уламчылаар болза эки.

Тывалар хоорган арбайын, кызыл-тазын бичии хол дээрбези-биле тыртып турда, орус эштер Доора-Хадыңга, Могайга, Элегеске суг күжү-биле ажилдаар далган дээрбелерин ажыглап, чүгле боттарының эвес, тываларның далганын база **тыртып берип турган**. Хлеб быжыраыңга араттарны олар өөреткен. (*Оюн Товуунуу-биле.*)

10. Номчуңар. Чаңгыс өңнүг даш бүдүмелди адаарыңга эртемде кандыг терминнер ажыглап турарын тодарадыңар.

ЧОНАР-ДАШ.

Пирофиллитти даштындан көөрге, сарыгзымаар өңнүг даш бүдүмел болур. Ооң чамдык хевирлерин агальматолит деп адап турар, ол грек дылдан укталган сөс. Ук даштан кыдат бурганнарның окур-хевирин чонуп турган. А тыва даш чонукчулары оон кедергей чараш чүүлдерни чонуп, ону чонар-даш деп адай берген...

Чонар-даштың курлавырлары Уралда хөй, Тываның чамдык районнарында эвээш эвес бар дээрзин эртемденнер тодараткан. Бо казар байлакты келир үеде ажыглаары Тываның үлетпүрүн сайзырадырыңга улуг идигни бээр. (*Валентина Гречищева*).

○ 11. Номчуңар. Чогаалчы Казахстанга чораанын бижиирде Ортаа Азияның түрк дылдарының *саксаул* (кургаг ховуга үнер чавыс ыяш), *саман* (дойну тараа саваңы-биле холааш кылган өрттетпээн тууйбу), *алма* (яблоко), *аксакал* (улгады берген эр кижин), *домбра* (дошпулуур хевирлиг хөгжүм херексели) деп сөстөрни болгаш тыва диалектилерниң алыс моол уктуг *орай* (баштың тейи) деп сөзүн ажыглаан. Мооң чылдагаанын чүнүң-биле тайылбырлаарыл?

Саксаулдуң кыпкан оду чалбышталып,
Суугуда хөглүү кончуг дызырай-дыр.
Саман бажың дойдан шаптаан дээвииринде
Суггур чаашкын дамдылары догдурай-дыр.

Көзенектен харап алган алма будуу
Дыдырарган хадыңчыгаш сагындырды.
Хөрээм өйүп, сактып чораан Тыва чуртум
Дыңнап ханмас аялгазын куттулдурду.

Соңга өттүр талыгырда кажарарып,
Ала-Тау меңги бажы кылая-дыр.
Солаңгылаан ооң шипшик орайындан¹
Алдын Тывам адышта дег көзүлген боор.

А мен мында, казах чурту, талыгырда
Аксакалдың домбразын дыңнап ора,
Ачам ашак айтып берген хөмейин
Ала-чайгаар салыпканым эскербедим.

Игорь Иргит

12. Номчуңар. Фразеологизмнерни синоним сестери-биле солуңар.

Анна Суузунмаа байгы турган сагыш-сеткилин шагжаң
хөрээнге чааскаан шыгжап алган.

Эртен Анна орундан турбаан. Чем кылбаан. Аяк эрни ызыр-
баан...

Дүъш эртип, тайгага ыяштар хөлегези узап чоруй, ыржым
болгаш соок кежээ дүргени кончуг дүжүп келген. Аннаның
чүрээ чоорту оожургап орган...

База катап-ла дилги чипкен уйгу, база катап-ла төнмес-бат-
пас узун дүн. Уйгу эми-даа дузалаваан. Кара хилинчек...

Эжик соктааны дыңналган... Ким болган. Анна аксын ажыт-
паан.

— Хааржакка дегбээннер-дир — деп, Ким аяар чугаалаан...

— Четтирдим, Ким. Ачамның бажын кым-даа кованнадып
шыдаваан... Дүүн канчап дүн ортузунда мени тып алдың? (*Кы-
зыл-Эник Кудажы.*)

¹ Шипшик орайындан — бедик бажындан.

13. Номчуңар. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрнү ушта бижип алыңар. Оларны канчап билип алдыңар? Ол сөстөр утка талазы-биле кандыг бөлүктөргө хамааржыр-дыр?

ЧЫЛЫДАР МАЙЫКТААШТАР.

Италияда бүдүн чыл иштинде «Чер ортузу далайның мөңгө чайы» турар деп бодаванар. Өтгүр шаап турар хаттыг, чаъстыг база туманныг сезон декабрьдан февраль чедир уламчылаар. Электрилик чылыдар чүүлдүг майыктааштарны ийи итали инженер чогаадып кылган. Идиктерниң улдуңнарында тускай чылыдыкчыларны таарыштырып суп каан. Ону каш-ла минута иштинде токка улаптарга (машинага-даа чорааш), бүдүн 24 шак дургузунда чылыгып, амыраар сен. «Электрилик улдуң» бажыңга кедер тапочкаларга-даа, хаак майыктааштарыңа-даа тааржып болур.

Итали инженерлер боттарының кайгамчык майыктааштарын телевидениеге көргүзүп тура, оларның өртөөн ыттавайн барганнар. Ол база, ылаңгыя улуг назылыг италилерге, чугула айтырыг. Кышкы чылыг идиктерниң чамдыктарының өртөө хөлчөк улуг. (*Александр Тараканов.*)

3. Морфология болгаш орфография.

14. Номчуңар.

I. Арынның ат оруннарын арыннар болгаш саннар аайы-биле ушта бижир. Айтырыгның ат орнун айтыңар. Айтырыгның ат оруннарыңа кандыг сөстөр хамааржыр ийик?

1. Ачай! Силер база мурнунга келиңер! Мен чүнү-даа дыңнавайн чор мен! 2. А сен кай баарың ол? 3. Кайы чарыны мунар сен, авай? 4. Илдирмаа ажылдаар дээш оларның кайызының-даа айтырынын шоолуг харыылавайн олурган. 5. Бис кожаага¹ баарывыс ол-дур, ачай. 6. Хаяжык-даа ыңдыг-ла ыйнаан. Силерниң артельде оон өске өөделиг кижиге бар эвес. (*Степан Сарыг-оол.*)

Ол деп ат орнун аас-биле падежтерге өскертиңер.

II. Тире демдектер-биле бот-боттарындан ылгаан айтылганың ат оруннарының аразында утка талазы-биле ылгал бар-чогун чижектер-биле бадыткап тайылбыраалаңар.

¹ *Кожая* — садыг, магазин.

бо — ол
мындыг — ындыг
мынча — ынча
мүн — ук

бо хире — ол хире
дуу — дөө — дүү
демги — амдыы

15. Дүжүрүп бижинер. Домактарның сөглөкчилери болур кылыг сөстери-ниң адаан шыйыңар. Оларның болур азы болбас хевирде хереглеттингенин кы-рынга демдеглеп айтыңар, тургузуун сайгарыңар.

ӨГ-БҮЛЕ ЧУРУМУ.

Өгге кижилерниң олурар чуруму база-ла ужурлуг. Өгнүң дөр бажы сыртык талазынга эр ээзи, дөжек¹ баарынга херээжен ээзи, ооң чанынга чаш уруглары олурар. Дөжек баары-биле өске кижиги эртпес-даа, аңаа олурбас-даа. Өске келген кижилер чүък² баарынга олурар болгаш дөрже база эртпес ужурлуг. Өгнүң бичии уруглары дөрге ойнаар. Өг ишти эргелиг болур. Бичии уруг-лар, черле аныяк кижиги улуг, кырган кижиги мурну-биле эртип болбас. Ол хүндүткел. Кижилерниң арты-биле эртер ужурлуг. Уруглар улуг улус чугаазын үзе кирбес, олардан үен-даян айты-рыг салбас. Улуг кижилер-биле кайы-хамаанчок үрелдешпес турган.

Улуг кижиниң айбызын күүседире, чагыг-сүмезин дың-наары уругларга албан. Черле бичии уругларны ада-ие чазыылга өөредип чораан. (*Осур-оол Монгуш.*)

16. Номчуңар. Болуушкун наклонениезиниң кылыг сөстерин, оларның кайы үелерде хереглеттингенин айтыңар.

БООЛУГ ХҮЛБҮС.

(*Моол хөктүг чугаа.*)

Бис бир катап арга кыдыыңга сегит бажыңга олурган бис. Хенертен дызыр-дызыр дээн дааш-ла дыңналды. Көрүп кааш, карактарывыска бүзүрөвээн бис! Боо чүктээн хулбүс караңадып олур. Ооң соонда аңарны биске сегиртип бээр ужур-луг эживис көстүп келди. Ол келгеш, мындыг каттырынчыг чүве чугаалады. Ийи ыяш аразыңга турган хулбүстү ол боолап-кан. Хулбүс ол-ла черинге кээп дүшкен. Боозун хулбүстүң кы-рынга салып кааш, таваар таакпылай берген. А кезек када сер-бээдей берген хулбүс чүү боор, оон тура халааш, бург дээн.

¹ Дөжек — орун.

² Чүък — чыышкын.

Чүктөшкизи мыйыска кедирли берген боо хүлбүстүң ооргазынга халаңайнып чоруй барган. («Шын» солундан.)

17. Номчуңар. Кылыг сөстөриниң бүгү хевирлерин (причастиелер болгаш деепричастиелерни база) айтыпшыаан, оларның морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Адыг ирей ижээнинче киреринге белеткенип, чоок-кавыда чиги дег кат, тооруун пөккүже четтирип алган, хүн херелинге дөгеленип олурда, бажынга төөгү талазы-биле чамдык ажыдар ужурлуг бодалдар дойлуп кээп-тир эвеспе.

— Шынап-ла, мынчага чедир мону канчап бодавайн чорааным ол? Эзим-аргада чурттап чоруур аң-меңнерниң кол кезии-ле бодунга хамаарышкан кат-чимистиг, оът-сигенниг ышкажыл... А мени бурган башкы оюп каапканы ол-дур, оон башка Адыгның кады деп оода бир каттың адын адап-ла каай. Че, амыдыралга чүү турбас дээрил — дээш, хаваан адыжы-биле таваар суйбааш, уламчылаан иргин:

— Эзимде кат-чимис, оът-сиген-не хөй. Адырам, Киш тускай каттыг-дыр. Бодунуң кулактарынга дөмейлеп кааны ол ыйнаан: киш-кулаа дижир ышкажыгай. А оозун оода боду тоттур чип чоруур ирги бе ол? Бышпайн турда-ла, кижилер дойлап эгелээр-дир. Кускун база-ла тускай каттыг. Кускун-кады дижир. Оозун боду-ла чооглаар амытан боор ийин оң. Мал-маган база-ла тускай каттыг болгай. Инек-караа, кызырак-караа дээш-ле чоруптар... (*Монгуш Доржунуу-биле.*)

18. Номчуңар. Эдеринчилерни болгаш дузалал аттарны хамаарышкан сөстери-биле кады ушта бижинер. Дузалал аттарның кандыг падежтерде турарын айтыңар.

Дөртөн чыл бурунгаар пароходтар оожум чоруп турганнар: бис Нижнийге чедир хөлчок үр чораан бис, ынчангаш чарашчаагай чүүлдер сеткилимни долганының баштайгы хүннерин эки билир мен.

Агаар эки апарган; эртенден кежээге чедир мен кырган-авам-биле палуба кырынга, аяс дээр адаанга, күстүң алдын торгулары-биле даараттыгган Волганың эриктериниң аразынга турдувус. Хүн Волганың кыры-биле билдиртпейн бар чораан, долгандыр бүгү-ле чүве солчуп турар, ногаан даглар черниң каас хевиниң коя сыгылары ышкаш; эриктер кырында хоорайлар

болгаш суурлар, ырактан көөрге, пряниктер ышкаш көстүр, күскү алдын бүрү суг кырында бадып орат. (*Максим Горький.*)

19. Номчуңар. Каттыштырар эвилелдерни тывыңар. Мында кирген эвилелдерден аңгыда, каттыштырар эвилелдерге кандыг сөстөр хамааржыр ийик? Каттыштырар эвилелдер кирген үш домактан чогаадыңар.

Тыва хүрештиң бир негелдези дүрген болгаш чараш хүрежири болур. Маңаа хамаарыштыр каш чылдар мурнунда үре-түң-нелдиг хүрежип чораан Улуг-Хемниң Хайыракан чурттуг Василий Базыр-Тарааның (ол ам бистиң аравыста чок) хүрежин кончуг сонuurгаар чордум...

Моол хүреш биле тыва хүрештиң арга талазы-биле ылгалы чок деп бодаар мен. Ынчангаш каш чылдар бурунгаар Моолдун «Залуучуудын үнэн» («Аныяктарның шыны») солунга моол мөгелерниң 24 аргазын тайылбырлап бижээн турган. Ол үеде хүреш эрттирерин удуртуп, баштап турган даргаларга «Мону очулдуруп көрээлиңерем» дээримге, херекке-даа албас болганнар. Мөге кижини хүрежип турары удурланькчы мөгезиниң аргазын билири чугула болгу дег. (*Григорий Санчаа.*)

20. Дүжүрүп бижиңер. Аңгылаар эвилелдерниң адаан шыйыңар. Үзүндүде кирген ниити хереглеттингир эвес сөстөрни болгаш сөстөрниң фонетиктиг языларын айтыңар. Мында ажыглаттынган *чааш*, *хайыраган*, *адыг* деп синонимнерниң аразында ылгалын тайылбырлаңар.

— Чааш-даа — дайзын. Шаанда тайгага чоруур шаавыста, хуртун боо бар эвес. Ынчаарда хайыраган дээрге бир черге он ажыг кылаштажып чоруур чиме болгай.

Хайыраганны даялаарда, көвей арга бар. Чааш боду анаада кижиден дыка дезер аң. Ооң эң-не каржы үези: бир болза чазын киргиннеп турунда, бир болза чиир үвүн басып алганда, бир болза аш-чутка таварышканда. Ол эмес болза, кижигиди шаппас, харын кижиден бурун дезер ыйнаан мооңар.

— Кайызы коргунчугул: ижээнде адыг бе азы оъттап чорааны бе?

— Кылыктандыра бээр болза, кайызы-даа коргунчуг.

21. Номчуңар. Артынчыларны бөлүктөр айы-биле (айтырыгың, бадыт-калды, дадагалзалды, күштелдирериниң кылдыр) ушта бжиңер.

Чолаачы эдип турар хураганны куспактааш, ооң холун тут-пушаан: — Экии, эш Хураган! Мени таныр сен бе, өңнүк? Мэң адымны билер сен бе? — деп, ону чаптап чугаалангылаан.

Сурун кыс үзе кирген: — Мэ-ээ — деп тур ышкажыл. Ол дээрге ооң дылында силерниң адыңарны Кошкар-оол дээни ол.

Кыстар база-ла чир шоң дүшкен. Чолаачы арай ыядыксап чугаалаан: — Чок, өңнүк. Мэң адымны арай соора билип тур сен. Мен өшкү аймаа аттыг кижии боор мен. Сагынмайн тур сен бе кай?

Хураган база биеэ хевээр эткен.

— Чүү дидир? Ам база очулдуруп берип көрүңерем — деп, чолаачы сурун кысты тулдуруп дээнзиг айтырган.

— Силерниң адыңарны Хунажык дээр болбазыкпе деп чугаалап тур ышкажыл.

— Чок, өңнүк, сагынмайн тур сен. Анай-оол деп кижии боор мен. Угааның арай хирелиг эш-тир сен. (*Владимир Серен-оол.*)

22. Номчуңар. Аян сестерин айытпышаан, оларның чүнү илередип чорурун айтыңар.

— Оо! Эжим! — деп алгырган... Бодум үнүмнү бодум безин дыңнавадым.

— О-о-й, акым! Тас-оол! Мени өлүрдү...

— Ойт, ыыттай-дыр! — деп, бир ашак угаан чок, сымыранган ышкаш, от аразында кышкырды.

— Өлдүм! От чиди, тудуңар! — дидим...

— Кандыг-дыр сен, Аңгыр? — деп, Тас-оол акым бажымны, арнымны суйбап келди.

— Мени тудуңар, акыларым, от чиди! — дээш, акымдан чаңгыс холум-биле туттунуптум.

— Бээр болуңар, дириг-дир...

— Бели чудук алдында-дыр!

— Эве-эве! Мен база өрттендим!

— Ма! Өл шары чонаа-биле базырыптыңар!

— Отче хар дажыглап урар-дыр...

— Бээр-бээр!.. А халак! Кончуун!.. (*Степан Сарыг-оол.*)

Синтаксис.

Синтаксис грамматиканың кезээ болур болгаш сөс каттыжышкынын база домакты шинчилеп өөренир.

Бижикке сөстер каттыжышкыннарының болгаш домактарның тургузуун (бүдүжүн) база утказын шын көргүзери-биле бижик демдектерин ажыглаар. Бижик демдектерин доктааттыган дүрүмнөр *ёзугаар салырын п у н к т у а ц и я* деп адаар.

СӨС КАТТЫЖЫШКЫНЫ.

4. Сөс каттыжышкынының сөстен болгаш домактан ылгалы.

23. Номчуңар. Карартыр парлаан сөс каттыжышкыннарын дүжүрүп бижээш, чугула (өзек) болгаш чагырткан сөстерни тывыңар, оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыңар. Сөс каттыжышкынының сөстен ылгалы чүдел? Ооң домактан ылгалы чүдел?

Үлегер и: *Тавактарны салыр.*

ДУШТЕКИ ЧЕМДЕ СТОЛДУ ДЕРИИРИ.

Тавактарны столдуң кыдыындан бичии ырадыр **салыр**. Херекселдерни (омааш, серээ, бижек) бир дугаарында кайы чемни чиирде херегин бодап, баштай **оң талазынга салыр**. **Бижектиң бизиниң** чанынга стакан, а тавактың солагай талазынга **компот ижер сава** азы салат тавакчыгажы чыдар. Компоттуң чемижин чиир омаашты улуг тавактың мурнунга доора, тудазын оң талаже кылдыр салып каар. Ооң-биле кады **чигирзиг чемнер** чиир херексел турар. Дустуг **саважыгаштарны** элээн хөйнү салыр. А мүн сакпыңын хымыжы-биле кады эң эптиг черге тургузар. («Тываның аныяктары» солундан.)

Сөс каттыжышкыны утка болгаш грамматика талазы-биле холбаалыг ийи азы оон-даа хөй сөстерден тургустунар. Ол чугула (өзек) болгаш чагырткан сөстерлиг болур. Чагырткан сөс чугула сөстен үнген айтырыгны харыылап, ол сөстү тайылбырлап чоруур, чижээ: *ой* (кандыг?) *аът*, *чараштыр* (канчаар?) *бижиир*, *карандаш* (чүнү?) *садып алыр*. Мын-

да ой, чараштыр, карандаш дээрге чагырткан сөстөр, а *агт*, *бижиир*, *садын алыр* дээрге чугула (өзөк) сөстөр.

Сөс-даа, сөс каттыжышкыны-даа чүвелерни, кылдыныгларны азы ылгавыр демдектерни адаар. Ынчалза-даа сөс каттыжышкыны, сөске бодаарга, оларны улам тода адаар, чүгө дээрге чагырткан сөс чугула сөстү тодаргайлап, ылавылап турар. Деңнеңер:

сөс	сөс каттыжышкыны
ыраажы	аныяк ыраажы
чугаалаар	дыңналдыр чугаалаар
белеткенир	шылгалдага белеткенир

24. Номчуңар. Карартыр парлаан сөс каттыжышкыннарында чагырткан болгаш чугула сөстөрни айтыңар. Чугула сөстөр кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенил, чагырткан сөстөр чугула сөстөргө чүнүң дузазы-биле хамаарышканыл, тодарадыңар. Бо каттыжышкыннар кандыг эге хевирлерлигил?

Чежемейниң оран бай бол, Четки-биле балык шүүреп, Аңнар боолап, куштар хойзуп, Аксым черле амдажываан.	Оларда мээң өжээним чок — Ойнап, оъттап, ужуп чорзун. Чүгле аң, куш, балык үнүн Шүлүктээр дээш чадашкан мен.
---	--

Ону канчаар чедип аарын
Окта черле билбес-тир мен,
Салым-чаяан херек тур боор.
Чаңгысчепсээм — демир-үжүк,
Оомну мен төтчеглекчи,
Оорларже шыгаап чорууйн.

Салчак Молдурга

Сөс каттыжышкыны, сөс ышкаш, эге хевирлиг болур. Ооң эге хевирин чугула сөстү барымдаалап илередир. Чижээ, бир эвес чүве ады (азы чүве ады уткалыг хереплеттинген өске чугаа кезээ) чугула сөс болуп чоруур болза, ооң эге хевирин чаңгыстың санының адаарының падежи болур, а кылыг сөзүнүң (база ооң хевирлериниң) эге хевирин келир үениң хевирин болур. Ынчангаш үстүндө шүлүктө *четки-биле шүүреп* деп сөс каттыжышкынының эге хевирин — *четки-биле шүүрээр*, а *шүлүктээр дээш чадашкан мен* деп сөс каттыжышкыныны — *шүлүктээр дээш чадажыр*.

Тыва дылда сөс каттыжышкынының чагырткан сөзү чугула сөзүнүң мурнунга турар. Чагырткан сөстүң чугула сөске хамааржырын падеж кожумаа (*белекке алыр, номну номчуур, ховагандан кортук*) азы эдеринчи (*чүске чедир санаар, хөвөң ышкаш хоюг, расписание ёзугаар кичээлдээр*), чок болза чагырткан сөстүң туружу, тодаргайлаарга ооң чугула сөстүң мурнунда турары (*шынчы өңүк, мактап ырлаар, кызымак ажылдаар*) илередир.

25. Карартыр парлаан сөс каттыжышкыннарының кайылары фразеологизмнер, кайылары анаа сөс каттыжышкыннары болурун айтыңар. Анаа сөс каттыжышкыннарын эге хевирлеринге ушта бижээш, чугула болгаш чагырткан сөстөрүн айтыңар.

Кара элдеп чүве! Сат Манчакай дээрге шагда-ла көзүлбестей берген, кажан-кезээде **одунмас уйгузун** удуп чыдар... Бир кезек үеде Манчакай ол **башкының сагыжынга кирбейн** безин чораан, ооң кадында **Хову-Аксынга келгеш**, Ыраажы-Хемниң, харын-даа бүгү Тываның база бир алдарлыг сыгыртыр ыраажызының дириг болгаш күштүг **үнүн дыңнаар** боор мен деп бодавайн чораан.

Бууарып бар чыдар **дыдыраш бажын** суйбай каапкаш, башкызы айтырган-дыр:

— Бистиң аалдың чорта берген ыраажызының үнүн кайыын тып алдың?

— ...Бо суурдан чаңгыс-даа тыва ырлыг пластинка тыппаан мен, башкы. Бир катап эжим Муса онза пластинка тып эккелген. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

26. Дүжүрүп биживишаан, каттыжышкын бүрүзүн эге хевиринге тургузуңар.

Үлегери. *Тайга эдээнде — тайга эдээ.*

Тайга эдээнде, таныш эжинче, иелдирзин кыйгырарга, өөредилге чылының, дошка чуңгулаарда, дүн дүшкүже, аажок өөрүнчүг, кончуг шыырак.

27. Сөс каттыжышкыннарын болгаш домактарны деңневишаан, дүжүрүп бижип алыңар.

стадионга чыгыр
үр эвес сүмележир
эстафетага киржир

Стадионга чыылдывыс.
Судьялар үр эвес сүмелештилер.
Эстафетага кым киржирил?

эгелээринге белеткенир
мурнап маңнаар

Эгелээринге белеткениңер!
Кым мурнап маңнап олур?

Сөс каттыжыышкыны биле домактың аразында ылгалы чүде-дир? Сөс каттыжыышкынында тускай интонация (адаар аян) болгаш төнгөн утка бар бе? А домакта?

Домак чүвелерни, оларның кылдыныгларын болгаш ылгавыр демдектерин, сөс каттыжыышкыны дег, анаа-ла адаар эвес, харын оларның дугайында кандыг-бир дыңнадыг, айтырыг азы дилег ийикпе дужаал илередир. Ынчангаш домак бүрүзү тускай интонациялыг болгаш төнгөн уткалыг болур. Бижикке домактың сөөлүнге улуг сек (точка), айтырыг демдээ, кыйгырыг демдээ азы хөй сек салыр.

28. Номчуңар. Домак бүрүзүн кандыг сорулга-биле — дыңнадыг, айтырыг азы дилег-дужаал илередир дээш чугаалаанын тодарадыңар. Оларның сөөлүнде кандыг бижик демдектери салганын хайгаараңар.

— Демги капитан акый кат хөй диди. Мынаар өрү үнүп көрөөлем — деп, Лена каттаксаанын чугаалаан.

— Чүү чүвеге чыып алыр бис?

— Анаа чыып чээй-ле бис... Кат сыкпас, хөөкүйлерни. Ындыг эвес, бо хөрөктээштеривиске чыып алыыл. Иревиске, капитанарга сартыктаар бис — деп, Лена сүмелээн.

— Шынап-ла. Чаңчаар ирей хөктүг кижиге, сартык бээрге, «Уучак!» деп каар.

— Четгирдим дээри ол-дур ийин — дээш, Леназы каттырган.

— Кат сартыктаарывыска, база-ла «уучак!» деп каар боор але? — дишкеш, уруглар ирезин чаптап, хөлчөк-ла каттырышканнар. (Леонид Чадамба.)

5. Сөс каттыжыышкыннарының тургузуу болгаш грамматиктиг уткалары.

29. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр каттыжыышкыннарын мынчаар бөлүктөй ушта бжиңер: 1) чугула сөзү чүве ады болур сөс каттыжыышкыннары; 2) чугула сөзү кылыг сөзү болур сөс каттыжыышкыннары; 3) чугула сөзү демдек ады болур сөс каттыжыышкыннары; 4) чугула сөзү наречие болур сөс каттыжыышкыннары.

Горячинскиниң изиг сулуг аржаанының тывылганының дугайында мындыг чугаа бар. Та шын, та тоолчургу чугаа. Ону уктавадым.

Бурят кижн ыттыг аңнап чораан. Ол аң сүрүп тургаш, ыдын балыглапкан. Канчаар-даа арга чок деп бодааш, ыдын каапкан. Ыдын кээргеп, хараадаан аңчы каш хонгаш келген. Ыды үңгеп чоруй барган болган. Соондан истеп келирге, бузу буругайнып чыдар дамырак кара суг көстүп келген. Балыг ыды дүште-даа чок каң-кадык маңнап турган.

Доң кыжын безин көк сигенниг, изиг суглуг дамырактан ыды экирзэн деп чүвени аңчы эндевзэн. Оон эгелеп-ле ооргомойну ыстап шылаар, даван-даяа аскак-бүскек кижилер аңаа кирип, аарыын эмнедип эгелзэн. (*Эдуард Донгак.*)

Сөс каттыжыышкыннарының чугула сөстери янзы-бүрү чугаа кезектеринден (чижээ, чүве адындан, кылыг сөзүндөн, демдек адындан, наречиеден) тургустунар болгаш эге хевирлерлиг болур. Ынчангаш сөс каттыжыышкыннарының тургузуу янзы-бүрү.

Сөс каттыжыышкынының тургузуу биле ооң грамматиктиг утказы холбаалыг. Чижээ, *ак хар, чаа солун, дайынчы өңүк, ханы оңгар, бедик даг* чергелиг сөс каттыжыышкыннарының тургузуу дөмей (чугула сөзү — чүве ады, а чагырткан сөзү — демдек ады) болгаш грамматиктиг утказы база дөмей: чүвени болгаш ооң ылгавыр демдзэн илередир.

Бажың тудар, тараа тарыыр, шүлүк бжиир чергелиг сөс каттыжыышкыннары база ниити тургузулуг (чугула сөзү кылыг сөзүндөн, чагырткан сөзү онаарының падежинде чүве адындан тургустунган) болгаш грамматиктиг утказы база дөмей: кылдыныгны болгаш аңаа таваржыр чүүлдү илередир.

Чараштыр бжиир, үре-түңнелдиг ажылдаар, аяар чугаалаар чергелиг чагырткан сөзү наречиеден, чугула сөзү кылыг сөзүндөн илереттинген сөс каттыжыышкыннары кылдыныгны болгаш ооң ылгавырлыг демдзэн айтыр.

30. Номчунар. Карартыр парлаан сөс каттыжыышкыннарын эге хевирлеринге тургуспушаан, баштай чугула сөзү чүвени илередир, ооң соонда чугула сөзү кылдыныгны илередир, адак соонда чугула сөзү чүвениң ылгавыр демдзэн илередир сөс каттыжыышкыннарын ушта бжинер.

Нина суурга орай келген болгаш, суурнуң уруглары-биле таныжып четтикпзэн. Ынчалза-даа хоорай уруунуң келгени суурнуң бүгү уругларынга дыргын тарай берген.

Эртен радионун ырлаарындан **Нина** оттуп келген. **Ханада** шак тос шакты айтып турган. **Кырган-авазы** шагда-ла турган, шаланы безин чуп каапкан. **Чемниң чаагай амданнныг** чыды печкадан кээп турган.

— **Нина**, уйгуң ханган боор, уруум. **Изиг хуужуур**, блины, **чөпкектиг тараа** чиир сен. **Көрдүң** бе, сээң-биле ойнаксааш суурнун уруглары кудумчуда сени **шагда-ла манай берди** — деп, кырган-авазы чассыдып чугаалаан. (*Ондар Сегленмей.*)

31. Сөстөр каттыжышкыннарын бердинген схемаларга хуваавышаан ушта бижиңер.

Демдек ады + чүве ады: ...   Чүве ады + чүве ады: ...
Чүве ады + кылыг сөзү: ...   Наречие + кылыг сөзү: ...
Наречие + демдек ады: ...   Наречие + наречие: ...

Шыргай арыг, чавыс херим, куш уязы, аң оруу, тоол ыдар, инек саар, ногаан шык, дораан келир, аажок улуг, орай дүне, чиг эът, инек изи, демир хаалга, балык сыырткыштаар, даарта чанар, кедергей чырык, чаашкынныг эртен, чылыг хөйлең, стол буду, хем кежер, кылын ном, ат салыр, алдын шак, маргылдаага киржир, өжегерээн алгырар, дириг балык, кичээлге олуржур, карартыр будуур, сүттүг шай, шуут кырыыр, мырыңай чаш, шак ынчалдыр, үнелиг шаңнал, ажыл шагы, улуг угаанныг, томаанныг оол, дыка эрес.

32. Айыттыңан уткалар езугаар үш-үш сөс каттыжышкыннарындан тургузуңар.

- 1) Чүве болгаш ооң ылгавыр демдээ (демдек ады + чүве ады).
- 2) Кылдыныг болгаш аңаа таваржыр чүве (чүве ады + кылыг сөзү).
- 3) Кылдыныг болгаш ооң ылгавыр демдээ (наречие + кылыг сөзү).
- 4) Чүве болгаш ооң бүткен материалы (чүве ады + чүве ады: *хөм идик дээн ышкаш*).

○ 33. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр каттыжышкыннарының тургузуун болгаш грамматиктиг уткаларын тайылбырлаңар.

— Ала карак даалыктаар. Элдеп, акый. **Тергиин шевер** Хертек Тойбу-Хааның «Чыткан те» деп ажылын көрдүм. **Эмин**

эрттир чараш ажыл. Даг бажында **чыдар те**. Улуу дээрге **чыткан серге** хире. Хүнге дөгеленип чыдар тени куу-хүрең **даштан оюп-сиилбип** кылган, артында карактары чивецнээнзиг, чүгле тынары дудуу. Мен бодаарымга, Тываның төп музейинде эң-не улут **хемчээлдиг** ажыл ол болгу дег. Ол тениң мыйыстарында **кыдырыктарын санадым**, он дөрт болду, ол болза он дөрт харлыын херечилеп турар кертиглер-дир. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

6. Сөс каттыжышкыннарында болгаш домакта сөстөрнүң холбаазы

34. Номчунар. Карартыр парлаан сөстөр каттыжышкыннарының чагырткан болгаш чугула сөстөрүн айтыңар. Олар тус-тузунда кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенил? Домак бүрүзүндө чагырткан сөс чугула сөс-биле чүнүң дузазы-биле холбашканыл?

Сүттүң өңү ак. Тыва кижини бурун шагда от, суг, чер, дээр, даг, хем ээзинге чалбарыырда, **сүттү чажып чораан. Эки кижини** тывалар ак сеткилдиг дээр. Чуртталганың оруун тывалар **ак орук** дээр. Сүттен тывалар өреме, чөкпек, саржаг, ааржы курут, быштак, **эзжегейни** шаг-төөгүдөн **кылып** чораанын улустуң шевери Хертек Мижит-Доржу бодунуң «Хойтпак тиккен кадай» деп ажылында чуруп көргүскен. Сүттен амданныг болгаш **хүндүткелдин чемин** бурун өгбелер кылып чораанын чонар-даштың хуулгаан шевери Мижит-Доржу амгы шагның аныяктарынга сагындырбышаан, эки **чаңчылды хөөржүдүп** болбазын чагып каан. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

Сөс каттыжышкынынга болгаш домакка сөстөрнүң холбаазы дөрт хевирлиг: б а ш к а р ы л г а , х а м а а р ж ы л г а , к а т т ы ж ы л г а , т а а р ж ы л г а .

Чагырткан сөс (чүве ады азы чүве ады уткалыг хереглетинген өске чугаа кезээ) хамаарыштырарының падежинден аңгы доора падежке (эдеринчилиг азы эдеринчи чокка) турар холбааны б а ш к а р ы л г а дээр. Чижээ: *сандайга олулар, сандай кырынга олулар, сандайны долгандыр кылаштаар.*

Чагырткан сөс хамаарыштырарының падежинде (кожумактыг азы кожумак чок), чугула сөс хамаарылга кожумактыг болур холбааны х а м а а р ж ы л г а дээр. Хамааржылга холбаазы ийи талалыг, удур-дедир холбаа болур. Чижээ: *мээң*

сорулгам, авазының оглу, аңның чыдыны, кудук суу, тоорук сайы.

Чагырткан сөс чугула сөске чүгле утка талазы-биле (кандыг-даа кожумак азы эдеринчи чокка), туружун ёзугаар мурнундаазы соондаазынга хамааржыр холбааны к а т т ы ж ы л г а дээр. Чижээ: *кызыл пөс, алдын шак, аянныг номчуур, уткуштур кылаштаар, чиир чем, саар инек, эрткен чыл, доңган хол.*

Чагырткан болгаш чугула сөстөр кайызы-даа бир дөмей санда болгаш арында турар холбааны т а а р ж ы л г а дээр. Чижээ: *Мен номчудум. Ол номчуду. Силер номчудуңар. Бис ажилчыннар бис.* Тааржылга домактың чугула кежигүннериниң — кол сөс биле сөглекчиниң аразынга турар. Тааржылга база-ла ийи талалыг, удур-дедир холбаа болур.

Башкарылга, хамааржылга болгаш каттыжылга сөстөрниң сөс каттыжышышкынынга-даа, домакка-даа холбаазының хевирлери болур, а тааржылга чүгле домак кежигүннерин — кол сөстү болгаш сөглекчини холбаштырар.

35. Номчуңар. Сөс каттыжышышкыннарында сөстөрниң холбааларын адаңар. Чагырткан болгаш чугула сөстөрниң кандыг чугаа кезектеринден илереттингенин чугаалаңар.

Кудумчуну ширбиир, тоожу номчуур, ыяш олуртур, өөк илер, идик улдулар, хүнге дөгеленир, чаашкындан чаглактаныр, хөлегеге олулар, өөредилгеже чүткүл, балыктаары-биле чоруптар, идепкейлиг дээш шаңнадыр; мээң таныжым, сээң сумкаң, эжимниң чагаазы, силерниң школаңар, тулаа кужу, ай чыры, бистиң сорулгавыс; чылыг хүн, ногаан шык, кызыл чечек, ыяш хүүрек, шой паш, эм оът, быжырган далган, кескен сиген, чанар куштар, мунар аът, эрте турар, өйүндө келир, өжегээр озалдаар, уткуй маңнаар.

36. Номчуңар. Башкарылга холбаалыг сөс каттыжышышкыннарын ушта би-жээш, чагырткан сөстөрниң чүнүң-биле илереттингенин чугаалаңар.

Сонуургаачалывыс аайлыг эвес, бар-ла чыткан хептерниң шуптузун шаанга киир тудуп, суйбап келген бис.

— Силерниң эккелген хептеринерни шупту магадап көрдүвүс, Айлаңмаа Дембиловна. Ынчаарга ол чораан хоорайыңарда кандыг-кандыг театрлар, музейлер, тураскаалдар бар боор чүве-дир? Оларның дугайында каш сөстен чугаалап берип

көрүнөрем — деп, бистиң мурнакчы саанчывыс Долума угбай дилээн.

— Бир эвес театр, музей, тураскаал көөр дээн болза, Кызылдан көрүп алырга ол-ла ышкажыл. Ында олар шупту бар-ла болгай. Мен болза ынаар саттынып алыр дээш чораан кижидир мен ийин. Чогум чүү деп хоорайларга чораанывысты сонуургап турарыңар аргажок болза, дараазында ужуражылгага мээң ашаамны чалап алыңар. Ол блокнотунда шуптузун бижип алган хире кижичүве. (*Василий Монгуш.*)

37. Үлегер домактарны дүжүрүп бжиңер. Башкарылга, хамааржылга болгаш каттыжылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарының чагырткан болгаш чугула сөстөрүн айтыңар. Башкарылга болгаш хамааржылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарында падеж кожумаа чок болза, падежин айтырыглар дузазы-биле тодарадыңар.

1. Чепти эжип өөренир, чеченни сактып өөренир. 2. Үжүк билбес кижичүн чоктан дора. 3. Ээремниң дүвү ырак, эртемниң дөзү ырак. 4. Бижектең чидии херек, сөстүң чигези херек. 5. Үзөр буга мыйыс дөгээр, үлегер билбес күш дөгээр. 6. Аът багын мунуп билир, төрөл багын кирип билир. 7. Кырган аът орук часпас. 8. Демниг сааскан теветудуп чиир. 9. Чыткан тевете аксынга каңмыыл кирген. 10. Эртемге чоок кижичү бургандан ырак.

Бо үлегер домактарны кажан, кандыг таварылгаларда ажыглаарыл?

Башкарылга азы хамааржылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарынга доора падежтерде турар чагырткан сөстөр чамдыкта падеж кожумаа чок (даштындан көөрге, адаарының падежи хевирлиг) бооп болур. Ындыг таварылгаларда чагырткан сөстүң падежин айтырыглар дузазы-биле тодарадыр. Чижээ: *суг* (чү нү?) *ижер*, онаарының падежи, башкарылга; *арыг* (чү же? кайнаар?) *кирер*, углаарының падежи, башкарылга; *тайга* (чү нүң?) *үңүжү*, хамаарыштыларының падежи, хамааржылга.

38. Сөзүглелде сөс каттыжышкыннарын холбааларының аайы-биле бөлүктөй ушта бжиңер.

Шагның дөрт ээлчээнден Час чараш-даа, чалыы-даа ышкаш сагындырар. Час чараш кыстарның омур-хевирин олчаан дөзөп алганзыг. Частың аажы-чаңы чаш уругларны дег. Ооң орлан-шоваазы, сыртылаалыг шырайындан чылыг хүлүмзүрүү хүннүң

херелдери-биле хүннү бадыр ойнап кээр. Чер иениң чылыг куспаанда Часче чайынныг Хүн саарлып турар алдын херелдерин саап-ла эгелээр. Чер болгаш Хүн иелериниң сеткип четпес чемгир, хоолулуг аа сүдүнден Час шактап эвес, а минуталап өзүп эгелээр. (*Владимир Серен-оол.*)

39. Номчуңар. Башкарылга, хамааржылга болгаш каттыжылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарын айтыңар. Чагырткан сөзү чугула сөс-биле эдеринчи дузазы-биле холбашкан сөс каттыжышкыннарын ушта бижирер.

Чылыг сөстүң күжүн тыва улус шаг-төөгүден бээр үнелеп билер. Буянныг эки чүве кылган кижиге «четтирдим» деп чугаалаар. Улугларга хүндүткелди, башкыларынга өөрүп четтиргенин, эш-өөр-биле найыралды, сеткилинге чоок кижиге ынакшылды чылыг сөс-биле илередиксээр бис. Ындыг таварылгаларда куттулуп кээр ырларның сөс-домаа чымчак, аян-хөөнү уян болгулаар ышкажыгай. (*Доржу Куулар.*)

40. Каттыжылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарын ажыглааш, бөлүк бүрүзүн домак кылдыр бижирер.

1) Дымырадыр чаар, ийи хүн, ак чаъс; 2) хөй хой, терең сиген, хүнзедир оъттаар; 3) удавас эгелээр, турисчи походтар, элээди, уруглар; 4) шупту өөреникчилер, бижимел ажыл, эки күүседир.

○ 41. Номчуңар. Домактарның чугула кежигүннериниң аразында холбаазын, оларның кандыг саннарда болгаш арыннарда турарын тодарадыңар.

1. Сен инек кадарып көргөн сен бе? 2. Мен сени өөренири база эки кижиге ыйнаан кылдыр бодадым. 3. Сен кызып өөренир сен, мен дузалаар мен. 4. Силер бистиң кылып турар ажылы-высты уламчылаар силер. 5. Бис ажилдаалы, силер өөрениңер. 6. Өөреникчилер класс-класс аайы-биле школаже шуужуп эгелээн. Олар Диизеңмаа Диизмеевнадан астыгып калбазын кичээнгеш, ... шошкуй аарак кылаштажып органнар. (*Ондар Биче-оол.*)

□ 42. Домактарда сестерниң аразында башкарылга, каттыжылга болгаш хамааржылга холбааларын айтыңар.

АЧАЗЫНЫҢ ЧАГЫЫ.

Шаанда архитектор Власовтуң ачазы, оглу элээди апарганда, узун орукче аъткарып тура, мынчаар чагаан:

— Ужур таварышканда, чуртталганың иштинде сигенни-даа чиир апаар сен, суланы чигеш, киштээр хүлээлгени-даа күүседир апаар сен, Николай.

Ачазының чагыын Николай Власов, шынап-ла, чуртталгазының бүгү дургузунда сагып келген. Дайынга безин чогуум-на ооң ачызында ажырбайн дириг үнген хире. Дөртен бир чылда чылча шаптырган партизан отрядының арткан кижилери-биле катый-хаара ону тулааже чыгап кирипкен.

Бүдүн чартык ай ажыг үе иштинде Николай тулаага өөрү-биле кады олуруп келген: мөөгү, кат-чимис тып чип тургаш, ажырбайн барганнар. Ачазының сөстөрүн сактып кээрге-ле, ол сөстөр кадыг-бергени ажып эртеринге дузалап кээр болган. (*Фёдор Абрамов.*)

КАТАПТААШКЫН.

Сөс каттыжышкынының сөстен ылгалы чүдөл?

Сөс каттыжышкыны кандыг сөстөрдөн тургустунарыл? Чижектерин көргүзүңер.

Сөс каттыжышкыны биле домактың аразында ылгалы чүдөл?

Сөс каттыжышкынының эге хевириниң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

Сөс каттыжышкынының тургузуунуң болгаш грамматиктиг утказының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

Сөс каттыжышкынында болгаш домакта сөстөрниң холбаазының кандыг хевирлери барыл?

43. Скобкаларны ажытпышаан, сөстөр каттыжышкыннарын чогуур падежтерге тургускаш, дүжүрүп бижидер. Оларда чагырткан сөстөр чугула сөстөргө чүнүң дузазы-биле хамаарышкан-дыр?

Үгер-терге деп чүл ол? Сөстүң боду база-ла улаан-булуң дээн ышкаш (моол дыл) үнген — инек-терге. Бир-тээ (бода мал) деңнеп турар болганда, улуг терге турган болбайн аан. Ийи дугуйлут, чүгле (чудук сөөртүрү) таарыштырган. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

44. Номчуңар. Каттыжылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарын айтыңар. Оларның чагырткан болгаш чугула сөстөри кандыг чугаа кезектеринден илереттингенил?

ЧЫЛДАК.

— Хүреш эгелээриниң мурнунда дыка-ла девидиң, оглум. Ол хиреде кижии ашпайн бардың аа? — деп, довураан кактанып кылаштап келген мөгеден ак баштыг ирей айтырган.

— Эмин эрттир үр девиир дээш хамык күжүм үне берген болду ышкажыл, кырган — деп, октадып алган оол харыылаан. (Василий Монгуш.)

ДОМАК.

7. Домактың тургузуу болгаш грамматиктиг утказы.

45. Номчунар. Медээ, айтырыг болгаш кыйгырыг домактарын айтыңар. Алгы домактарының онза чүүлү чүдөл? Оларны база сөзүглелден тывыңар.

С а и д а. Ийе, чанар бис, Сай. Адыр, бичии манавыт шүве. Чогаадымның эгезин бижип алың... «Өңүктерим аалыңга» деп адап алзымза, кандыг деп бодаар сен?

С а й з у у. Ажырбас-ажырбас. Дүрген бижи че!.. Мен аас-биле чугаамны «Солун ажыл» деп адаар мен.

С а и д а. Словарьлыг сөстөривис бар але? Адырам... Хозар, тоотпалаар, ыдар, шагжалар, кажык, даалы. Мен ол сөстөрни база ажыглаар мен. Чогаадымга киир бижиир мен.

С а й з у у. Хойларның үскүлежири база дыка солун але, Саид? Хураганнарның дешкилежири база солун.

С а и д а. Ол дээрге чаш малдың деңгилдези дээр чорду. Азы тодуг-догаа өзүп семирири дээн уткалыг. (Көк-оол Чамыяң.)

Домак — синтаксистиң кол кезээ. Домактың ооргазы чугула кежигүннерден азы оларның бирээзинден тургустунар.

Домактың ооргазы ооң грамматиктиг утказын илередир. Грамматиктиг утка сөглекчи кылыг сөзүнүң наклонениезиниң утказы-биле холбашкан. Чижээ, *Уруглар ырлажып тур, Ай үңүп олур* деп домактар амгы үеде херек кырында бооп турар кылдыныг дугайында дыңнадыг илередир. *Уруглар ырлажып турган, Ай үңүп олурган* деп домактар эрткен үеде херек кырында болган кылдыныглар дугайында дыңнадыг илередир. «Шын» солунну чагыдып алыр силер бе? Бо номну номчуур силер бе? деп домактар келир үеде болур кылдыныглар дугайында айтырыг илередир. *Сугга эштиңер, Сугга эштип алган болзуңарза* деп домактар кылдыныгны боттандыраарының күзенчиин илередир.

Домак бүрүзү төнгөн интонациялык (аялгалыг) болгаш уткалык, тодаргайлаарга чугаалаан чүүлдүң бүдүн кезии болур ужурлуг.

Чугааның сорулгазының аайы-биле домактар медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары болур. Олар медээ, айтырыг, кыйгырыгны дыңзыг аян-биле илереткенде, алгы домактары болур. Оон аңгыда чиңгине алгы домактары база бар: *Күжүрүмнү! Аа өршээзин! Ок халак!*

Грамматиктиг ооргаларының санын барымдаалап, домактарны бөдүүн (грамматиктиг ооргазы чаңгыс) болгаш нарын (грамматиктиг ооргазы ийи болгаш оон хөй) кылдыр чарар: *Школаны доозар өйүвүс келген. Алды ай төнүп турда, сөөлгү шылгалдалар дужааттынган. (Монгуш Көжелдей.)*

Бөдүүн домактарны грамматиктиг ооргазының тургузуун өзугаар ийи чугула кежигүңнүг (чугула кежигүңнериниң кайызы-даа бар) болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг (чугула кежигүңнериниң чүгле бирээзи бар) кылдыр бөлүктээр.

Чаңгыс чугула кежигүңнүг-даа, ийи чугула кежигүңнүг-даа бөдүүн домактар делгереңгей эвес (ийиги черге кежигүңнери чок) болгаш делгереңгей (ийиги черге кежигүңнери бар) кылдыр чарлыр.

46. Номчуңар. Домактарның сөглекчилерин айтыңар. Оларның кылыг сөзүнүң кандыг наклонениези-биле илереттингенин чугаалаңар. Домактарның грамматиктиг уткаларын тодарадырын оралдажыңар.

Мен чүвениң ужурун ам-даа эки айын тыппайн тур мен...

— Че, дүш. Чүнү боданып тур сен? Аът кырынга хонар сен бе? — деп, Херел арай дужааган хөөннүг чугаалай-дыр.

— Удуп-даа кайын удуй бээр деп мен, харын силерниң бо «аңнаашкыныңарның» ужурун черле билип чадап тур мен — деп, дүжүп чыда, харыыладым.

— Сагыш човавайн көрүңер. Ол дээрге анаа-ла чүве-дир ийин — деп харыылааш, таакпылай берди оң. (*Салчак Токаны-биле.*)

47. Домактарның сөөлүңге турза чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижинер. Чугааның сорулгазының аайы-биле домактарның бөлүктөрүн айтыңар.

1. Бир-ле кежээ Эртине мынча деп айтырган: — Бөмбүрзек деп чүл ол 2. Бөмбүрзек дээрге бистиң чурттап турар черивисти

ынча дээр 3. Ам дашкаар үнүп селгүүстээли 4. Демги каннакчы соксай тыртып кааш, холун чайып кыйгырган: — Бээр келиңер, өңнүктер 5. Кырган-ачазы оглун бажыңыга эккелгеш, чугаалаан: — Көрдүң бе, оглум, ажылчын кижилер, оларның шевер холдары деп чүве ол ышкажыл (*Хөвөңмей Ойдан-оол*.)

48. Номчуңар. Айтырыг домактарын айтыңар, оларга айтырыг утказы кирип турар сөстөрни адаңар.

— Кандыг эртемге күзелдиг сен?

— Журналист болуксаар мен.

— Солун-сеткүүлдерге ажылдарыңар чырыттынып турган бе? Уруг бирде хүнче, бирде менче чиге көргеш, шала бүзүрөл чок үн-биле чугаалай-дыр:

— Аныяктар солунунга бир шүлүүм үнген, мындаа бирээни база чоруттум.

— Адыңны кым дээр ийик?

— Солаңгы.

— Солундан номчаан-дыр мен. «Эзим» деп шүлүк сээни ийикпе?

— Ийе. (*Монгуш Доржу*.)

49. Номчуңар. Домактарның сөөлүндө чүге кыйгырыг демдээн азы айтырыг болгаш кыйгырыг демдээн кады салганың тайылбырлаңар. Бо кандыг домактар-дыр?

1. Чүктеп алган тооргумну дүжүрүп салып кааш, элээн-не көрүп тур мен: кыс тооргу болду, чаражын кандыг дээр! 2. Тооргу хини аажок үнелиг эм болур болгаш өртээ медээжок чүве болгай, ынчап байыырым ол чоор бе?! 3. Ээ, дуңмам, аъттың ажыглалдан үнүп, херекчок апаары талыгыр ырак болгай аан... Ийет, чычаан-ныгда база эки-ле чүве чораан! 4.— Машинамның суг кудар чериниң бөөшкүнү мында канчап чедип келгени ол?! — деп, борбак ыяш тудуп алган кайгап тур. 5. Элдеп-ле аайлыг таварылгалар тургулаар аа?! 6. Сыгыр-октуг-биле канчаар (адыг) аалдаар боор ону, медээжок чүве чорбады бе! 7. Ам канчаар, хүн орайтаан-дыр, доң кыжын черге хонар эвес, чанаалам че! (*Монгуш Өлчей-оол*.)

○ 50. Номчуңар. Ийи чугула кижигүннүг болгаш чаңгыс чугула кижигүннүг домактарны айтыңар. Нарын домактарны тывыңар.

Эртенги кара имир.

Бойдушта шимчээр, алгырар, ырлаар дириг амытан одунгалак, тааланчыг уйгу үези. Эжим мени мурнай одунгаш, аьш-чемни чылыда каапкан. Изиг шай, үстүг мүннү аартап алгаш, кара-куш ойнунга бүдүү чылбыртып чедип келдивис.

Ырак сыннардан ужуп келген куштар чалгыннарын хылатпышаан, кок-кок, кок-кок кылдыр эткилээш, ыяштар будуунга шалырт кылдыр хонуп турлар. Чеже куш келгенин, кайы ыяштарда хонгулап алганын сагышка бодап ор бис. Оюнга хонган куш та чеже чүве.

Чырык имир. Тайга-сынның, эзим-арганың, бүгү бойдустан оттуушкуну эгелээн. Ынаар-ла каът дөзүндө күртүлөр хүлүрткейчип, эзимниң кара торгазы кургаг сыраны кооладыр улдай берди. (*Арагачы Доңгак.*)

ИЙИ ЧУГУЛА КЕЖИГҮННҮГ ДОМАКТАР.

8. Домактың чугула кежигүннери. Кол сөс биле сөглөкчиниң аразында тааржылга.

51. Номчуңар. Бөдүүн домактарның чугула кежигүннерин айтыңар. Чугула кежигүннерни чүү деп адаар ийик? Оларның аразында кандыг холбаа барыл?

Белек сугже ээге бергеш, арнының хөөзүн чуй берген. Кезек болгаш, эжинге чугаалаан:

— Герка, сен бистиң сыырткыштарывысты көрдүң бе?

— Чок — деп, Герка харыылаан.— Хеме соонга олурарга, чүү-даа көзүлбес боор чорду.

— Мен көрдүм. Чемиштеп каан шыйлашкыннарывыс ам-даа дириг чорду. Даарта садка ажылдап каапкаш, сыырткыштарның чемижин солуп каар херек...

...Оруктуң ортузу безин четкелек чорда, оларны Тана сүрүп чедип келген.

Кызыжактың дүвүрэни-даа хөлчөк, чугаазы безин орта билдинмес:

— Дүгдө... Дүргеденер! Силерге чугаалаар дээш маңнап келдим... (*Иван Кочевтии-биле.*)

Ийи чугула кежигүннүг домактың грамматиктиг ооргазы кол сөс биле сөглөкчиден тургустунар.

Кол сөс дээрге адаарының падежиниң кым? чүү? кымнар? чүлөр? чергелиг айтырыгларынга харыылаттынар болгаш сөглөкчи-биле холбашкан чугула кежигүн болур. Чижээ: *Ажыл-иш-даа хайнып эгелээн... Мен хөпээн сөөртүр болган мен. (Кара-оол Маснык-оол.)*

Сөглөкчи дээрге чүнү кылып тур? канчап тур? кандыгыл? кымыл? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар болгаш кол сөс-биле холбашкан чугула кежигүн болур. Чижээ: 1) *Долаана соңгаже (канчалган?) көргөн.* 2) *Өрээл ишти (кандыгыл?) шип-ле-шимээн.* 3) *Мээң харым ам (кажыл?) он сес. (Елена Бады-Мөңгө.)*

Кол сөс биле сөглөкчи кайызы-даа бир дөмей арынга болгаш бир дөмей санга турар. Чугула кежигүннерниң аразында ындыг холбааны тааржылга дээрин үстүнде айыткан бис. Чижээ: 1) *Силер ылап-ла алдын холдуг кижидир силер.* 2) *Мен коллекционер кижимен.* 3) *Сен база кайын-на кылаң өөренип чораан болдуң аан.* 4) *Хомудавайн көрүңер, силерни бис чалаваан болгай бис.* 5) *Суур эмнелгезиниң бүгү ажылдакчылары бут кырынга хондулар. (Кызыл-Эник Кудажы.)*

Хөйүнүң санының үшкү арнынга сөглөкчи хөйүнүң санының кожумаа чок туруп болур. Чижээ: *Чугле быжыг туруштуг кижилер аас-кежиктиг чурттап шыдаар. (Кызыл-Эник Кудажы.)*

52. Номчуңар. Домактарның грамматиктиг ооргаларын айтыңар. Авторнун сөстөрүнге хамаарышпас домактарның чугула кежигүннерин ушта бижиңер. Оларның (кол сөс биле сөглөкчиниң) аразында тааржылга холбаазы барын чүнүң-биле бадыткап болурул?

— Чоруур өй келген-дир, кайгалдар. Кым кайыже баарыл, чээ? Бодум хуумда Белдир-Дагның дөзүңге чедер мен. А сен кайыже баар сен, Чыргай?

— Мен-даа Кызыл-Хажыыже баар мен. Аңнап-даа өскөн, адып-даа чораан черим ол — дигеш, бырдаан дээр хуртун боозун суйбагылай-дыр.— Күжүрүң дээп турда ана карак-ла болбазыкпе.

— Мен Дестиг-Каътче барып көрейн — деп, Димит таваар чугаалааш, сиирленчек узун холдары-биле үш адар аңчы карабинин чоокшуладып олур.

База-ла мен хөөкүйнүң ат-сывым үнмеди. Аңчыларның бирде бирээзинче, бирде өскезинче, сартык эрээн хаважык дег, чан-ныр чыгыы эдерти көргүлөп каап тур мен. (*Монгуш Өлчей-оол.*)

53. Номчуңар. 1-ги болгаш 2-ги арыннарда сөглөкчилерни ушта бижээш, оларның чогуур кол сөстөр-биле бир дөмей арыннарда болгаш саннарда турарын көргүзүп турар кожумактарның азы сөстөрнүң адаан шыйыңар.

1. Мен Белогор шивээзи барайн дээш. 2.— Чугаалажыр хөлү эрткен — деп, мен ашакка чугааладым.— Мен чоруур ужурлуг мен... Ол акшаны мен сеңээ бээрим ол. Үш хонуктан мен эеп келбейн барзымза... 3. Бис суурнун чайгаар бүткен камгалалы чоогаларга келдивис. 4.— Сен чоп экииргей-дир сен? — деп, Белобородов удурланды.— Сен кээргел деп чүвени кайыын тып алдың? 5. Бис сени өглээш, сээң кудаңга найырлаай бис аан. *(Александр Пушкин.)*

54. Хөй сектер орнунга сөглөкчилерниң арын кожумактарын азы арын көргүзүкчүлерин немевишаан, дүжүрүп бижинер. Өске домактарда кол сөстөр биле сөглөкчилерниң аразында тааржылга холбаазы канчаар илереттингени тайылбырлаңар.

Бистер оолду уштуп келди... . Ол барыында-ла суг тырттыныпкан. Бис ону чайгапкан... . Оон ол миннип келген. Оол дээрге чүгле миннип келгеш-ле, ыглапкан.

Почтачы сыырткышты көдүргөш:

— Сээң сыырткыжың бо-дур. Чүге ыглаарың ол? Сен ам эрикте... . Хүннү көр даан! — дээн.

А оол:

— Ийе, харын, а мээң бөргүм кайыл?

Почтачы холун чайгаш:

— Карааң чажын чүге төп тур сен? Ол чокка-ла шупту бодун өл-дүр сен. Бөрт чок-даа чеде берзинзе, аваң өөрүүр. Бажыңың-че дүрген маңнавыт!

А оол турза-ла турган.

— Че, сен ооң бөргүн тып бер, а мен чоруур ужурлуг ... — дээш, почтачы чорупкан. *(Борис Житков.)*

9. Кол сөстүң илереттинери.

55. Баштактаныгны номчуңар. Домактарның кол сөстөрүн тывыңар. Олар кандыг чугаа кезектери-биле илереттинген болгаш кандыг падежде турар-дыр? Дорт чугаалыг домактарда авторнун сөстөрүн сайгарбаңар.

Мээң эжим Сыдам-оол дыка-ла сагынгыр кижини. Ооң оозу арнындан-на илдең.

— Бис чүге чаңгыс бодалганы иелээ кызып-кызып бодап олулар улус бис? — деп, Сыдам-оол айтырыг салды.

— Башкы онаалгага берди чоп — деп аайын тыппайн харыыладым.

— Ону иелээ бодап оргаш чоор бис.

— Бирээвис бодап алыр. Өскевис бодавас бе? — деп, эжимниң чугаазының уун эки-ле билбейн, удур айтырдым.

— Бирээвис бодап каар. Өскевис дүжүрүп бижип алыр. Олла-дыр. Харызы дөмей-ле чаңгыс боор ийик чоп. (*Шаңгыр-оол Суваңны-биле.*)

Кол сөс кым? чүү? чергелиг айтырыгларга харыылат-тынмышаан, адаарының падежинде турар чүве ады-биле болгаш ат орну-биле, ол ышкаш чүве ады уткалыг хереглеттинген демдек ады, сан ады болгаш причастие-биле илереттинер. Чижээ: 1) *Чодураалар бышкан.* 2) *Силер кайда ажылдап турар силер?* 3) *Бичии чалгаа (чүү?) улуг чалгаага недер.* 4) *Баштай келгеннери (кымнар?) өөрүп манап турган.* 5) *Чээрби (чүү?) ондан ийи катап хөй.* Кол сөс кылдыр бири-ги домакта чүве ады, ийигизинде — ат орну, үшкүзүндө — демдек ады, дөрткүзүндө — причастие, бешкизинде — сан ады ажыглаттынган.

Чүве ады уткалыг хереглеттинген (кол сөс азы өске-даа домак кежигүнү болур) демдек адынга азы причастиеге хөйүнүң санының кожумаа ийикпе хамаарылга кожумаа немежип болур (*бичелери, бичези, өөренири, өөренирлери*).

Сан ады кол сөс бооп чорда, аңаа хамаарылга кожумаа немежип болур: *Оолдарымның үжү школада өөренип турар.*

Кол сөс (өске-даа домак кежигүннери ышкаш) чүгле чаңгыс сөс-биле эвес, утка талазы-биле чардынмас сөс каттыжышкыны-биле илереттинип болур. Чижээ: *Үш аъттыг кижии чоруп олур. Бызаалыг инек кажгаа чанында тур. Хат чокта сизген бажы шимчевес.*

56. Номчунар. Домактарның кол сөстөрүн тыпкаш, оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадынар.

Бөрү — ыт төрелдиглерге хамааржыр. Ол кончуг кажар, угаанныг, дүн чоруктуг аң. Ооң кол чемижи — эът. Ооң мага-бодунуң узун дурту 160 сантиметр. Дириг деңзизи 60 килограмм чедө бээр.

Бо араатан аң шыргай арга-арыгларга, даглыг черлерге турмучуур. Кыс бөрү 4—10 чедир бөрзектерни май болгаш июнь айларда оолдаар. Дүгү кадыг көк, кара сорлуг. Бөрүнү аңнаары сезон чок. Бөрү сөөлгү үеде эвээжээн. Ынчангаш чамдык черлерде ону аңнаары хоруглуг. (*Найгын-оол Дамдынны-биле.*)

○ 57. Номчунар. Домактарның чугула кижигүннерин тывынар. Кол сөстөр кайда чардынмас сөс каттыжышкыннары-биле, кайда чаңгыс сөстөр-биле илереттингенил, тодарадыңар. Олар кандыг чугаа кезектеринге хамааржырыл?

Сиген кезер үе келген. А Одаң-оол ашак тудум-даа сиген кеспээн. Ферма эргелекчизи каш-даа чораан, ол дугайын кадарчыга каш-даа чугаалаан. Ынчалза-даа демгизи шимчеш дивээн. Бир хүн колхоз даргазы биле Сүүр-оол акый иелээ келген. Олар ашакты кончуп, шаанга киирген. А кырган аданың домаа биеэ-ги-ле хевээр.

— Сиген кесчири — мээң хүлээлгем. Билир мен, демим чок кижидир мен, даргалар. Бо хойну кым кадарар деп. Ышкындырза, канчаар, кым харыылаарыл? (*Салим Сурцун-оолдуу-биле.*)

58. Үлегер домактарны дүжүрүп бижирер. Кол сөстөрнүң адаан чаңгыс шыйыг-биле, сөглөкчилернүң адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар. Кол сөстөрнүң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин кырынга допчулап демдеглеңер. Кандыг домактарда кол сөстөр утка талазы-биле чардынмас сөс каттыжышкыннарындан тургустунган-дыр?

1. Кырган аът орук часпас. 2. Дилги кудуруу-биле ыт мегелээр. 3. Шын күчүлүг. 4. Ядыны бай кээргевес. 5. Мурнаанын соңнайгызы эдерер. 6. Хөөрем чорук көвүк ышкаш. 7. Бардам бак. 8. Өжээнниг өггө хонмас. 9. Өөрөнмээн аът хоюган. 10. Далашкан күске сүтке дүжер.

59. Хөй сектер орнунга утказы тааржыр сөглөкчилерден немевышаан, дүжүрүп бижирер. Кол сөстөрнүң адаан шыйбышаан, кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин кырынга хурааңгайлап демдеглеңер.

1. Хөйү эвээжинге ... . 2. Кым-даа ажил-ишке, өөредилгеге ... . 3. Сеткилдин бичези ... . 4. Үжен беш чедиге ... . 5. Харның улуу курлак ... . 6. Бистиң ийивис бөгүн конкурска ... . 7. Оруктан ырак эвесте хой ... . 8. Арыг-шеверни сагыыры кадкышылга ... . 9. Маргылдаага тиилээннер даарта район төвү ... .

Кирип болур сөстөр: *мурнакчы болуксаар, эки, чагыртыр, үлеттинер, киржир, чедип турар, чоруур, ажыктыг, оъттап чораан.*

60. Чардынмас сөс каттыжышкыннарын кол сөстөр кылгаш, домактардан чогаадыңар.

Тыва Республика, Ада-чурттуң Улуг дайыны, харыысалгалыг редактор, дыштанылга бажыңы, анайлыг өшкү.

○ 61. Карартыр парлаан сөстөр каттыжышкыннарын хөйүнүң санында причастиелер-биле солувушаан, дүжүрүп бижинер. Ол причастиелер домактарда кандыг кежигүн бооп чоруур-дур?

Үлегери. *Хуралга олурушкан кижилер мээң саналымны деткээн — Хуралга олурушканнар мээң саналымны деткээн.*

1. Маргылдаага **тиилээн кижилер** шаңналдар алган. 2. **Озалаан кижилер** шииниң эгезин көрбээннер. 3. Школаны мурнуку чылдарда дооскан кижилер бөгүн ужуражылга эрттирер. 4. Бөлүмге **киржир кижилер** дүьште класска чыглыр ужурлуг.

10. Кол сөстүң көргүзүкчүлери.

62. Номчуңар. Карартыр парлаан *болза, дээрге* деп сөстөр домактарның кандыг кежигүннериниң соонда турарын тодарадыңар. Ол сөстөр (силер бодаларга) чүге хереглеттинген-дир?

Тыва *дээрге* бедик-бедик дагларның, делгем-делгем ховуларның, шапкын-шапкын хемнерниң чурту. Олар дыка хөй, оларны санап, бижип четпес-тир.

Республиканың өзүп, сайзырап турар найысылалы Кызыл хоорай *болза* Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдиринде турар. Шак оон бистиң Улуг-Хем эгелээр...

Тыва *болза* мээң төрээн республикам! Сен *болза* кайгамчык чараш болгаш аныяк апарган чыдар-дыр сен...

Кижилер *дээрге* Тываның чоргааралы, ооң чаражы, келир үези бооп турар. (*Олег Саган-оолдуу-биле.*)

Кол сөстүң сөөлүңге *болза, дээрге* деп дузалал сөстөр туруп болур. Оларны кол сөстүң көргүзүкчүлери дээр. Чижээ: *Чолдак-Аңчы дээрге ооң чогуу ады эвес. (Эдуард Донгак.) Ол кавыда ыяш дээрге янзы-бүрү. (Салим Сүрүң-оол.)*

2 демдек болза бажында мээ чок, арнында карак чок, мелегейниң мелегейи амытан чүве-дир. (Салим Сүрүң-оол.)

Кол сөстүң көргүзүкчүзү кол сөстүң сөглекчи-биле холбаазын айытпышаан, кол сөстүң утказын онзалап күштелдирер. Ынчангаш ол чугаага ховар хереглеттинер, чүгө дээрге, бирээде, кол сөстүң утказын үргүлчү онзалап демдеглээри албан эвес, ийиде, кол сөстүң көргүзүкчүзүн үргүлчү хереглээр болза, чугаа чевен аянынг апаар. Кол сөстүң көргүзүкчүзүнүң соонга биче сек салбас.

63. Номчуңар. Кол сөстүң көргүзүкчүлерин айтыңар.

Улуг-Чайлаг үш хемниң баштажы берген оргулаажында. Ол болза чалгыяк хевирлиг, шала ийленчек, олбук ышкаш ногаан шык...

...Шаанда, араттар хуу ажылдыг турар үеде, аңаа элээн каш өглер, дистинчипкен кастар дег, кожа-кожа хонгулаптар турган, а колхозташкан соонда чаңгыс-ла өг аңаа чайлаар апарган. Ол болза Одаң-оол ашак. Аңаа ол бүгү назынында хой кадарып өскен. Ол ам-даа кадарчы, ооң холунда колхозтуң хөреңгизи — хөй хой.

Бо чайын ол база-ла чайлаанда кээп хонуп алган. Ашак болза дөспер өле аъттыг. Оозун мунупкаш, чайлагның ынды-бетинде кадар оъттуг калбак ийлерже, сайгырак дег каътташкак каъттарже хоюн сүрүп алгаш, хүннүң-не кадарып чоруптар. (Салим Сүрүң-оол.)

64. Аянынг номчуңар. Кол сөстүң көргүзүкчүзүн айтыңар. Бо шүлүкте кол сөстүң көргүзүкчүзүнге омоним болур сөс хевирин тывыңар.

ТАЙМИРА.

Тайбың дээрге аас-кежик.
Мир дээрге найырал ол.
Далай, диптер, черге, дээрге
Биске чүгле тайбың эргим.

Тайбың биле Мир деп сөс —
Бүгү чоннуң күзели ол.

Тайбың биле Мир дээрге
Бөмбүрзекте маадырлар-дыр.

Ынчангаштың уруувусту
Ынаныштың кызыл чечээ —
Тайбың чарлаан даңгына дээш,
Таймира деп адаар-дыр бис.

Леонид Чадамба

○ 65. Номчуңар. Болза деп сөс кайда даар наклонение хевиринде турар дузалал кылыг сөзү (холбакчы), кайда кол сөстүң көргүзүкчүзү бооп чоруурун тодарадыңар.

I. Өске кижиге болза, ылаңгыя аңчы эвес кижиге болза, ооң чугаазындан чүнү-даа кайын биле аар. Ынчалза-даа кырган адазы билип апкан.

— Эр хей-дир сен, оглум... Чаш эзирикти дилги тудуп чиир деп чораан-дыр. Дилги сени көрүп кааш дезипкен-дир... Кызыл аң болза эзириктиң иези-дир, элик аан. (*Салим Сүрүң-оол.*)

II. Ыяш, дазылы чок болза, кургап каар. Кижиге, төлү чок болза, чурту карарар. Эзир, чалгыны чок болза, сек болур. Дээр, сылдыс чок болза, дүнге алзыптар. Бо болза бурун улустуң чугаазы-дыр. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

11. Сөглөкчинин илереттинери.

66. Номчунар. Ийи чугула кезигүнүг домактарны айтыңар. Оларнын сөглөкчилери кандыг айтырылгларга харылаттынарын болгаш кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадыңар.

Мен хоорайда чурттап турар мен. Бистиң бажыңывыстан ырак эвесте дыштанылга парыгы бар. Улуг-даа, бичии-даа кижилер аңаа селгүүстээринге кончуг ынак. Чылдың кайы-даа үелеринде ында улус үзүлбес. Чайын кижиниң хөйүн канчаар боор! Уруглар ойнаарыңга таарыштыр кылып каан кандыг-даа чүүлдер бар. Хемелексээр болзунза, хемени база берип турар. Чүглө бичии уругларга чөпшээрэвес. Улуг улус-биле кады чоруур болза, ам бээр. Хемелээр черни оларга тускайлап каан.

Чайын уругларның эң ынак чери — эштир чер-ле болгай. Ону база уругларга таарыштыр кылып каан. Долгандыр көөрге чараш-даа! Кыдыында элезин төп каан. Эштип-эштип алгаш, аңаа дөгеленип чыдар сен. (*Елена Бады-Мөңгө.*)

Сөглөкчи кылдыр янзы-бүрү чугаа кезектери хереглеттинер.

1. Кылыг сөзү, ооң наклонение хевирлери. Чижээ: *Бис оңгарның мырыңай кыдыынче (канчалдывс?) союп чедип келдивис. Караңгы тамыдан эгиштээн тыныш болгаш хцүректің дунук даажы (канчалган?) дыңналган. (Нодар Думбадзе.)*

2. Чүве ады. Чижээ: *Мен база (кым мен?) кадарчы кижиге мен. (Кызыл-Эник Кудажы.) Арат-чоннуң чоргаар күжү аныяк чаш (кымдал?) салгакчыда. (Степан Сарыг-оол.)*

3. Демдек ады. Чижээ: *Астың кудуруунуң бажы (кандыгыл?) кара. Ооң кежи (кандыгыл?) үнелиг. Хоп хорандан (кандыгыл?) хоралыг. Бо чылын тоорук (кайы хирел?) эвээш. Бо хөлде балык (кайы хирел?) көвей.*

4. А т ор ну. Чижээ: *Авалар черле (кандыгыл?) ындыг. (Екатерина Танова.) Бистиң школавыс (кайыл?) бо.*

5. Сан ады. Чижээ: *Бак кижиниң чоруу баарда-кээрде (кажыл?) дөрт. (Үлегер домак.)*

6. Наречие. Чижээ: *Дой довурак-биле, даг-дүгү холуп тургаш тудуп каан малгаш суугунуң изии (кайы хирел?) аажок. (Екатерина Танова.)*

7. Бар, чок деп сөстөр. Чижээ: *Школавыс баарында ногаан чараш сесерлик бар. (Леонид Чадамба.) Каң-оол боду чогул. (Хөвөңмей Ойдан-оол.)*

67. Дүжүрүп бжиңер. Сөглекчилерниң кандыг чугаа кезектери-биле илереттингени айтыңар. Сөглекчи кылыг сөстөрүниң наклонениелерин кырынга хурааңгайлап демдеглеңер, оларның грамматиктиг утказын аас-биле тайылбырлаңар.

— Эх, Кара! Сен таптыг билип ал. Мен ышкаш мындыг, бойдуска хумагалыг бол. Бо тоорук сайын мен сайлаар дээш эвес, а бо Хемчик унунга тарып өстүрер дээш эккелдим. Көр даан, бо арыгда чүгле тал, терек, чыжыргана үнүп турар-дыр. А пөш чок ышкажыл. Маңаа бо тоорук сайын тарып каар бис. Оон пөшчүгештер өзүп үнүп кээр. Кажан-бир шагда улус бистиң олуртуп каан пөштеривистиң тооруун чиир апаар. Харын сээң-даа ажы-төлүң бо арыгның пөштеринден тооруктаар чадавас деп бил, Кара. Кижидээрге бойдустан төлү ышкажыл. Төрээн черивис бисти азырап, чемгерип турар. *(Куулар Аракчаа.)*

68. Номчуңар. Ийи чугула кижигүннерлиг домактарның сөглекчилерин айтыңар. Ол сөглекчилерниң кайылары утка талазы-биле чардынмас сөстөр каттыжышкыннарындан тургустунганыл?

Диңчилер тайгага келгеле, элээн апарганнар. Олча-омаа-даа шымбай. Седипей чамдыкта бир хүнде чээрби чедир олчалыг чанып келир. А хоочун аңчызы шоолуг чер албас.

Күстүң адак айы ортан четкен. Чола-Тайгазы кышкы хевин бүрүн кедипкен. Тайганың чүгле сүүр-сүүр бизеңнери карарып көстүр. Чодур пөштер, шивилерниң будуктары харны угбайн, черже эглип бадып келгилээн. Ону көөрге, шиштейтир бөлүп

каан хөпээн-даа сагышка кирер. Бяш бажында тоорук, чочагай чөмнээн дииңниң көскүзү медээжок. Кайы ырактан бөрт дег карарып көстүр. Хар кырында истиң тодазы саазында чуруп каан чүвө-биле дөмей. (*Эдуард Донгак.*)

○ 69. Турза чогуур биче сектерни болгаш дефис демдектерни салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Ийи чугула кезигүннерлиг домактарның кол сөстөрүнүн болгаш сөглөкчилеринин адаан ниити чурум езугаар шыйыңар.

Чылбак ол кезжээ эштери биле чугаалашканы ёзугаар эрте удуп чыдып алган. Ынчалза даа уйгузу келбээн. Ол дүн ортузу чедир ле аңдарлып дүндерлип даарта даң бажында бир ле дугаар куштаар дээш чоруптарын бодап чыткан. Ол чазын куштуң элбээ даа кончуг... Шынаа шыктарда хөлчүк хөөлбектерде аңгыр кас өдүрөктер янзы бүрү үннери биле эткилээн оолдаар уяларын туткулаан хөглүг деп чүвези аажок.

Өг дүндүүндөн Чеди-Хаанның башкы сылдыстары чырып чивеңейнип тургулаан... Октаргай дүвүндөн хереп алган Чеди Хаанче кайгавышаан янзы бүрү бодал бодап чыда Чылбак удуй берген. (*Екатерина Танованыы-биле.*)

70. Хөй сектер орнунга тааржыр сөглөкчилерден немеп биживышаан, дүжүрүп бжиңер. Сөглөкчилерниң харыылаар айтырыгларын болгаш кандыг чугаа кезектеринден илереттингенин тодарадыңар.

Мен чедиги класста ... . Мээң харым ... . Мээң эң ынак эртемим — ... . Ону өөренирге солуну ... . Ол эртемни биске Делгер Сонамович ... .

○ 71. Дараазында ат оруннарын сөглөкчилер кылгаш, домактардан чогаадып бжиңер.

Мээңии, бистии, сээңии, силернии, ооңуу, оларныы.

12. Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглөкчилер.

72. Номчуңар. Домактарда кылыг сөзү-биле илереттинген сөглөкчилерни айтыңар. Оларның кайылары чаңгыс дөс-биле, кайылары ийи болгаш оон хөй дөстөр-биле илереттингенин тодарадыңар.

— Малдырган деп чүл ол?

— Үнүш-түр. Сывы аажок чоон болгаш ишти хос. Адыг ону кончуг чиир. Бригадир дуранын менче сунду. Аът шимчээрге, дуранның көрдүнмези кончуг — өске-өске черлер азы ажык көк дээр көстүгүлээр. Элээн дилеп тура, ам-на тып алдым.

Үш адыг болган. Бирээзи шөйбек кара апарган чыдыр. Ол холдарын караңнадып, аңдаштанып чыткан ышкаш көзүлдү. Өске ийизи чиктии аажок кылдыр шавыжаңнадыр кылаштажып турлар.

— Хөлүн эрттир хөйүнү үңгүп алгаш, хырнын ууштап чыдарлары ол-дур — деп, Самбуевич тайылбырлады.

Тайгаже ханылаан тудум-на, бо дүне хонган черивистен дараазында хонар черивис улам соок, улам-на коргунчуг бооп, хуулуп бар-ла чораан. (*Монгуш Эрген.*)

Кылыг сөзүнүң чаңгыс дөзү-биле илереттинген сөглекчини кылыг сөстүг бөдүүн сөглекчи дээр. Чижээ: *Дуруяларның алгызы ынаар шынаа кыдыындан кыңгырадыр дыңналган.* (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*) Кылыг сөстүг бөдүүн сөглекчи колдуунда эрткен азы келир үеге турар.

Нарын (*ойнааар-хөглээр, чылар-чылбас, чык дээр, дам баар чергелиг*) кылыг сөстери-биле илереттинген сөглекчилерни база бөдүүн сөглекчилер деп санаар, чүге дээрге оларның дөстери, бөдүүн сөглекчилерде ышкаш, чаңгыс ниити утканы илередир. Чижээ: *Орай ажылдап эгелээш, бөгүн чер албадывыс. Сен саат дайнааш, тодар-ханар сен бе?* Баштайгы домакта *чер албадывыс* деп сөглекчи «эвээшти кылдывыс» деп ниити утканы, ийиги домакта *тодар-ханар сен бе* деп сөглекчи «тодуг апаар» деп ниити утканы илередип турар.

Составтыг кылыг сөстери-биле илереттинген сөглекчилерни кылыг сөстүг составтыг сөглекчилер дээр. Составтыг кылыг сөзүнүң баштайгы дөзү сөстүң лексиктиг утказын (кылдыныгның бодун) илередир, ынчангаш ону кол кылыг сөзү дээр, өске арткан дөзү немелде (грамматиктиг) утканы илередир, ынчангаш ону дузалал кылыг сөзү дээр. Мону 6 класска өөрөнгөн бис. Чижээ: *Ынчап турувуста хоюvus көстүп келди.* (*Елена Бады-Мөңге.*) Мында *көстүп келди* деп составтыг сөглекчиниң лексиктиг утказын *көстүп* деп кылыг сөзү (деепричастие), а грамматиктиг утказын (кылдыныгның төнгенин, эрткен үени, чаңгыстың санының үшкү арны болурун) *келди* деп кылыг сөзү илередир. *Өг-бүлениң херээжен*

ээзи Сарыглар Севилбаа совхоз конторазын аштап турар. Бо домакта аштап турар деп составтыг сөглөкчинин лексиктиг утказын аштап деп кезээ, грамматиктиг утказын турар деп дузалал кылыг сөзү илередир.

73. Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглөкчилерни тыпкаш, ушта бжиңер. Кылыг сөстүг составтыг сөглөкчилерниң каш дөстен тургустунганын айтыңар.

Ийи ховунуң белдиринде кыштагга имир дүшкен. Юра хоюн чылыг кажааже кирип каан. Тайга бажында хоолаан хаттың даажы дыңналган. Дээрде булуттар далажы аажок соңгу тайга бажындан мурнуу чүкче көжүп турган...

Дуу-ла хемде совхоз төвүнүң оттары чайынналган. Машина, трактор даажы дыңналган. Аныяк кижиниң карааның көскүзү дуран-биле дөмей-ле. Кулаа дыңнангыр. Бедиктен хамык чүве адышта дег көстүр. Кадарчының Чүрек дээр ыды ээзиниң чанынга олуруп алган. Хой кадарып турда, багай-согай кадарчыдан дээрэ ыт. Ону улуг каты ашак Ак-Довурактан садып эккеп берген. (*Седен Хертектии-биле.*)

74. Дүжүрүп бжиңер. Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглөкчилерде оларның лексиктиг болгаш грамматиктиг уткаларының канчаар илереттинерин кырынга допчулап демделгелер.

Шак-даа келген. Отрядтар үнүп эгелээн. Күжүр Опай улун командылааш, ажылдап кирипкен. Кезек оолдар олуртур ыяштар алыр дээш арыг кирген. Оңгар каскан оолдарның чүгле хүүректери кылаңнаар. Уруглар кара хөрсүн дажып, чымчаг-лаан, оңгар довурра тыртып буруңайнып-ла турганнар. (*Көк-оол Чамыяң.*)

○ 75. Номчуңар. Кылыг сөстүг бөдүүн сөглөкчилерниң үезин айтыңар.

Шаңгыр-оол диңчигежин кежээге чедир эдерген. Оозу кезек шивилиг аргадан бичии-даа ыраваан. Чүге дизе ээзиниң кадрып каан мөөгүлери ам-даа төнмээн. Оон ыңай шиви чочагайы база чемиштиг. Ол бичии хырнын бортап алгаш, ыяштар бажын дамчып ыңай болган. Хар шыпкан будуктап дамчыырга, бичии-даа ожук дүшпес болурга, Шаңгыр-оол дыка-ла магадаан. (*Эдуард Донгак.*)

76. Бердинген составтыг кылыг сөстөриниң кол болгаш дузалал кезектеринге лексиктиг болгаш грамматиктиг уткаларының илереттиверин барымдаалап, оларны дараазында бөлүктөргө хамаарыштырып ушта бжиңер.

1) Кылдыныг — ооң эгелээри:

2) Кылдыныг — ооң төнер укталы:

3) Кылдыныг — ооң чугаалап турар кижиге ажыктыг кылдыр боттаныры:

4) Кылдыныг — ооң өске кижиге ажыктыг кылдыр боттаныры:

Бижип эгелээр, бижип каар, бижип бээр, бижий бээр, бижип алыр, бижип кириптер; номчуп эгелээр, номчуп каар, номчуп бээр, номчуй бээр, номчуп алыр, номчуп кириптер; чуруп эгелээр, чуруп каар, чуруп бээр, чуруй бээр, чуруп алыр, чуруп кириптер; даарап эгелээр, даарап каар, даарап бээр, даарай бээр, даарап алыр, даарап кириптер.

Бөлүк бүрүзүңге бир-бир домактан чогаадып бжиңер, оларның сөглекчилери кылдыр сөс каттыжыкшыкыннарының бирээзин эрткен үеге турар кылдыр хереглеңер.

13. Ат сөстүг составтыг сөглекчилер.

77. Дугаар бүрүзүңде домактарның сөглекчилери кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин, оларның бот-боттарындан ылгалын тодарадыңар. Ол ылгал чүнүң-биле тайылбырлаттыңарыл?

1. Серен — эки бызаңчы. Шаанда ооң адазы база бызаңчы чораан. Кедизи барып Серенниң оглу база бызаңчы болур. 2. Ам хемде суг чылыг. Эртен суг соок турган. Кежээ орайтадыр ол база катап соок апаар.

Кылыг сөзүңден өске чугаа кезектери-биле илереттинген сөглекчилер ат сөстүг сөглекчилер болур. Ат сөстүг сөглекчилер келир болгаш эрткен үеге ат сөстүг (кол) база дузалал деп ийи кезектен тургустунар. Ынчангаш оларны ат сөстүг составтыг сөглекчилер деп адаар. Ол сөглекчилерниң дузалал кезээн холбакчы деп адаар.

Ат сөстүг составтыг сөглекчиниң ат сөстүг кезээ кол (лексиктиг) утканы илередир, а дузалал кезээ (холбакчы) немелде (грамматиктиг) утканы (үе, наклонение, сан, арынны) илередир. Чижээ: *Хензигбей өзе бергеш, маадыр болур.* (Александр)

Темир.) Мында сөглекчиниң ат сөстүг кезээ *маадыр* деп демдек ады-биле илереттинген болгаш *Хензигбей* деп кол сөстү тайылбырлап, ооң шынарын көргүзүп турар; а *болур* деп холбакчызы болуушкун наклонениезиниң келир үезин айтып турар.

Ат сөстүг составтыг сөглекчиниң ат сөстүг кезээ чүве ады, демдек ады, ат орну, сан ады, наречие, чүве ады уткалыг хереглеттинген причастие, *бар*, *чок* деп сөстөр-биле илереттинер.

Ат сөстүг составтыг сөглекчиниң холбакчызы кылдыр *болур*, *апаар*, *турар*, *чоруур* чергелиг кылыг сөстери хереглеттинер.

Ат сөстүг сөглекчи амгы үеге холбакчы чок, чүгле чаңгыс ат сөзүнден тургустунган болур, ынчалза-даа ону ат сөстүг составтыг сөглекчи деп санаар. Чижээ: *Кулакпай — аңчы. Бажың ишти шип-шимээн. (Александр Темир.) Өөрээним-даа хөлчок. (Салчак Тока.) Вася Ондар база — солун аныяктарның бирээзи. (Олег Саган-оол.)*

78. Номчуңар. Ат сөстүг сөглекчилерни айтыңар. Ат сөстүг составтыг сөглекчилерниң үезинден хамаарыштыр тургузуунуң онза чүүлүн тайылбырлаңар.

ПӨШ — ҮНЕЛИГ БЯШ.

Бистиң тайгаларывыста өске ыяштар-биле кады оңмас ногаан бүрүлүг пөш үнүп турар. Пөш арга-эзимнерниң ыяштарындан ылгалдыг. Ооң уну хөнү. Бүрүлери кара-ногаан инеленчек. Пөштүг арга-эзимнерде амыдырап чоруур аңнар, куштар пөш тооруун чем кылдыр чиир. Пөштүң эң-не үнелиг чүүлү болза ооң тооруу. Калория талазы-биле тоорукка деңнешки дег чемиш чок. Пөш тооруун конфета кылырынга ажыглаар. Пөш тооруунуң үрүнү эң эки шынарлыг. Нерви системазын оожуктурар витаминнер ында элбек. Кижиниң организминиң өзүлдезинге дузалыг болгаш өкпе аарыын эмнээр бүдүмелдер тоорукта хөй. Пөш тооруунуң үскүрү 60—80 хуу... Тайгаларда пөштү кезип узуткавайн, камгалап хумагалаары — кижини бүрүзүнүң херээ. (*Комбу Кызыл-оолдуу-биле.*)

79. Дүжүрүп бжиңер. Ат сөстүг составтыг сөглекчилерниң адаан шыйгаш, оларның кандыг-кандыг чугаа кезектеринден илереттингенин кырынга демдегелеп айтыңар. Холбакчының кырынга (*x*) деп демдегленер.

1. Арыгның үстүү талазында хек эдип турган. Ооң үнү хөлчок тааланчыг. 2. Элбек-оол Дирчиновичиниң өөрээни ооң хүлүмзүрөөн арын-шырайындан илдең болган... Бажы дээрге

көк өшкү. 3. Элбек-оол дээрге ажылга бажы каткан амытан-дыр. Билбейн барган чүвеңни оон харын эки айтырып ап тур. Настык дарга база баштыг. 4. Өрээл ишти шыпшың апарган. 5. Кырган-ачам кызыл партизан чораан кижги. 6. Частың башкы айының сөөлгү хүннери турган. 7. Майның баштайгы чылыг болгаш хүннээрек хүннериниң бирээзи турган. (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

80. Номчуңар. Ат сөстүг составтыг сөглекчилерни айтыңар. Амгы үеде турар сөглекчилерни баштай келир үеге, ооң соонда эрткен үеге өскерткеш, кандыг холбакчылар хереглеттинерин чугаалаңар. Амгы үеде ат сөстүг составтыг сөглекчилерниң онза чүүлүн айтыңар.

Таңды Өвүрү. Эрин-оол ашактың чайлаа Ак-Кара-Сугга чүве. Ак-Кара-Суг. Ол чайлагның ады арай чиктиг-дир бе? Бирээде «Ак», ийиде «Кара». Мырай-ла дүүшпес: ийи өңнүг суглар каттышкаш, Ак-Кара-Суг апарган ышкаш аан, уруглар! Шынында, суг ийи өңнүг эвес. Ам ужурун тываалыңар че: «ак» дээрге сугнуң өңү эвес, а ол сугнуң үнген чери-дир. Бяш, эзим чок, анаа ак, ажык ховужукту куду баткан суг-дур ийин. А суг, шынап-ла — кончуг арыг кара суг. Ол ийи катай адаттыңаш, чер ады болуп, Ак-Кара-Суг болган. Тывада ындыг аттыг суглар болгаш Ак-Хем аттыг хемнер-даа хөй бар... (*Степан Сарыг-оол.*)

○ 81. Сөс каттыжышкыннарын ат сөстүг составтыг сөглекчилерлиг домактар кылдыр өскерттип бижиңер.

Үлегери. Аажок аяс хүн. Хүн аажок аяс. Хүннүн аязы аажок.

Бо кончуг солун ном, өңү мындыг тон, алды харлыг оол, крыша чок бажың, кедээ шатта хойлар.

○ 82. Бердинген сөстөрни болгаш каттыжышкыннарны ат сөстүг составтыг сөглекчилер кылгаш, үш-үш домактан чогаадыңар.

1) Дарган, дарган чораан, дарган болур; 2) күштүг, күштүг апаар, күштүг апарган.

14. Кол сөс биле сөглекчиниң аразыңга тире.

83. Номчуңар. Домактарның кол сөстөрүн болгаш сөглекчилерин тывыңар, оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадыңар.

1. Лидия Владимировна дээрге бодуң башкылаар ажылынга болгаш хөй-ниитиниң ажылынга онза идепкейлиг башкы.
2. Кара-оол Чавыдактың звенозу тиилекчи болган. 3. Адазы — яды арат. (*Салчак Тока.*)

Үшкү домакта кол сөс биле сөглөкчиниң аразында чүге тире салганыл?
Баштайгы ийи домактың кол сөстери биле сөглөкчилериниң аразында чүге тире салбазыл?

Чугула кежигүннери иелээ адаарының падежинде чүве ады-биле илереттинген домакка кол сөстүң сөөлүңге *дээрге, болза* деп көргүзүкчүлөр болгаш сөглөкчиниң соонга холбакчы чок болза, кол сөс биле сөглөкчиниң аразында тире салыр. Чижээ: *Айыыр дарган — Черби унунда тайга ишти суурнуң эң-не кырган чурттакчызы. (Александр Темир.)*

Тайылбыр: Кол сөс азы сөглөкчи чүве ады уткалыг хереглеттинген өске чугаа кезээ-биле илереттингенде, оларның аразында база тире салыр. Чижээ: *Фермада он чеди кижиниң чедизи — хоочуннар. Мээң күзелим — эки өөренир.*

84. Номчуңар. Кол сөзү биле сөглөкчизиниң аразында тире салыр домак бүрүзүн ушта бижиң алыңар.

— Бо хөл дугайын биске чугаалап берип көрүңерем, ирем — дижиң, уруглар оон дилээн.

Ире чажам дивээн.

— Тожуда хөлдер-ле хөй. Тожу хөл — оларның эң улуу. Бистин районувусту бо хөлдүң ады-биле Тожу дээр... Шаг шаанда бо хөлге бир черден ивилик аал көжүп кээп хонуп алган чүведир. Бир эртен улус көөрге, хөлде тош деп улуг аң эштип турган. Бо хөлдүң ээзи ол-дур дээш улус аңаа чүдүп, тейлеп эгелээн. Оон бээр-ле хөлдү Тош деп адай берген. Чорза-чорза Тожу хөл дээр апарган. Ынчангаш бо районну Тожу деп адаан чүведир. Бо хөлдүң алыс ады — Азас эвес, Тожу. Азас дээрге бо хөлче кире аккан тайга хеми-дир. Шаг шаанда ивилик улус элдептиг ас көрүп каан чүведир. Оон ол асты аза ас дижи берген. Аза, ас деп ийи сөс каттышкаш, Азас болган. Ынчангаш бо хемни Азас дээн чүведир. (*Леонид Чадамба.*)

85. Турза чогуур черлеринге тире демдекти салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Ол демдекти чүге салганыңарны тайылбырлаңар. Бүгү ат сөстүг составтыг сөглөкчилерни айтыңар.

Киш күзен төрелдиглерниң отрядыга хамааржыр араатан аңчыгаш. Ооң кежи үнелиг. Киштиң мага-бодунуң узуну 58 сантиметр. Ол кара сорлуг дүктүг. Кудуруу хоюг селбер. Киштиң дириг деңзиси 2 килограмм чеде бээр.

Чайгы үеде киштиң кежиниң дүгү аажок кадыг. Октябрь айдан эгелеп кежи хоюг, кара-хүрең сорлуг, торгуланчак болу бээр.

Киш ыяш коңгулунга, хорумнуг черлерге өзүп, төрүп, чурттаар аңчыгаш. Кишти чүгле чөпшээрел-биле аңнаар. (*Найгыш-оол Дамдынны-биле.*)

86. Хөй сектер орвунга чүве ады-биле илереттинген, утказы тааржыр сөглекчилерни неметишаан, дүжүрүп бижирер.

1. Хек-даван — чазын эрте үнер ... . 2. Шеңне — эм болур ... . 3. Шортан — турум сугга турар ... . 4. Адыг — бистиң тайга-выста эң күштүг ... .

○ 87. Дугаар бүрүзүнде бердинген сөстөрүни ажыглааш, домактардан чогаадып бижирер. Кайызы-даа адаарының падежинде чүве аттары-биле илереттинген чу-гула кежигүннерниң аразына тире салырын утпаңар.

1. Кас, куш, азырал. 2. Хемчик, бел, балык, эң улуг. 3. Байлак, үнелиг, даг-дүгү. 4. Эртем, чугула, математика. 5. Ажыктыг, кижиге, мал, хой. 6. «Уйгу чок Улуг-Хем», солун, ном, дыка.

15. Сөглекчиниң составында модальдыг сөстөр.

88. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр домактарга кандыг утка кирип турарын тодарадыңар.

1. Мээң ачам заводта инженер кижиге. Ону кады ажылдап турар өөрү кончуг-ла хүндүлээр чүве. 2. Ынчан кырган-ачам хомут кулаа баглап орган чүве. Бистиң чугаавысты ол дыңнап органы ол боор... 3. Ийи аскыр дагаа күш талазы-биле кезе дең хевирлиг. 4. Ол бир-ле чүвени хандыр боданып орап хире болду. 5. Мен-даа ажылымны доостум. Кырган-авам ону-ла манап орган боор. 6. Оларның дылын билер турган чүве болза, та чүнү чугаалажып турду ыйнаан. Улуг үерниң-даа дугайын чугаалажып

турганы чадавас. 7. Уруглар база-ла, бистер ышкаш, хилинчектенген боор оң. 8. Мындыг чараш номну Саяна кончуг-ла өөрүп алыр боор. 9. Ооң соонда аштай бергеш-ле, ол үгек садыгжыгаштың чанынга та чеже катап келдивис ыйнаан. Ол садыгжыгаш ээн куруг турар чүве. (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

Чугаалап турар кижини дыңнадып турары болушкунга бодунуң хамаарылгазын (чижээ, ооң ылап болганынга бүзүрээнин, ону бадыткаанын, аңаа чигзингенин, ону даап бодаанын дээш өске-даа) тускай сөстөр-биле илередир. Ындыг сөстөр домактын сөглекчизиниң составынга кирип болур болгаш оларны модальдыг сөстөр дээр. Василий Монгуштуң чогаалдарындан алган чижектерни көрөлиңер.

Хуралдың хүн чурумунда чаңгыс чүүл айтырыг бар чүве. Ачавыс шалың алганда, бистерни куруглатпайн, бир-ле чүве садып бээр кижини. Ынчан кижээ күш немежип кээр ышкажык. Бо домактарның садып бээр кижини, бар чүве, немежип кээр ышкажык деп сөглекчилериниң составында кижини, чүве, ышкажык деп модальдыг сөстөр чугаалап турар кижини болушкуннарны ылап болган деп бадыткаанын илередир.

Бо чоокта сенден дээре кижини тывылбас ышкаш. Кижиниң арын-шырайын көөрүмге, шынап-ла, дуза эреп турары чугаажок хире. Бо домактарда тывылбас ышкаш, чугаажок хире деп сөглекчилерниң составында ышкаш, хире деп модальдыг сөстөр чугаалап турар кижиниң болушкуннар дугайында даап бодаанын илередир.

89. Номчуңар. Сөглекчилериниң составында модальдыг сөстөр кирген домактарны айтыңар. Ол сөстөр домактарга кандыг утка немең, чугаалап турар кижиниң болушкуннарны канчаар көрүп турарын илередирил? Ук сөглекчилерни ушта бижээш, модальдыг сөстөрниң кириер утказын дужунга допчулап демдеглеңер.

— Хавак баарында өглер бар. Оларның оолдары ол чооккавыдан дүне чырыткылап балыктаар улус. Олар шимээн-дааш үндүрүп, дүвүрээзин хайныктыра бербес болза, чоп кешпес боор. Оолап-даа чорудуп болур мен.

Чанчыннар база катап бөлүгөжип, үр-ле хүлүрөшкеннер. Канчыр көрүп ораарга, кезек тейлер аразындан бир аъттыг кижиниң бажы караш дээш, чиде берген, оон кезек болгаш, ындында Бора-Тейден көзүлгөн. Ол чанчыннарже, хайгыылчылар-

же, доскуулчуларже көөрге, олары чүве эскерген хире эвес болган. Чүгле ынчан ооң хөрээ хозаш дээн.

«Алдын-Диштиг-ле болду бе. Ындыг-мындыг чүве болза, ол мени солуур, хайгаараар болган кижиге болгай. Бир эвес ол болза, хамык улуска сөс чедирип шыдаплаттар-дыр. Мал-мул дилээн, анаа-ла бир чорумал болза, база чугаа үндүрер ыйнаан ол. Бо дайзыннар суурже хүндүс халдаарындан коргар ышкаш-тыр. Бистиң ында эвээш кижиге барын билбес-тирлер ийин. Оон башка мынча хөй курт-кымыскай дег амытаннар хөме таварты бээрлер ыйнаан». (*Олег Сувакпит.*)

90. Эжеш домактарны номчунар. Оларның сөглөкчилериниң составында карартыр парлаан модальдыг сестер бот-боттарындан чүнүң-биле ылгалыр-дыр? Ол сестерниң кайыларын чугаалап турар кижиге бодунуң черле билер чүүлүн бадыткаары-биле, кайыларын чаа билип алган чүүлүн бадыткаары-биле ажыглаарын тодарадынар. Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Домактарны дүжүрүп бижип алынар.

1. Теве ийи мөгенниг боор **чүве**. Мурнуу Америкада тевениң төрели лама деп амытан мөген чок боор **чүве-дир**. 2. Шаанда хоорайга улус кидис идик кедер **чүве**. Ам чоннуң колдуу майыктааш кедер **чүве-дир**. 3. Демир-оол балыктаарынга кончуг ынак **кижи**. Ооң оглу база балыктаарынга кончуг ынак **кижи-дир**. 4. Бистиң бо башкывыс кончуг шыдыраалаар **кижи**. Ооң элээди уруу база шыырак шыдыраалаар **кижи-дир**.

91. Номчунар. Карартыр парлаан модальдыг сестерде кандыг ниити утка барын домактарның сөглөкчилерин деңнеп тургаш, тодарадынар.

Сылдыстар! Силерни чеже кижиге кайгап туру **ыйнаан**. Пулково обсерваториязының астроному силерге бо дүне телескоп-биле Чер-Дээрниң аразын чыыра тыртып, Улугбектиң үезинден амгы үеге чедир кымга-даа билдинмейн чырып келген сылдысты ажыдып, бодунуң сүлдези боор сылдызын тып алганынга өөрүп, амырап тур **боор**. Ырак сында өгбегер салдыг геолог эр одагже кургаг шыгбан октап, дээр тиинче көрүп, даарта ооң сылдызы кывар дээрзинге идегеп, ховар металлды тып алырынга бүзүрелдиг олур-даа **боор**. (*Александр Даржайны-биле.*)

○ 92. Номчунар. Домактарның чугула кежигүннерин айтынар. Бөдүүн болгаш составтыг сөглөкчилерни айтынар. Кайы сөглөкчилерниң составында кандыг утка илередир модальдыг сестер барыл? Үзүндүнүң ниити утказының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

Шаанда, мен силер ышкаш бичиимде, Тывага үжүк-бижик чаа-ла сайзырап турган. Ынчан саазын, карандаш көңгүс чедишпес. Ынчангаш калбак шуугай ыяштар чазагылааш, орта үстү сиир чаггаш, ооң кырындан агартыр хул бызап алыр чүве. А карандаш дээрге бажын сүүртүп каан шиш ыяш. Хемчээли демир-үжүк хире. Бир кезек сөстү кожуп бижээш, ыяк доктаадып алгаш, оозун балааш, база-ла биеэги чаңчыл-биле хөө кырындан хул бызап алгаш, бижири азы санның дөрт аргазын бодаар турган чүве.

Чер карада элезинге азы малгашка, кыжын болза, хар кырынга бижири чорааш, үжүк-бижикке өөренип алган мен. Ынчангаш камналга деп чүве меңээ шак оон эгелээн. (*Олег Сувакнит.*)

○ 93. Номчунар. *Чүве* деп сөс кайда модальдыг сөс кылдыр, кайда долу уткалыг чүве ады кылдыр хереглеттивгенин тодарадыңар.

I.

Ынчаарга ам силер менден «Каткының хоразы бар бе?» деп айтырар дээш база кезенипкен олур ышкаш силер. Ийет, каткының хоразы дээрге, чүгле меңээ ындыг чүве ийикпе, ана халаптыг болур чүве, күжүрлерим.

II.

Бир-ле катап мынчанган мен де. Таптыг-ла дал дүъш үезинде, хову оруу-биле янзы-бүрү чүвелер бодап, таакпылап каап чортуп чор мен оң. Дөшпер-Доруум база-ла былгыргылап каап кылаштап олурган чүве. Дунааргай изии кончуг турган чүве. (*Виктор Сагаан-оол.*)

АЙТЫРЫГЛАР БОЛГАШ ОНААЛГАЛАР.

Кол сөс деп чүл? Ол кандыг чугаа кезектери-биле илереттинерил?

Сөглекчи деп чүл? Ол кандыг чугаа кезектери-биле илереттинерил?

Кылыг сөстүг болгаш ат сөстүг бөдүүн база составтыг сөглекчилер дугайында чүнү чугаалап болур силер? Чижектерин көргүзүңер.

Кол сөс биле сөглекчиниң аразынга кандыг таварылгада тире демдек салырыл?

Сөглекчиниң составында модальдыг сөстөр дугайында чүнү билери силер?

16. Домактың ийиги черге кежигүннери.

94. Номчунар. Домактарның баштай чугула кежигүннерин, ооң соонда ийиги черге кежигүннерин айтыңар. Ийиги черге кежигүннериниң домактың

чогу м кандыг кежигүннеринге хамааржырын, харылаттынар айтырыгларын тодарадынар.

Мария Ивановна тыва дылды дыка дүрген шиңгээдип ап турган. Даштында «Тыва-орус словарь» деп бижиктиг кыдыраажында ийи чүс ажыг сөстөр шагдала бижиттинген. Оларны шиңгээдип алырынга Хеймер-оол дузалаан. А ол боду база-ла «Орус-тыва словарь» деп кыдырааштыг. Олар бир кежээ-ле он, он беш сөстөрни кыдырааштарынга бижигилеп алгаш, а даартаның кежээзинге чедир оларны ыяап-ла доктаадып алыр деп хүлээнишкен. (*Салим Сүрүң-оол.*)

Домактың ийиги черге кежигүннери немелде, тодарадылга болгаш байдал деп үш бөлүккө чарлыр.

Ийиги черге кежигүннери домактың чугула кежигүннерин азы ийиги черге кежигүннериниң кайы-бирээзин тайылбырлавышаан, оларга хамааржып, оларның айтырыгына харылаттынып чоруур. Чижээ: *Ооң* (кымың?) *авазы авамга* (кымга?) *дөмей-ле* (канчалдыр?) *чарбыттынып* (канчап?) *чедер*. (*Александр Даржай.*) Бо домакта *авазы* — кол сөс, *чедер* — сөглекчи. Кол сөстү *ооң* деп тодарадылга, а сөглекчини *авамга* деп немелде болгаш *дөмей-ле* база *чарбыттынып* деп байдалдар тайылбырлап турар.

Домактың ийиги черге кежигүннери, өске кежигүннер ышкаш, чаңгыс сөстен азы сөс каттыжышкынындан тургустунуп болур. Чижээ: *Дүңн кежээ бисти ызырып турган ыргак-сээктер дойлуп-ла үндү*. (*Елена Бады-Мөңге.*) Бо домакта *ыргак-сээктер* деп кол сөстү *ызырып турган* деп тодарадылга тайылбырлаар, а ол тодарадылгага *дүңн кежээ* деп каттыжышкындан тургустунган байдал хамааржып, ону тайылбырлап чоруур.

95. Дүжүрүп бижинер. Домактарны кежигүннер аайы-биле сайгарыңар. Ийиги черге кежигүннериниң харылаттынар айтырыгларын болгаш кандыг чугула азы ийиги черге кежигүнүн тайылбырлап чоруурун айтыңар.

Коля мотоциклин инек-хараганнар аразынче киир идип каан. Артык деп көргени бүгү чүүлдер шыгжаттынган. Долаан дайказын куржанып, боозун чүктеп алган. Оолдар газтыг сугларынын рюкзактап алганнар...

Дээрде чаңгыс-даа булут чок. Хүннүң изии хаарып-ла турар. Орлан-оол кырган-ачазының айыткан оруун чандыр баспайн бурунгаарлап орган. Орук кадыр дөштерлиг... Хем дүвүнче

көөрге, чүрек сиилээр. Дыка эшкедевейн, дыштанып каап чорааннар.

Чуңмалыгның онза-ла чүвези — пейзажы, хая-дажы. (*Көк-оол Чамыяң.*)

□ 96. Номчуңар. Ийги черге кежигүннериниң кайда чаңгыс сөс-биле, кайда чардынмас сөс каттыжышкыны-биле илереттингенин айтыңар.

Дуңмам оол бар. Шынап-ла, улуг-шыыраа кедергей кижин. Адын безин Адыг-оол деп ада-иези шын-на адап каан. Ол хире кижин мажаалайны-даа сегирип алыр болза, чер чедирбес, хем кежирбес хире.

Ынчалза-даа ол тыва хүрешке чер албас амытан чүве. Бир бе азы ийи бе мөгени ашса-ла ажар. Ол девип үнүп кээрге, көрүштүг-ле. Ону көргөн мөге тутчуп албайн чыткаш-ла, эрнин түрүндөн салдынып, сири-кавы апаар. Ынчалзак дунмамның өөз удавас агараш дээр... Ол хире чагай амытан кээп дүжерге, чер безин сирт кынныр чораан.

Мен хуумда бодаарымга, Адыг-оол дунмам эмин эрттир семирээн кижин... Ишти дээрге бир-ле барба. Ол кара ажыл кылып көрбээн, ак холдуг... Дунмамны тудугга ажылдадыр дээш мен чадашкан мен. (*Өөлөт Чиңмиттин-биле.*)

□ 97. Номчуңар. Бөдүүн домактарның чугула болгаш ийги черге кежигүннерин айтыңар. Шүлүкте кандыг кол бодал илереттингенил?

ТЫВА ӨӨМГЕ.

Шаг шаа-биле өскерлиш чок
Чаңгыс черге кайын турар.
Ынчалза-даа элдеп чүве,
Ынааларлыг, хараачалыг, баганалыг,
Олбук, кудус, ширтектерлиг тыва өөвүс
Ол-ла хевээр, бүрүн олчаан туруп калган.
Бажың-балгат тыва өгнү солупканда,
Багай өөвүс утгундуруп чидер часты.
«Эрги шагның артышкыны —
Элбер-самдар кидис өгнүң кончуун!» — диип,
Бодувус-ла чурттап келген төөгүвүстү
Бодал чокка куду көрүп турдувус чоп.
Ам кээп бөгүн частырыывыс миннир-дир бис:
«Аа богда, өг дег коя чүве кайдал!»

Игорь Иргит

17. Немелде.

98. Номчуңар. Карартыр парлаан немелделерниң кандыг айтырыгларга харыылаттынарын, кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин болгаш кандыг падежтерде турарын тодарадыңар. Олар кандыг чугаа кезектери-биле илереттинген домак кежигүннеринге хамааржыр-дыр?

...**Нинаны** Чаңгаа биле кадызы өгнүң беш класста өөренип турар **Анай** дээр уруу колхоз суурунуң чоогунга чедир үдеп каар болганнар. Угунда **Нина** көстүп турган суурже чааскаан-даа чоруй барып болур турган. Күүйү **Нинага** белек кылдыр теве дүгүнден аргаан чаа, чылыг хол-хаптары берген. Оон аңгыда чиир сен дээш, чодураалыг чөкпек болгаш ээжегей куруттарын саазынга аңгы-аңгы кылдыр ораагаш, пальтозунуң кармактарыңга суккулап берген.

Үдекчилер **Нинаны** суурнуң мырыңай чанынга чедир үдеп кааш, дедир чана бергеннер. Мал төрүп турда, оларның аалга дузазы улуг. (*Ондар Сеглеңмей.*)

Чүвелерни илередир болгаш хамаарыштырарының падежинден өске доора падежтерниң айтырыгларыңга харыылаттынар ийиги черге кежигүнүн немелде дээр.

Аңгы-аңгы айтырыгларга харыылаттынар немелделер янзы-бүрү ужур-уткаларны илередир. Чижээ: *Чамбы дипти* (ч ү н ү?) *хосталгаже* (ч ү ж е?) *деткээн хүннү* (ч ү н ү?) *чалгыныңда* (ч ү н д е?) *салып алган ужуп ор сен.* (*Олег Сувакпит.*) Мында *дипти*, *хүннү* деп немелделер кылдыныгга таваржыр чүвелерни, *хосталгаже* деп немелде кылдыныгның угланганы чүүлдү, *чалгыныңда* деп немелде чүвениң чоруур черин илередип турар.

Немелде кылыг сөзү-биле (азы деепричастие ийикпе причастие-биле) илереттинген домак кежигүнүңге хамааржып, аңаа башкарылга холбаазын ёзугаар чагыртыр. Ынчангаш немелде кандыг-бир падежке азы кандыг-бир эдеринчи-биле кады чоруур.

Немелделер д о р т болгаш д о о р а деп ийи бөлүккө чарлыр. Дорт немелде кылдыныгга таваржыр чүвени илередир болгаш колдуунда онаарының падежинге турар. Өске падежтерде турар немелделер доора болур. Чижээ: *Надя эжи Айлыңмаадан* (к ы м д а н?) *Соруктуң дугайын* (к ы м н ы ң д у г а й ы н?) *каксы айтырган-даа.* (*Көк-оол Чамыян.*) Мында *Айлыңмаадан* — доора немелде, *Соруктуң дугайын* — дорт немелде.

Немелде чүве ады-биле, ат орну-биле азы чүве ады утка-лыг хереглеттинген өске чугаа кезектери-биле илереттинер. Чижээ: *Өле-Баштыг ирей хүлүмзүрээш, бажын чайган.* (Степан Сарыг-оол.) *Стол кырын эргилдир кайгадым.* (Хөвөңмей Ойдан-оол.) Бирги домакта *бажын* деп немелде чүве ады-биле, ийгизинде *стол кырын* деп немелде чүве адының дузалал ат-биле каттышканындан илереттинген.

99. Тываның баштайгы пионерлериниң бирээзи, хоочун башкы болгаш эртемден Оюн Араптанович Толгар-оолдуң журналист Иван Келик-Сеңгиниң айтырыгларынга харыыларындан үзүндүлери номчуңар. Немелделери, оларның харыылаттынар айтырыгларын, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин, кандыг домак кежигүннеринге кандыг холбааның дузазы-биле хамаарышканын айтыңар.

1927 чылдың күзү чүве. Ынчан Кызыл хоорайга баштайгы ажыттыңан школага бирги класска өөренип кирдим. Харым он беш турган. Ниитизи-биле 45 пионерлер үш звенога үзүлгөн турган... Школавыс ынчан амгы Ленин кудумчузунга турган. Тыва бижиктиң чок турганының ужурундан моол үжүк, бижикти өөренип турдуvus. Школавыстың эргелекчизи — Дарган-Хелиң деп лама. Шуптуvus 100 ажыг сургуулдар Тываның тос кожуунарындан келген бис. Өөренип турган эртемнеривис: моол бижик, орус дыл, түмен бойдус, шеригзидилге. Орус дыл болгаш сан кичээлин Николай Яковлевич Сабашкин дээр алтай сөөк кижии башкылап турган. Ол орустап, алтайлап, тывалап кончуг чугаалаар башкы. Ынчан Николай Яковлевич Кызылга турган совет орус школага база башкылап турду... А шеригзидилге кичээлин «Хайыраан бот» шииниң чогаадыкчызы Виктор Шогжапович Көк-оол биле сөөлүндө ССРЭ-ге шериг академиязын дооскан Оюн Лакпа олар ээлчежиб башкылаар турган.

Карандаш, демир-үжүк, кыдырааш чок. Ынчангаш өөреникчи бүрүзү бичии калбак кара самбыралыг. Ону үс-биле чаггаш, хөө-биле карартып алгаш, аңаа чарты-биле бижиир турдуvus. Сабашкин башкывыс орус школадан кыдырааш, карандаш, демир-үжүк эккелгеш, биске үлеп бээр турду. («С ы л д ы с ч ы г а ш» солундан.)

100. Хөй сектер орнунга немелделерниң чогуур кожумактарын киирбишаан, дүжүрүп бижиңер. Кол сөстөрниң адаан чаңгыс, сөлөкчилерниң адаан ийи, немелделерниң адаан үзүктелчек шыйыглар-биле шыйыңар.

«Огурец» деп сөс... шаанда грек дыл... үлегерлеп алган. Грек дыл... «агурос» деп сөс «бышпаан» дээн утка илередип чораан. Шынап-ла, ол ногаа... ооң төрөлдери болур дыня... болгаш арбуз... деңнээр болза, эмин эрттир бышпаан тудум-на, ол улам амдангы болгай. (*Л. Успенскийни-биле.*)

101. Эжеш домактарда карартыр парлаан дорт немелделерниң кандыг падежтерде турарын болгаш бот-боттарындан ылгалын тодарадыңар.

1. Мен бо кыдыраашты алдым. Мен бир кыдырааштан алыын. 2. Силер меңээ номну бериңер. Силер меңээ номдан бериңер. 3. Бис бо сүттү ижээлем. Бис бо сүттен ижээлем.

Дорт немелде үнериниң падежинде сөс-биле база илеретинип болур. Ынчан кылдыныг кандыг-бир тодаргай эвес чүвеже азы элээн каш чүвөлөрниң бирээзинче, чок болза чүвениң бүгү бодунче эвес, чүгле кезиинче угланган болур.

Үнериниң падежинде немелде колдуунда дужаал болгаш чөпшээрел наклонениелеринде азы даар наклонениеде кылыг сөзү-биле илереттинген сөглекчиге хамааржып чоруур. Чижээ: *Тракторга дүн-хүн чок ажылдап шыдаар аныяк эрден доп-дораан тывыңар. Мен хемчегден апкай мен аан. (Кызыл-Эник Кудажы.) Эртен бир-ле кижини бажымдан силгий бээр. Оттуп кээр мен. (Салчак Тока.)*

102. Биче сектер-биле аңгылаан сөстөрүн ажыглааш, дугаар бүрүзүнге бир-бир домактан чогаадыңар. Домактарга үнериниң падежи-биле илереттинген немелделерни ажыглаңар.

Үлегер и. *Карандаш, берем.— Карандаштан берем.*

1. Кино, көрээлиңер. 2. Пластинка, солун, дыңнаай бис. 3. Чаа, ыр, өөрөңзе. 4. Хоочун, тоол, тоолчу, ыткан, дыңнаңар.

103. Скобкаларны ажытпышаан, немелделерни онаарының падежинге (кожумактыг азы кожумак чокка) ийикпе үнериниң падежинге тургускаш, дүжүрүп бижиңер. Турза чогуур биче сектерни салыңар.

1. Ол мээң (*холум*) четтинип алган бир-ле (*чүве*) чугаалаттынып чор. Сылдыстар чадыпкан дег, (*дээр*) каастап чивеңейжип турар. 2. Бистиң (*фермавыс*) комсомолчу аныяктар фермазы дээр. 3. Күжүр Биче-оол ынчаар ырлап чорааш, аалынга чедип кээрге, кажаа-хорааны долгандыр хөй-ле эзерлиг (*агттар*) баглагылап каан туруп-тур эвеспе. (*Байкара Хөвөңмей.*)

18. Тодарадылга.

104. Номчунар. Карартыр парлаан тодарадылгаларның харыылаттынар айтырыгларын, домактың кайы кежигүннеринге, кандыг холбаа дузазы-биле хамаарышканын, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айтыңар.

Май-оол эртежизи кончуг конькилерин кеткеш, хемге келген. Ында оолдар **бичежек** дошта хоккейлээн турганнар. А Май-оол дошка **маңнаар** узун конькилиг. Ол хыыргыыш аразы-биле сыылады маңнап чорааш, элээн ырай берген. **Үш, дөрт метр ажып турар хыыргыыштыг** хөлчүктү оон-моон кирген дамырлар дамчып чорааш эрте берген. Сүлде-ле бо, оранчок ырай берген болган. **Кедергей-даа** улуг хөлчүк бар. Ол четче доңмаан. **Ойлуп дүже бээр хире** черин оюп, **кылаң** дошка сыылады маңнап-ла турган. **Үзүк-үзүк** хыыргыышты эрте халый бээрге, хөлчүк оон-даа херилгеш, чоруп берген. (*Эдуард Донгактыы-биле.*)

Чүвениң ылгавыр демдээн көргүзер болгаш кандыг? чүлүг? кайы? кымның? чүнүң? кайының? каш? кашкы? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар домактың ийиги черге кежигүнүн тодарадылга дээр.

Тодарадылга чүве ады ийикпе чүве адындан укталган өске чугаа кезээ-биле илереттинген домак кежигүнүнге хамааржып чоруур. Чижээ: *Бичии* (кандыг?) *оол амырай берген.* (*С. Сүрүң-оол.*) *Аргада ак баштыг* (кандыг?) *ашак олур.* (*Тывызык.*) Бирги домакта *бичии* деп тодарадылга оол деп чүве ады-биле илереттинген кол сөске хамааржыр. Ийигизинде *ак баштыг* деп тодарадылга чүве ады-биле илереттинген *ашак* деп кол сөске хамааржыр.

Тодарадылга демдек ады, чүве ады, ат орну, сан ады, причастие-биле илереттинер.

Кандыг? кайы? чүлүг? канчанган? деп айтырыгларга харыылаттынар тодарадылгалар чүвелерниң янзы-бүрү ылгавыр демдектерин илередир. Чижээ: *Эрткен* (кайы?) *күзүн эрги* (кандыг?) *хонаштар эргип чорааш, ол* (кайы?) *одагга база чеде берген мен. Бөлүк кара* (кандыг?) *шивилер кижилерге ам-даа чаглак бооп хевээр арткан деп чүвени дораан эскерип каан мен...* (*Василий Монгуш.*) *Кымның? чүнүң? кайының?* деп айтырыгларга харыылаттынар тодарадылгалар чүвениң хамаарышканы кандыг-бир кижини азы чүвени илередир. Чижээ: *Турбаазаның* (чүнүң?) *маши-*

назы хүннүң чыгыы кээп турар. Олар ону-даа манаваан. Лелананың (кымның?) акызы чиик машина дилеп эккелген. (Леонид Чадамба.)

Өске тодарадылгалар хамааржыр сөстөринге каттыжылга холбаазының дузазы-биле чагыртыр.

105. Дүжүрүп бижинер. Тодарадылгаларның адаан доктааттыңан чурум езугаар шыйбышаан, кандыг домак кежигүннеринге кандыг холбаа дузазы-биле хамаарышканын айтыңар.

Чаа болгаш билдинмес чүве чайгаар-ла сонуургалды хайындыра бээр болгай. Ийи адалышкының кайызы-даа ырак черден келген ак шоодайда чогуу чүү барын көрүксээш, четтикпейн барганнар. Ирейниң бичии өрээлинге келгеш, Арбай-оол посылканың даштында шоодайның тиин чидиг бижек-биле кончуг камныг сөп тургаш, ажыдыпкан. Ирейниң мурнунда дөңгүр кара сандай кырында демги посылка-биле келген кыжын кедер пальто чыткан. *(Биче-оол Ондарны-биле.)*

106. Причастиелиг бөлүглелдерлиг карартыр парлаан тодарадылгаларны чаңгыс сөс-биле солуңар.

Үлегери. *Бис тууйбудан туткан бажыңга чурттап турган бис — Бис тууйбу бажыңга чурттап турган бис*

1. Суурда **ыяштан туткан** бажыңнар колдап турар. 2. Авазы уруунга **торгудан кылган** платье садып берген. 3. Шүүлген мөгө **алдын-биле чайырлаан** шак шаңналга алган. 4. Бөгүн магазинде **дүктен аргаан** хөйлеңнер кирген. 5. Москва хемни кежир **даштан кылган** көвүрүглер туткулаан.

Тодарадылга кылдыр кандыг чугаа кезээ ажыгладыңар? Ындыг тодарадылгалар чүвениң кандыг ылгавыр демдээн илередир-дир?

107. Скобкаларны ажытпышаан, айтырыглар орнунга тааржыр тодарадылгаларны киригеш, дүжүрүп бижинер.

1. (К а ш к ы?) (ч ү н үң?) өөреникчилери дүүн арыгже экскурсиялап чораан. 2. (К а й ы?) хүн (к а н д ы г?) хар чаапкан. 3. (Ч ү н үң?) бүрүлери дүшкүлөп эгелээн. 4. (К а н д ы г?) хат (к а й ы?) тайгадан хадып келген. 5. (Ч ү л ү г?) аңчылар (ч ү л е р л и г?) диинеп үнүпкен. 6. (К ы м н ың?) суурувуста (к а н д ы г?) бажыңнар тудуп турар.

Тодарадылгалар тодарадып чорууру сөстөрүнгө кандыг холбаа дузазы-биле хамаарышканын айтыңар.

○ 108. Номчуңар. Тодарадылгаларны айтыңар.

Каш хонганда, школага шугум чыскаалы болган. Башкылардан аңгыда, дыка хөй даргалар база келген. Аңаа бир дарга чайгы дыштанылга үезинде совхоз ажылынга идепкейлиг киришкен уругларны шаңнагылаан.

Кырган-ачазы-биле кады тараа суггаржып, хөй дүжүттү өстүргени дээш, Анай-оолду алдын үжүктөр-биле парлаан макталга бижик-биле шаңнаан.

— Көрдүң бе, Анай! — деп, уруунуң оглунга кырган-ачазы чугаалап-тыр: — Күш-ажыл кижини алдарга чедирер. Алдын бижик-биле шаңнаткан-дыр сен! Күш-ажыл ындыг ачы-авыралдыг-дыр.

— Оон ыңай чүү дээр ийик сен, ачай? — деп, Анайның авазы айтырган. — Оглуңга чугаалап бер даан!

— Күш-ажыл кижини тиилеттирбес күчүтен кылыптар! (Монгуш Эргертии-биле.)

109. Хамааржылга холбаалыг сөс каттыжышкыннарын каттыжылга холбаалыг сөс каттыжышкыннары кылдыр үлегер езугаар өскертиңер.

Үлегер и. *Хемниң* (ч ү н үң?) *сайы* — *сайлыг* (ч ү л ү г?) *хем*

Иениң уруу, аңның оглу, куштун чалгыны, соңганың шили, машинаның дугую, суурнуң төп кудумчузу, өөреникчиниң кичээли.

Ол каттыжышкыннары ажыглааш, аас-биле домактардан чогаадыңар. Домактарга каттыжышкыннарның баштайгы сөстери домактың кандыг кижигүңү болур-дур?

19. Капсырылга.

110. Номчуңар. Карартыр парлаан каттыжышкыннарда кирген сөстөрнүң кайызы кайызынга хамааржып чоруурун айтырыглар салып тургаш тодарадыңар.

1. Бөлүк-бөлүк аайы-биле **Барлык хемниң** дожунуң кыры-биле шимчептивис. 2. ...Сураглыг **чогаалчывыс Салчак Калбакхөрекович Токаның** Мөңгүн-Тайгаже ажып чораанын сактып

келдивис. «**Каргыга чорааным**» деп очеригинде кышкы Каргы унун тода, билдингир бижээнин ам карактарывыс-биле көрүп чор бис. 3. Солагай (хемниң аккан аайы-биле) талавыстан дош-биле шыптынган хем катчып келди... Мөңгүн-Тайганың **Тоолайлыг хем ол**. 4. Эртенинде дожу ойлу берген хем суунга чунуп турувуста, сагышты чаңгыс-ла айтырыг амыратпайн өрүмнөп тур. **Саадак арт.** (*Маадыр-оол Ховалыг.*)

Тодарадылганың чүве ады-биле илереттинген тускай хевирин капсырылга деп адаар. Капсырылга, тодарадылга ышкаш, к а н д ы г? к а й ы? деп айтырыгларга харыылаттынар. Чижээ: *Чазаглыг оруктап шаптык чокка салган машина Аржаанныг-Аксы (к а й ы?) суурга хаадамнадыр халдын келген.* (*Биче-оол Ондар.*) Домакка капсырылга хамаарышкан сөзү-биле кады чаңгыс кезигүн болур. Ынчангаш үстүндө чижекте *Аржаанныг-Аксы суурга* деп сөс каттыжышкыны туруштуң байдалы болур.

Капсырылганың сөөлүнгө *деп, дээр, аттыг, деп аттыг* чергелиг сөстөр туруп болур. Чижээ: *Александр Сергеевич Пушкинниң «Евгений Онегин» деп романы тыва дылче очулдуртунган.*

Капсырылгалар кылдыр кижилерниң болгаш чүвелерниң хуу аттары, кижилерниң профессиязы, албан-дужаалы, назы-хары, төрөл-дөргүл хамаарылгалары, националы чергелиг талаларын илередир сөстөр болгаш өске-даа янзы-бүрү хуу база ниити чүве аттары ажыглаттынып болур.

Номнар, солуннар, журналдар, чогаалдар, кино-чуруктар, албан азы бүдүрүлгө черлери чергелиг чүүлдерниң хуу аттары болур капсырылгаларны улуг үжүк-биле эгелевишаан, кавычкалап бижиир. Чижээ: *Тыва дыл кырынга эң баштай «Чаа Тыва» деп үжүглел үнген.* «Шын» солун 1925 чылда үндезилеттинген. Бис «Сылдысчыгаш» солунну шуптувус чагыдып алган бис. Мээң ачам — «Кызыл Тук» совхозтуң хойжузу.

111. Номчунар. Капсырылгаларны айтыңар.

1. Чаңчаар ирей уругларының чанынга кээп, хем унун күзелдии-биле айтып эгелээн. 2.— Көрүңер даан, Бии-Хемниң чараш, чаагай черлери дем-не Белдир дагдан эгелей берген. Дап-

сы хем бо кире аккан. Ооң аксында «Кара-Хаак» совхоз бар. 3. Капитан Марат Агбанович Ашак-оол-биле танышканы уругларга кончуг солун болган. 4.— Дуу ол Демир-Сал деп тайгадыр. 5. — «Тоора-Хем» совхозтуң төвү Адыр-Кежиг суур-дур — деп, акызы Кол таныштырган...— Бо шөлдү Чалың шөл дээр. Тарааның чаагайын көрбөспө. (*Леонид Чадамба.*)

112. Хөй сектер орнунга чогуур капсырылгаларны немевышаан, дүжүрүп бижиңер.

1. Чоокта чаа... номну сонуургап номчаан мен. 2. ... шииде алдан-маадырларның тура халыышкынын көргүскен. Ол номну хоочун ... Виктор Көк-оол бижээн. 3. Хову-Аксы суурда ... комбинат — Тываның өңнүг металлургиязының эң баштайгы бүдүрүлгези. 4. Бистиң республикада ... районда иви ажил-агыйы сайзыраан. 5. Бис ... кинону бүгү класстың өөреникчилери кады көргөн бис.

113. Сөстөр каттыжыышкыннарын ажыглааш, домактардан чогаадып бижиңер. Капсырылгаларның адаан шыйыңар.

«Тываның аныяктары» солун, «Белек» деп тоожу, Улустарның найыралы орден, Шамбалыг суур, Хемчик хем, Туран хоорай, дунмам уруг, дарган ирей, саанчы Чечек.

○ 114. Тодарадылгаларны болгаш капсырылгаларны айтыңар. Кайда тодарадылга причастиелиг бөлүглел-биле илереттингенин аңгы айтыңар.

Даартазында Айыыр ирей биле ары азыракчызы Алексей ап четкеннер, а Георгий дарган чылгычы Шевер-биле келбээннер: оон ыңай Улуг-Хемче чоруп каан болганнар. Олар адаккы болгаш үстүкү паромнарда чүү бооп турарын билип алыксааннар. Өглери, мал-маганы-биле чайын оң талакы эрикче көшкен араттар-даа, Доңмас-Сугда болгаш Бор кежиинде ажилдап турар паромчулар-даа Турчаниновтуң транспорту кайнаар шимчеп чоруп турарын билир ужурулуглар.

Вера угбай иштики хептер суккан улуг ыяш хууңун болгаш аар токларны эгин кырынга салып алган. Чуп турганындан чилчирткейнип чоруур ол хептерни хемниң көвүктелип чыдар суунга булгааш, токпары-биле суун сы бастырып кааптары-биле апарган. (*Александр Темир.*)

20. Байдалдар.

115. Номчунар. Карартыр парлаан байдалдарның кандыг айтырыгларга харыылаттынарын, кандыг чугаа кезээ-биле илереттинген домак кижигүннеринге хамааржырын тодарадыңар.

Угбашкылар агаарлап чораан. Бичии **хавактан** чуңгулап-даа турганнар. **Оон** бир көөрге, дуңмазы хар кармактап турар болган. Оозун угбазы төктүрүп каапкан. **Элээн болганда** чанып келгеннер. Сандый-оол **бажың чанынга** келгеш, бир адыш харны **бүдүү** кармактай шаапкан чүве-дир. Угбазы ону эскербээн. Бажыңга келгеш, тонун **дораан** уштурундан база сезинген, угбазы дөмей-ле төктүрүптөр болгай. Чөмөнөп алгаш, **бүдүү** барыш көөрге, шышпак өл кармактан өске чүү-даа чок болган. Сандый-оол **хомудаанындан** ыглап бадырыпкан. (*Чооду Кара-Күске.*)

Кылдыныгның боттаныр черин, үезин, чылдагаанын, сорулгазын, аргазын көргүзөр домактың ийиги черге кижигүнүн байдал деп адаар.

Байдалдар ужур-утказының (кылдыныгны тайылбырларының) болгаш харыылаттынар айтырыгларының аайы-биле дараазында кол бөлүктөргө чарлыр.

1. Туруштуң байдалы кайда? каяа? кайнаар? кайыын? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар. Чижээ: *Аздын эзертээш, Отчугаш кудумчуже* (кайыже?) *дашкаар* (кайнаар?) *чедип үндүрө берген. Хем кыдыындан* (кайыын?) *баян, аныяктарның ырлашкан үнү дыңналган.* (*Александр Даржай.*)

2. Үениң байдалы кажан? кажандан бээр? кайы хире үр? кажанга чедир? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар. Чижээ: 1. *Даваалай эң баштай* (кажан?) *фермага кезээки саалда үезинде* (кажан?) *чедип келген.* (*Биче-оол Ондар.*) 2. *Оон бээр* (кажандан бээр?) *ол тукту бедик сагып, өөмнүң хүн үнер чүгүңге чалап чоруур кижжи мен.* (*Сергей Пюрбю.*) 3. *Дүңгү чаашкын даңны атсы* (кайы хире үр?) *куткаш, бертен, хүн үңү чорда* (кажан?), *аяскан.* (*Донгак Бегзи.*)

3. Чылдагаанның байдалы чүгө? чүнүң ужун? кандыг чылдагаан-биле? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар. Чижээ: *Алыс боду аныяк журналист болгаш*

(чүгө?), *Белек-оол сөс үндүрүп алып аргазын тып чадай берген. (Монгуш Кенин-Лопсан.)*

4. Сорулганың байдалы чүгө? чүнү дээш? кандыг сорулга-биле? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар. Чижээ: *Ыраажы болур дээш (чүгө?) Көкей-оол бодунуң келир үезиниң дугайын бодай берген. (Олег Саган-оол.)*

5. Кылдыныг аргазының байдалы канчаар? канчалдыр? канчап? канчангаш? кандыг янзылыгы? кайы хире? чергелиг айтырыгларга харыылаттынар. Чижээ: 1. *Чаштанчылар караңгы дээрдиве ээргииштелдир (канчаар?) үнүп турган. (Монгуш Кенин-Лопсан.)* 2. *Кодан-Ак караңгыда тода көстүп, кажараңайнып (канчаар?) чоруп-ла орган. (Салчак Тамба.)* 3. *Чүргүй өөрүндөн чыдып калбазы-биле «аздының дынын» ийи холдааш (канчангаш?), так тудупкан (канчаар?), газын бар шаа-биле баскан (канчаар?) тутсуп орган. (Салчак Тока.)*

Байдал кылдыр наречие, доора падежте азы эдеринчилиг чүве ады, деепричастие азы причастие ажыглаттынар (үстүндө чижектерни көрүңер).

116. Дүжүрүп бжиңер. Байдал бүрүзүнүң соонга скобка иштинге ооң харыылаттынар айтырыын, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин, хамааржыр бөлүүн допчулап демделгелер. Байдалдарның домактың кандыг кежигүнүңге, кандыг холбаа езугаар чагыртканын аас-биле тайылбырлаңар. Байдалдарның адаан шыйыңар.

Сарыг-оол Колдуң коданында 400 ажыг иви бар. Олар шулун оът, ыяш-дашта чаат чыып чиир болгаш, чаңгыс девискээрге үр доктаап туруп шыдавас. Ынчангаш чүм оъттуг одар-белчиирлерни доктаамал солуур, эрээннер, зэимнер эргилип чоруп бээр. Кадарчы кижии одар-белчиирни ылап хуваап, шын ажыглаар. Иви ышкаш турбас, могавас, авааңгыр-кашпагай амытан кайда боор. Ооң кара туразы-биле суг болур чүве болза, бажының уу-биле тайга-сыннар кезип, төөредир улчуп чоруптар. Ынчангаш оларның бажын дозуп, доктаадып кадарары чугула.

Хоочун кадарчының черле өөрөнгөн чаңчылы ындыг турган. Ивилерни чаа черже одарладып, одаан көжүрериниң мурнунда, барып доктаар черлерни баш бурунгаар барып көрүп, шинчилеп алып. (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

117. Номчунар. Деепричастиелерниң кайда кылдыныг аргазының байдалы, кайда домактың өске кежигүнү болур составтыг сөглөкчиниң кезии кылдыр хереглеттингенин тодарадыңар.

... Танцылаар шөлде музыка чиртиңейнип тур. Кедээ талам-да күжүгеннер сыйтылады эдип турлар. Оларны-ла аңнаар дээн боор, чаным-биле ала моортай олче углай шывыраңайнып эртти. Хүн эрткен тудум сооп, күскүзүп турза-даа, ымыраа-сээктиң когу үзүлбээн. Чаңгыс черге турарга, кулакка бо-ла ыңайнып, чок болза ында-мында бо-ла ажыңнады бээр. Ийи холуң кезээде карбаңайнып, сээктээн аът дег, ийи будуң чызырады тепкиленип турар сен.

Эмчилер чугаалаан чүве, кежээлерде хөл кыдыыңга кылаштап турар болзуңарза, ооң чыды дыка ажыктыг деп. Ынаар-ла базып кагдым. Ак салдыг ирейниң хөл дугайында чугаазы сагыжымга кирип чораан. Бетинден бар чыда, бараанын көөрүмге, ында ийи кижии карарып көстүп тур. *(Салим Сүрүң-оол.)*

○ 118. Номчунар. Байдалдарны, оларның кандыг бөлүктөргө хамааржырын айтыңар. Чылдагаанның болгаш сорулганың байдалдары кирген домактарны ушта бижиңер.

Бир-ле катап Дадар-оол тергезин херим иштинге тургузуп кааш, бажыңынче дүштеки чем чип алыры-биле кире берген. Ол чемненип дооспайн чыткаш, тергезин Солун-оол Маадының мунуп алган чоруурун соңга өттүр көрүп каан. Дадар-оол хорадай бергеш, маңнап-ла үнген...

Холдарын чудуруктаныпкан, хорадап шугулдааны кончуг, ол Солун-оолче уткуштур маңнап орган. А Солун-оол Дадар-оолду көрүп кааш, чанынга турган оолга чугаалап-тыр:

— Таныжып ал, Эрес! Бо дээрге мээң эң-не чоок эжим Эртине Дадар-оол-дур!

Дадар-оол элдепсине бергеш, чудуруктанып алган холун сула салыпкаш:

— Тергени чүгө мунмайн турарың ол, эш? — деп, эжиниң кижизиг таныштырылгасынга харыы кылдыр чугаалаан. *(Александр Шоюң.)*

○ 119. Номчунар. Эрткен үениң причастиезиниң кайда кылдыныг аргазының байдалы кылдыр хереглеттингенин тодарадыңар. Үзүндүде оон ыңай кандыг байдалдар барын айтыңар.

Бир-ле катап чай ортузунда аңнап чоруптум де. Дөшпер-До-руумну семирзин дээш, улустуң чылгызы-биле катай тайгала-дыпкан кижин мен. Бир хондур кылаштап чорааш, аңнаар черим-ге чедип алдым. Шаандан таныш одаам чүзүн-баазын чечектер-биле шименипкен чыдыр-ла. Чоон-чодур чаглак пөштер чөдүргей көк тооруктарын угбааже чүктөпкен турлар. Аңаа ийи хондур эртенги, кежээки одарлар кедеп аңнааш, күске думчуундан хан-даа агыспадым. Чүве аайлашпас ыңдыг үелер база тургулаар чүве. Эвээш хүнезиним, кырызанып чорумда-ла, төнүп калды. Аштап эгеледим. (*Виктор Сагаан-оол.*)

120. Скобкаларны ажыткаш, айтырылар орнунга тааржыр ийиги черге кижигүннерин немевишаан, домактарны делгередип бижинер.

Машинавыс мунупкаш, (кажан?) чоруптувус. Ам-на хөрээвис (чүге? кандыг чылдагаан-биле?) ана хозай берген чоруп олур бис. Шынап-ла, хоорайдан бир-ле дугаар (чүге? кандыг сорулга-биле?) чоруп турарывыс ол. Удаваанда (кандыг?) хоорай ында-ла чыдып калды. (Каяа?) халдып олурувуста, шөлээнин канчаар боор! Дааш-шимээн (кайда?) чок. (*Елена Бады-Мөңге.*)

121. Турза чогуур биче сектерни болгаш дефистерни салбышаан, дүжүрүп бижинер. Домактарның чугула болгаш ийиги черге кижигүннерин айтыңар.

Орус чечен чогаал бодунуң күжүнүң талазы биле кымның даа сагыш сеткилин хайныктырып шыдаар. Ол дугайын хөй хөй кижилер бижип келген. Ындыг даа болза ооң ужур дузасы меңээ кызыгаар чок улуг болган. Орус чечен чогаал мээң мурнумга амыдыралдың чугула айтырыын тургускан. Ол айтырыг болза тыва чечен чогаалдың дугайы. (*Сергей Пюрбю.*)

21. Деңнелгелиг бөлүглел болгаш аңаа биче сек салыры.

122. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр бөлүктериниң кандыг айтырыгга харылаттынарын, кандыг чугаа кезээ-биле илереттинген домак кижигүнүңге хамааржырын, домактың кандыг кижигүнү болурун тодарадыңар. Ол бөлүктериниң тургузуунуң онзагай чүүлдерин айтыңар.

— Чүге өөрөнмес кижин сен? Ол чүү дээрин ол? Барып-барып сен өөрөнмезинге, канчап болур чүвөл? — деп, Экер-оол ка-

раа кылайып, танаа дарбайып келген, **чемелээн чүве дег**, айтыргаш, холун Оюнмааның эктинге шеле чоруй саламы-биле сала каапкан. Оюнмаа Экер-оолдун холун эктинден аяр дүжүр шимченипкеш, ооң арнынче **чалынган-даа чүве дег**, **өөрээн-даа чүве дег**, чымчаа-биле көргөн. (*Сергей Пюрбю.*)

Сөөлүндө *дег*, *ышкаш* чергелиг эдеринчилер азы *-зыг -зиг* ... деп кожумак кирген деңнелге бөлүглели канчаар? деп айтырыгга харыылавышаан, домакка кылдыныг аргазының байдалы бооп болур. Ынчан ону биче сек-биле аңгылаар. Чижээ: *Сыгырганың сыгыдынга өске сыгырганың үн алчып эдери дег, аныяк кыстың хоюг үнү чаңгыланып үнүп келген. (Александр Даржай.) Эзим эдээнде чаңгыс өгнүң ыжы, эрес эрниң дезиг азтче шывадапкан дээктиг сыдымы ышкаш, саң дорт, дээрже чүткээн тур. (Монгуш Доржу.) Ооң кырында, эзимниң таңныылы мен дээнзиг, тергиин чырык шолбан чайырланып туру. (М. Доржу.)* Үстүндө чижектерде биче сектер-биле аңгылаан болгаш *үн алчып эдери дег*, *дээктиг сыдымы ышкаш, таңныылы мен дээнзиг* деп сөстөр каттыжыышкыннары-биле төнгөн деңнелгелиг бөлүглелдер канчаар? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, кылдыныг аргазының байдалдары бооп чоруур.

Бир эвэс деңнелгелиг бөлүглел домактың өске кежигүнү, чижээ, тодарадылга азы сөглекчи болур болза, ону биче сек-биле аңгылаас. Чижээ: *Ййи-Тал сумузунуң даргазы Аракчааның чарлалы кааң дээрден дүшкен чаңнык дег болган. (К.-Э. Кудажы.)* Мында *кааң дээрден дүшкен чаңнык дег болган* деп каттыжыышкын кандыг болган? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, сөглекчи болур. *Көдээге сизен кезилдези дег хөглүг солун ажыл чок. (Александр Даржай.)* Мында *сизен кезилдези дег* деп каттыжыышкын кандыг? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, *ажыл* деп кол сөске хамааржыр тодарадылга болур.

Тайылбыр. *Ышкаш* деп сөс домактың сөөлүнгө чорааш, сөглекчинин составында даап бодаашкын илередир модальдыг сөс бооп болур. Чижээ: *Уйгузу черле дыка кылын, кулааның дужунга үгер боо даа дааштаар болза, удуп ла чыдар ышкаш. (Александр Даржай.)*

□ 123. Номчунар. *Дег* деп эдеринчилиг сөс каттыжыышкыннарының домактың кандыг кежигүннери бооп чоруурун тодарадынар.

АКЫ-ДУҢМА БОЛГУ ДЕГ.

Чаңгыс Хүннүң адаанга,	Алды диптиң улузу
Чаңгыс Черниң кырынга —	Акы-дуңма болгу дег.
Аңгы-аңгы кеш, дылдыг	Чогун-барын үлежип,
Арбын-на чон бодараан.	Шорулгакка деткижип,
Карачыл-даа угаанга	Амыр-шөлээн чурттаар дег
Каксы бодап эккээрге,	Аас-кежик кайдал аан!

Салчак Молдурга

Бо шүлүкте кандыг кол бодал илереттингенил?

124. Дүжүрүп бижип алыңар. Деңнелгелиг бөлүглелдерниң адаан шыйыңар.

ЭРТЕМНЕРНИҢ БЕДИИНЧЕ.

Эртем-билиг чедип аары —
Ээрем далай кежери дег.
Шораан берттиг кадыр сынны
Човап, шүүдеп ажары дег.
Чүгле эрес, кызымаккай
Чүткүлдүглер бедин чедер!

Кечил-оол Экер оол

125. Биче сектерни турза чогуур черлеринге салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Деңнелгелиг бөлүглелдерде биче сектерни салган азы салбааныңарның чылдагаанын тайылбырлаңар.

Ынаар барыын талакы ак-көк бизең даглар бажында чүктүг тевелер-даа ышкаш хереп алган арзылаңнар-даа ышкаш бедик ак-ак булуттар диргелген. Оларның шала адаа-биле ак-көк ак-кызыл хөлдерлиг шаттар дег кара-кара булуттар шөйлүп чоруй барган. Оларның аразындан хөрүк аксында демир сырызы дег ашкан хүннүң херелдери согунналып үнген. *(Сергей Пюрбю.)*

АЙТЫРЫГЛАР БОЛГАШ ОНААЛГАЛАР

Домактың ийиги черге кежигүннеринге кандыг кежигүннер хамааржырыл?

Немелде деп чүл? Кандыг немелдени дорт, кандыг немелдени доора дээрил?
Тодарадылга деп чүл?

Капсырылганың тодарадылгадан ылгалы чүдел?

Кандыг капсырылгаларны кавычкалап бижирил?

Байдал деп чүл? Байдалдар кандыг бөлүктерге чарлырыл?

Деңнелгелиг бөлүглел дугайында чүнү чугаалап болур силер?

126. Номчунар. Ийи чугула кежигүннүг бөдүүн домактарны айтыңар. Оларны кежигүннер аайы-биле сайгарыңар. Чаңгыс чугула кежигүннүг бөдүүн домактарны болгаш нарын домактарны сайгарбас силер.

Сэр-Одтуң хары үжен ашпас. Кажан ол бодунуң хана-карактыг кепка бөргүн, хөм куртказын кедипкеш, базыптарга, ооң аныяа мырыңай дам баар...

Сэр-Од — сапык даараар кижиге. Ол чүзү-биле багай мергежил деп? Ооң кижилерге ажыы чок бе? Кижиге болганга идик херек болгай, а ол үр болбайн үзе кеттине бээр. Ынчан ону септээр апаар...

Кижиге бүрүзү тускай аажы-чаңныг. Кижиге бүрүзү-ле идиктерин бодунуу-биле үрей кедер. Ээжектери чүгле каш-ла хүн быжыг чоруур херээженнер барын Сэр-Од билер.

Идиктер дораан-на үрелип-ле турар болза, сапык даараар кижиге-ле эки болгу дег. Сэр-Од ынчаар бодавайн турар. Бо талазы-биле ол онзагай бодалдыг. Ол аңаа үргүлчү келир кижилерни ыңдыг-ла кончуг хүндүлевес. *(Сэнгийн Эрдэнэ.)*

127. Номчунар. Составында модальдыг сөстөр кирген сөглекчилерни айтыңар. Ол сөстөр сөглекчилерге кандыг утка немеп турарын тодарадыңар.

— Хой кадарып чорааш, ном номчуур болза, амыр-дыр аа? — дидим.

Ону та чүге бодап келдим ыйнаан.

— О, мен-не ынча дивес мен, оглум! База-ла ону бир тааржыр арга-биле номчуур апаар ыйнаан. Кыска-кыска ыр, шүлүк ийикпе солунну номчуп болур-ла. Чамдык аныяк уруглар черге ном номчуп чорааш, хоюн оскунуптар чүве. Талаар. А шары мунуп алгаш, инек кадарып чорааш, ном номчуурга ажырбас-даа боор чүве харын. Ол шары өөрүнден чыда калбас, кады оът-тап-ла чоруур болгай. *(Степан Сарыг-оол.)*

128. Номчунар. Домактың ийиги черге кежигүннерин айтыңар. Сорулганың байдалдарын ушта бижинер. Оларның кандыг арга-биле тургустунганын тайылбырлаңар.

Дүъш соонда чанар дээш, автобус биледи садып алган кижиге болгай мен. Улустуң чагыгларын эртежик күүседип алыр дээш, хоорайже базып кирдим. Өгленир деп турар бир төрелим уруг шаажаң аяктар чагаан чүве. Базаар чанында магазинде садып турарын билип алган мен. Ол чагыгны күүседир дээш, базаарже далаш-биле базыптым. *(Монгуш Доржу.)*

22. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар дугайында ниити билиг.

129. Номчуңар. Домактарның кайыларында ийи чугула кежигүн (кол сөс сөглөкчи), кайыларында чаңгыс чугула кежигүн барын тодарадыңар. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның кайыларының чугула кежигүннери кол сөстөр хевирлиг-дир? Кайыларының сөглөкчилер хевирлиг-дир?

1. Саян даглары. Кышкы орук. Чүък машиназының кабиназының иштинде чолаачы чанында аныяк шериг кижидаянгыжын чанында чөлөндир тургузуп алган, ыт чок, бир-ле чүве боданып олурган. Нурзат ол-ла болгай. 2. Машинаның өпөш дээнинден фронтучу отту чаштап келген. Долгандыр көргөн. Хар-ла хар. Орук дургаар чаа чагган харны хат буруладыр сүрүп чоруур. (*Донгак Бегзи.*)

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар ийи бөлүккө чарлыр: сөглөкчи хевирлиг чаңгыс чугула кежигүннүг домактар болгаш кол сөс хевирлиг чаңгыс чугула кежигүннүг домактар. Чижээ: 1. *Имиртинээн. Сооп келген.* 2. *Имир. Соок.* Баштайгы ийи домак сөглөкчи хевирлиг чугула кежигүннерден, сөөлгү ийизи кол сөс хевирлиг чугула кежигүннерден тургустунган.

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар делгереңгей эвес болгаш делгереңгей бооп болур. Чижээ: 1. *Кыш.* 2. *Соок кыш.* Баштайгы домак чүгле чаңгыс кол сөс хевирлиг кежигүнден тургустунган, ынчангаш ол чаңгыс чугула кежигүннүг делгереңгей эвес домак-тыр. Сөөлгү домакта, чугула кежигүнден аңгыда, ийиги черге кежигүнү — тодарадылга бар, ынчангаш ол чаңгыс чугула кежигүннүг делгереңгей домак болур.

130. Номчуңар. Ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны айтыңар.

Шойдак хенертен бичиизинде көргөн кинозунуң дугайын сактып келген.

...Дайын шөлү. Айдың дүн. Шыпшың. Оңгу иштинде ийи солдат. Канчангаш-ла оларның чанынга бир кижидаян соястап чедип

кээр. Ол кижиге ийленип чыдып алгаш, үрер гармоника-биле дыка чараш аялга ойнаар. Ыя аразында дайзынның талазындан улаштыр-улаштыр боолап эгелээр. Оңгу кыры-биле октар сыыңайнып эгелээр. Дидим хөгжүмчү автомадын тудуп алгаш, соястап чоруптар. Эртеңги даң хаязында динмиттелип үнер кадыг-дошкун тулчуушкунну манап, сагыжы амыр эвес олургулаан солдаттар сергеп, кээшпе ораап тыртып, аразында оожум сымыранчырлар: «Үңгеп бар чыда бажын ковайтпас-ла болза чоондур! Тенек ок дээптер ийне!..» Удатпаанда ынаар-ла хажызындан демги-ле чараш аялга дыңналып кээр. А солдаттар улуг тынып, «менди-дир!» дижип, хүлүмзүрүп каарлар. (*Дандар-оол Сарыкай.*)

131. Дүжүрүп бижирер. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны тывыңар. Оларның кол сөс хевирлиг чугула кежигүннүг азы сөглөкчи хевирлиг чугула кежигүннүг болурун кырынга допчулап демдеглеңер. Чаңгыс чугула кежигүннүг домак бүрүзүнүн делгеренгей азы делгеренгей эвес болурун айтыңар.

1. Даштын хүн ажар чүгүндө ожук аксы хире ханы ойбак бар. Ону суг долган... Долгандыр кургаг даг. Бел. 2.— Шимчеш дивээли шүве. Сугже топтап көрүп ор, оглум. 3.— Көрдүң бе, дөө — деп, авам сугнуң кырынче айты-дыр. 4. Ала карак бо! Кадыргы! Кайгаанымдан карактарым ана херли берди. 5.— Эр кижиге балыктан дузактап көрөм, оглум. 6. Дузааңны сугже суп алгаш, шимчевейн ор. 7. Манап-ла ор бис. 8. Кадыргылар ам-на тырлып, үглөп келдилер. Чүгле балык-ла балык! (*Хертөк Серээ.*)

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар дараазында бөлүктөргө чарлыр: тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок домак, ат домаа.

23. Тодаргай арынның домак.

132. Номчуңар. Кол сөстери чок-даа болза, чогум кандыг сөстөр кол сөс болур турганын сөглөкчилерин барымдаалап билип ап болур чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны тывыңар. Ол домактарның сөглөкчилери кайы арыннарга туруп болур-дур?

ЧЕЧЕК.

Чайгы хүнден ыжыктанып кожа тур бис.

Чаглактанган хөлегевис сериин-не-дир.

Чазылбаан сен. Сывың харын чедишкен-дир.

Хевир-дүрзүң меңээ көңгүс дөмей эвес.
Хээрек бичии үнүш аймаа чечек-тир сен.
Херек болза, сени мен ам чулуп боор мен.

Игорь Иргит

Сөглөкчизи бар, кол сөзү чок, ынчалза-даа кандыг кол сөстүг туруп болуру сөглөкчиниң көргүзүкчүзүндөн азы арын кожумаандан билдине бээр домакты то даргай арынныг домак дээр. Чижээ: 1. *Эки чаагай чорууруңну күзеп тур мен. Чагааның харыызын чүгле бодуң эккээр сен. (Биче-оол Ондар.)* 2. *Айның, чылдың планнарын аартыксынмас саанчылар бис. (Чооду Кара-Күске.)* 3. *Эрес эрлер, Кара-Дагже эзертенгеш, аъттаныңар. (Юрий Кюнзегеш.)*

Тодаргай арынныг домактың 1-ги азы 2-ги арында турар сөглөкчизиниң арын көргүзүкчүзү азы арын кожумаа домакка кандыг кол сөс туруп болурун, кылдыныгны чогуум кым боттандыраарын көргүзүп турар. Чижээ, бирги домакта *күзеп тур мен* деп сөглөкчиниң *мен* деп арын көргүзүкчүзү ол домакка *мен* деп ат орнундан илереттинген кол сөс туруп болурун айтыр (*Мен... күзеп тур мен*). Ол ышкаш дараазында ийи домакта *эккээр сен, саанчылар бис* деп сөглөкчилерниң арын көргүзүкчүлери тус-тузунда *сен, бис* деп кол сөстөрниң домактарга кирбейн барганын көргүзүп турар. Сөөлгү домакта *аъттаныңар* деп сөглөкчиниң *-ыңар* деп арын кожумаа *силер* деп кол сөстү ажыглап болурун айтыр.

Тодаргай арынныг домактар тыва дылда, ылаңгыя аас чугаада калбаа-биле хереглеттинип турар.

133. Номчуңар. Тодаргай арынныг домактарны тывыңар. Оларның чугула кежигүннериниң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин, кандыг арында болгаш санда турарын айтыңар.

1. — Сургуулдап кажан аъттаныр деп тур силер?.. 2. — Даарта эртен салдап бадар деп тур бис. Сээң-биле амырлажып алыр дээш келдим. 3. Эрик кырынга турганнар бисти үдеп, холун чайып турлар. Бис база харыылап кагдывыс. 4. — Салдың думчуун эжерин соксадыңар! 5. Үш хонган соонда, Хемчик аксын эрткеш, кашпалдарже кириптивис. 6. Кажараан лоцманның¹ аайлап бадырганы-биле Улуг-Ужарны хирт-ле дидим. 7. — Чоп кончуг чер боор!

¹ *Лоцман* — салды сугга башкараарын удуртур кижиги.

Дириг үнмес боор бис деп бодадым. 8.— А моон соңгаар мындыг у жар бар бе? Бар болза, баш бурунгаар сагындырып каар сен, таныш. (*Салчак Тока.*)

134. Номчуңар. Тодаргай арынныг домактарның чугула кежигүнү болур кылыг сөстериңиң наклонениезин, үезин, арнын болгаш санын айтыңар. Ол домактарга кандыг кол сөстөр туруп болур-дур?

1. «Кежигүнге кирер сен бе?
Кежегеңни кезер сен бе?
Салуучутка¹ кирер сен бе?
Салбак чажың кезер сен бе?
2. Эзер-дергээ туттунгалак
Эмчи диртип сураа үнген
Дакый-Сүрүң, Долгар сугну
Таныыр туржук, көргөн силер.
3. Аңчы, малчын, агроном
Алдарлыглар бисте көвей —
Иелерниң аразындан
Ийи-бирни адаптайн.

Юрий Кюнзегеш

□ 135. Номчуңар. Ийи чугула кежигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарны айтыңар. Бо үзүндүде автор кандыг үеде болуп турган чүүлдерни көргүскенил?

Ачам мээң лама-даа, аңчы-даа болуп шыдавазымга бүзүрөөн боор. Ынчангаш мени бижээчи кижини кылып каар дээш, бир-ле күзүн Кыргыз Чамзы деп кижиниң аалынга эккеп каан. Ол үениң шаа-биле алырга, ол өг-бүлени депшилгелиг улус деп болур: боду, кадайы, уруглары шуптузу моол бижик билер. Ындыг-даа болза ядыы өскүстүң чолу билдингир: ооң оруунуң аксында аар-берге ажыл манап чыдар. Хүннүң-не хой кадарар мен. Эртең үнеримде, бир кезек үжүктөр онаалга кылдыр айтып бээр. Черге даянгыжымны карандаш, хөртүк харны кыдырааш кылгаш, ол үжүктөрүмни бижип тура хүнзээр мен.

Ынчап тургаш, часка чедир моол бижикти номчуп, бижип турар кылдыр өөренип алган мен.

¹ *Салуучут* — аныктарның революстуг эвилелиниң баштайгы ады.

Күскээр чайын ачам чедип келген. Мээң кандыг өөренип турарымны сонуургады.

— Бо-даа эртемге салым-чаяанныг оол-дур. Бис боттары-выстың билир шаавыс-биле өөреттивис. Мону оон ыңай өөредир болза эки-дир — деп, өгнүң эр ээзи сүмеледи. (С. Пюрбю.)

24. Тодаргай эвес арынның домак.

136. Номчуңар. Баштай тодаргай арынның домакты айтыңар. Ооң соонда арткан домактарны хайгаараңар. Ол домактарда чугула кежигүн кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенил? Оларда кылдыныгны кымның боттандырып турары тодаргай билдинер бе?

I. Чаа чылды уткуур деп тургаш, бүгү чонну чыырының мурнунда тускай кырган хоочуннар хүнү эрттирдивис. Аңаа 50 хардан өрү назылыгларны чалаан, кыска хурал кылган. Ооң соонда «спорт» маргылдаазы эрттирген — кажык аткан, шыдыраа, ооң иштинде буга-шыдыраа ойнааш, тывызык, кыска тоол ытканнар. Ооң соонда оларга таарышкан кыска концерт, кино көргүскен. (Салчак Тока.)

II. 1. Ам совхозтарда часкы тарылгага белеткенип турар. 2. Магазинде чаа солун ном садып тур. 3. Мурнай ушкан эжин каттырбас. (Үлегер домак.)

Сөглөкчизи бар, кол сөзү чок болгаш ооң чогуум кандыг сөс-биле илереттинери тодаргай билдинмес домакты тодаргай эвес арынның домак дээр. Тодаргай эвес арынның домактың сөглөкчизи 3-кү арында кылыг сөзү-биле илереттинер. Чижээ: 1. *Билетти мырыңай эжик чанында садып турган.* (Биче-оол Ондар.) 2. *Колхозче мени база чалап турар.* (Михаил Шолохов.)

Тодаргай эвес арынның домакта кылдыныгны кандыг-бир кижилер боттандырып турар кылдыр билдинер болза-даа, чогуум чүү кижилерил ол дээрзи тодараттынмаан болур. Ынчангаш ол домактарга чугаалаан кижиниң кол кичээнгейи кылдыныгны кым боттандыраарынче эвес, а ук кылдыныгның бодунче угланган турар.

137. Номчуңар. Тодаргай эвес арынның домактарны тыпкаш, оларда чугула кежигүн бооп чоруур кылыг сөстөрүнүң кайы наклонениде, үеде, арында болгаш санда турарын айтыңар.

Баштай-ла Күрүнениң чурт-шинчилелиниң музейинге бардывыс. Ында МАР-ның девискээриниң байдалын, үнүш-дүжүдүн, дириг амытаннарын, эрги, чаа төөгүзүн, чурттакчы чонунуң оран-савазын, идик-хевин, оюн-тоглаазын кончуг тодаргай тайылбырлааш, делгеп көргүзүп каан.

Уран чурулга музейи. Эрги шагның болгаш амгы үениң чуркчуларының, ус-шеверлериниң ажылдарын хевирлер аайы-биле делгеп көргүскен. Хаяда үе-дүптеги чурумалдарның чамдык кезиин ол хевээр эккелгеш, таарыштыр делгеп каан.

Революция музейи 1926 чылда үндезилеттинип тургустунган. Музейниң ол хөй каът бажыңында чурттуң шаандагы болгаш амгы төөгүзүнге хамаарышкан болуушкуннарын кол-кол үелер аайы-биле тус-тус залдарда кончуг тодаргай болгаш солун кылдыр чырыдып көргүскен. (*Зоя Чадамба.*)

Чүүлде тодаргай эвес арынның домактардан аңгыда, кандыг домактар бар-дыр?

138. Номчуңар. Тодаргай эвес арынның домактарны тыпкаш, оларны ушта бижинер, чугула кежигүннүң адаан шыйыңар.

АК-САРЖАГ ТӨӨГҮЗҮ.

Ак-саржаг (орус дылда — сливочное масло) төөгүзүнге, ол канчап тыптып келгенинге хамаарышкан шинчилел ажылдарының түңнелдерин Берлинде Гумбольд аттыг университеттиң эртемденнери парлаан. Ак-саржагны кижилерниң ажыглап эгелээнин эң баштай библия деп шажын номунга бижээн болган. Бистиң үевиске чедир ийи муң чылдың эгезинде ак-саржагны кижилер ажыглап эгелээн деп эртемденнер санап турар. Ак-саржаг дугайында эрте-бурунгу Грецияга болгаш Римге база билир турган. Ону ынчаарда эм кылдыр ажыглап турган. Бурунгу шагның германнары ак-саржагны бүдүргеш, кеш суглаңгызын болгаш баш дүгүн чаарынга хереглеп турган. Ак-саржагны эң баштай чем кылдыр Соңгу Европаның чурттарынга ажыглап эгелээн. Ак-саржаг XII чүс чылда Скандинавиядан делегейниң өске бүгү черлеринче шилчээн. («Шың» солундан.)

139. Ийи чугула кежигүннүг домактарны чаңгыс чугула кежигүннүг домактар кылдыр өскертип бижинер.

Үлегери. *Бажың иштинде бичии уруглар шимээргеп турлар — Бажың иштинде шимээргеп турлар.*

1. Класста өөреникчилер хана солун үндүрүп турлар. 2. Мастерскаяда даараныкчылар кандыг-даа хептерни кылып турар. 3. Бөгүн суурда улус хой кыргып турар. 4. Артистер дүүн клубка концерт көргүскөн. 5. «Сылдысчыгашка» чогаалчылар солун чечен чугаалар парлап турар.

140. Улегер домактарны дүжүрүп бижиңер. Домактарның чугула кежигүннериниң адаан шыйыңар, оларның кылыг сөзүнүң кандыг хевирлери-биле илереттингенин айтыңар.

1. Эргээ өөрениринден бергээ өөрөн. 2. Эткен сөзүңгө ээ болур. 3. Күштүг мен дээш, хөрээң чайба. 4. Чаг берген кижибиле чаргы кылбас. 5. Аныяңдан адың камна.

Бо домактарда кылдыныгларны кым боттандыраар кылдыр билир-дир силер?

Тодаргай эвес арынның домак кижибүрүзүңгө хамааржып болур кылдыныгны илередип, ниитижиткен уткалыг бооп база болур. Ындыг таварылгаларда ооң чугула кежигүнү кылдыр болуушкун наклонениезиниң келир үезиниң 3-кү арнында кылыг сөзү азы дужаал наклонениезиниң чаңгыстың санының 2-ги арнында кылыг сөзү ажыглаттынар. Чижээ: 1. Далдааш, таска дүжер. (Улегер домак.) 2. Ооң адын Петя дээр. 3. Суг көрбейн идиш, ужулба. (Улегер домак.)

141. Номчуңар. Мында чаңгыстың санының ийиги арнында кылыг сестериниң илередир кылдыныглары тодаргай кижиге хамааржыр бе азы кымга-даа хамааржып болур бе дээрзин, ол кылыг сестери кандыг домактарның чугула кежигүннери бооп чоруурун тодарадыңар.

Оон ыңай чорууруңга, бышкан каттар таварышкылаар. Долбан-кызыл киш-кулаа, көк-кат, честек-катты-даа амзап чип чоруур сен. А оон ыңай чоруурга, тооруктар. Кармак долдур дыгып алгаш, кээрген ышкаш хөйлең иштинче база курлап дартайты суккулап алыр сен...

А тооруктуг черге база-ла чеде бээр сен. Пөштүң адаккы талазында тооруктар бышпаан, чымчак, чаш болгулаар. Пөштүң шыпшык бажының хүннээрек талазында тооруктарны аът кырындан харап көрүп билип ал аа. Ында ыт хаайы дег хүрөң тооруктар бүрү адаандан бакылап келгилээн — бөкперлежи берген тургулаарын көөр сен. (Александр Темир.)

25. Арын чок домактар.

142. Номчунар. Домактарның чугула кежигүннерин айтыңар. Домак бүрүзүңүң чугула кежигүнү чүнүң-биле илереттингенил? Ооң илередип турар кылдыныын кандыг-бир кижиге азы чүвөгө хамаарыштырып болур бе? Бо янзылыг домактарга кол сөс туруп болур бе?

1. Сылдыс-Шокарга коргунчуг апарган. 2. Үш хондур чагган... Дүне-даа саарып-ла турган. Чүглө дөрткү хүннүң даң бажында аяскан. 3. Хүн келген тудум-на, улам чылып орган. 4. Билдинмес болза, айтырып алыр херек. 5. Элик оглуңуң чаптанчыын, чаражын. (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

Сөглекчизи бар, а кол сөзү чок болгаш черле турбас домакты арын чок домак дээр. Чижээ: *Бертен туманнап келди*. Мында *туманнап келди* деп сөглекчиниң кылдыныы бойдустуң болуушкунун илередир болгаш кандыг-бир кижиге азы чүвөгө хамаарышпас, ынчангаш бо домакка кол сөс турбас.

Арын чок домактың чугула кежигүнү (сөглекчизи) кылдыр колдуунда кылыг сөзү болгаш демдек ады хереглеттинер:

1. Болуушкун наклонениезиниң чаңгыстың санының 3-кү арнында кылыг сөзү. Чижээ: 1. *Соор дээн хире. Ынчалза-даа үр соор шыдавас.* (*Таан-оол Хертек.*) 2. *Анаа-ла удуттунмас чүвө-дир.* (*Аркадий Гайдар.*) 3. *Соой берип-тур.*

2. Келир үениң кылыг сөзү-биле херек, анаар чергелиг сөстөрниң азы деепричастие-биле болур, болбас чергелиг сөстөрниң каттышканы. Чижээ: 1. *Кызып ажылдаар херек.* 2. *Маңаа таакпылап болбас.*

3. Адаарының падежинде демдек ады азы хамаарылга кожумактыг болгаш онаарының падежинде турар демдек ады. Чижээ: 1. *Даштын соок-тур, барбас мен.* (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*) 2. *Оглумнуң эрезин! Сылдыс-Шокарымның шымбайын!* (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*) 3. *Изшин!*

143. Номчунар. Арын чок домактарны айтыңар. Оларны ушта бижип алгаш, сөглекчилерниң адаан шыйыңар.

Кежээ соой берген. Өггө олурурга, хүндүскүзүңден-даа дора эпчок апарган. Тонну уштуп алыр дээрге, соок. А Нина бажыңыңга черле тоннуг турбаан. Идиктерин уштуп алырга, дөмей-ле эпчок: от улгадырга — аткаарлаар, от бичелээрге — дедир отче сояр. Оорга доңуп орап. Холга аяк тудуп ижери эң-не

эпчок. Нина ийи катап изиг мүннү буттарынче төп бадырган.
(*Ондар Сеглеңмей.*)

144. Номчуңар. Домак бүрүзүнүң ийи чугула кежигүннүг азы чаңгыс чугула кежигүннүг бе дээрзин тодарадыңар. Мында хереглеттинген чаңгыс чугула кежигүннүг домактарда кандыг ниити онза чүүл бар-дыр? Ол домактарның тургузуун болгаш утказын сайгарыңар.

Мурнувуста дагларның бедик, сүрлүүн! Оон эгезин алган доштуг шуралгактарның онзагай чаражын! Сактырывыска, бистен өске ону кым-даа көрбөөн дег, чүс муң, харын-даа миллион чылдар бурунгаар бойдуштуң сомнап кааны бо оран ол-ла хевээр дег-дир. Бедик дагларга деңнээрге, элезин сайы дег хензиивисти! Ынчалза-даа оларның шыпшыктарынче семеп үнөр дээн тура-соруувус кончуг. Ак-көк дээрде бедип үнүп келген эргелиг хүннү, бараанындан-на кижин коргар дагларны көргөш, төрөөн черивисте мындыг булуңнар бар болганынга чоргаарланып, Маганаты ишти сыңмас кылдыр чаңгыландыр кижин ырлаксаазы келир-дир. (*Маадыр-оол Ховалыг.*)

145. Номчуңар. Чугула кежигүнү (сөглөкчизи) даар наклонениениң кылыг сөзүңге *эки, чугула* деп сөстөрнүн немешкени-биле илереттинген арын чок домактарны тывыңар, оларны кандыг ниити утка каттыштырып турарын тодарадыңар. Ол домактарны ушта бижиңер.

Кижин бүрүзү чурттап турары бажыңында тарымал чечектер чылдың кайы-даа үезинде чечектелип турарын күзээр. Ону чедип алыры ындыг-ла берге эвес. Кол-ла чүве — агротехниктиг ажаалдазын экин шиңгээдип алыры. Кыжын шупту үнүштерниң өзүлдезин дыштанып турар деп чүвени утпазы чугула! Ынчангаш кышкы үеде үнүштерни изиг батареялар, печкалардан ырак, аргалыг болза, сериин черге тургусса экин. А соңга көзенээ ажып агаарладыр үеде чечекти кылын чылыг пөс-биле шып кагза экин. Хөй суггарбас. Артык суггаттан үнүштүң дазылдары ирий берип болур.

Баштайгы хүн херелдеринден үнүштүң бүрүлери сергеп, өң кирип келир. Ол үеде чечекке бичии минералдыг чемишчидилгени бээр. («Шын» солундан.)

146. Ийи чугула кежигүннүг домактарны арын чок домактар кылдыр өскертинер.

Үлегери. *Имир дүжүп келген — Имиртиңней берген.*

1. Чаъс чаап эгелээн. 2. Соок дүжүп келген. 3. Дээр бүргей берген. 4. Чылыг дүжүп келген. 5. Туман көдүрлүп келген.

147. Кылыг сөзү бүрүзүнүң дужунга хөй сектер орнунга ооң эгидишкин уткалыг (арын чок) хевирин үлегер езугаар бжиңер. Бижип алганыңар кылыг сөстөрүн сөглөкчилер кылбышаан, домактардан чогаадыңар. Ындыг домактарга кол сөс турар бе?

чыдар — чыттынар   турар — ...
олураp — ...   удуур — ...

○ 148. Ийи чугула кежигүннүг домактарны чаңгыс чугула кежигүннүг арын чок домактар кылдыр өскертип бжиңер. Үе хевирин шын шилип алырынче кичээнгей салыңар.

Үлегер и. *Мен чалгаарап тур мен.— Меңээ чалгааранчыг дыр*

1. Сен муңгарап олур сен. 2. Силер хомудап тур силер бе?
3. Мен ынчан дыка чаныксап турган мен. 4. Бичии оол коргуп тур ышкаш.

26. Ат домактары.

149. Номчуңар. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны айтыңар. Ол домактарда чоғум кандыг чугула кежигүн барыл? Ол кежигүн кандыг чугаа кезээбиле илереттингенил?

I. Даайының аалыңга Нина чедип келген. Аалдың өдээниң кыдыындан эгелээш, кадыр дагның мээзи эгелээн. Хой кажаазы канчаар-даа аажок улуг болгаш дорт булуңнарлыг «С» деп үжүк ышкаш. Ийи улуг ак өглер. Шала туткан бажың ханазы. Дүжүрүп каан хөй чудуктар. Чадагай кажаа иштинде кожаланчак ийи сараат сиген. (*Ондар Сеглеңмей.*)

II. Танцылаар шөл. Аныяктар имилээр. Хөгжүм-музыка. Дээрде сылдыстар. Хемчиктин кижини суйбап, эргеледип келир, аваның чылыг холу дег, сериин сырыны... Черле дыка магалыгдыр. (*Салим Сүрүң-оол.*)

Чугула кежигүннеринден чүгле кол сөзү бар домакты а т д о м а а дээр. Чижээ: *Байырлал. Шонуп турар чайгы изиг хүн. Каас-коя кеттинген чон стадионче соксаал чок шуужуп, удатпаанда шыгырт долдур саадапкан. (Монгуш Эргеп.)*

Кайгамчык хүн. Ооң байырлалдыг шыпшыңын черле утпас мен. (Салчак Тока.)

Ат домааның чугула кежигүнү (кол сөзү) чүве ады-биле ийикпе чүве ады уткалыг хереглеттинген өске чугаа кезектери-биле илереттинер. Чижээ: *Бичии када-ла шивээ кавызында байдал өскерилген. Частыышкыннар. Боо-моңгу дааштаашкыннары. Алгы-кышкы. Аът-хөл киштээни. (Кызыл-Эник Кудажы.)*

Мында баштайгы үш ат домаанда чүве ады, сөөлгү домакта хамаарылга кожумактыг причастие чугула кежигүн бооп турар.

Ат домактары колдуунда чечен чогаалга ажыглаттынар. Оларны кылдыныг бооп турар черни, пейзажты, долгандыр турар байдалды эң кыска болгаш тода кылдыр чуруп көргүзеринге хереглээр. Чижээ: 1. *Хайырлыгның ховузу. Кайнаар-даа көөрге, тараа-ла тараа! Хоор-сарыг дилиндектер делгем болгаш херии көстүп чыдар. (Хөвөңмей Ойдан-оол).* 2. *Алды айның бирниң хүңү. Чайның кончуг изии шагда-ла эгелээн. (Салчак Тока.)*

150. Номчуңар. Ат домактарын айтыңар. Оларны ушта бижээш, чугула кежигүнүнүң (кол сөстүң) адаан шыйыңар.

I.

1943 чылдың ноябрь. Кызылдан ырак эвесте Улуг-Хем эрии. Даштындан көөрге, ыңдыг-ла онза чүве чок. Беш-алды ыяш бажыңнар бар... Картон, шуугай ийикпе брезент, пөс эргиндилери-биле оюндактап, дуглап каггылаан элээн хөй кара-шокар өглер-биле холушкан — тыва ажылчын сууржугаш. Кызылдың алгы эттээр, кидис идик өөр заводу ол. *(Степан Сарыг-оол.)*

II.

Бо-ла суур бо-дур. Ынчан санныг бажыңнарлыг суур-ла болгай. Бир элээн улуг дээн бажыңга партия, комсомол райкомна-ры, райкүүском бүгү килдистери-биле сыңмарлажып турду. Оон аңгыда суг кыдыында эмнелге. Банк. Садыг. Иштики херектер ямызының район килдизи. Столовая. Хөй эвес чуртталга бажыңнары. Ол-ла. Чунар-бажың безин чок. Ам дээрге чер-чери-биле чатты берген. Ийи-үш каът бажыңнар безин тургулапкан. Ёзулуг хоорай. *(Салим Суруң-оол.)*

151. Номчуңар. Делгереңгей эвес болгаш делгереңгей ат домактарын айтыңар. Делгереңгей ат домактарында чугула кежигүнге чагырткан өске кандыг кежигүннер бар-дыр?

...Күскээр кыш. Аалдар чаа кыштаглаан. Кызыл-Тайга белинде деспек баарында чаңгыс өг. Ширтек кырында ужа-тура давып кылаштаан чаш оглуң. Ыяш аъдын тудуп алгаш, хойнуңга кээп олурупту. Карактарында өөрүшкү, аас-кежи, идегел долган... Сүттүг шай хайындыргаш, салып турар кадайың. Хүлүмзүрөөн дозур кара карактар, сесиирге кежи тонну өттүр билдинип кээр эптиг, ээлгир дурт-сын... Баглаашта аъдың чежип туруңда, үдеп үнүп келген кадайың. Ооң куспаанда чаш оглуң. Бүзүрөөнзиг, ма-наанзыг карактар. Талыйып келгижеңге, оларның барааны өг чанында ол хевээр турбажыкпе. *(Биче-оол Ондар.)*

○ 152. Чогаалчы С. Б. Пюрбюнүң шиилериниң көргүзүглериниң эге тайылбырларын номчуңар. Ындыг тайылбырларга кандыг домактар хереглеттинериниң дугайында түңнелден (башкының дузазы-биле) кылыңар.

I.

Маспыкайларның бажыңының бетики өрээли... Өрээлдин ортузунда хээлиг кара-көк шывыглыг, бичежек төгерик стол. Ооң кырында шил савада чулган чер чечектери. Столдуң ол-бо талаларында ийи сандай. Бир хана баарында диван. Булуңда номнарлыг этажерка. Дорт — ийи соңга, оларны өттүр ногаан-кызыл хүн. Солагай талада — иштики өрээлче, оң талада — паштаныр өрээлче эжиктер.

(«Ынакшылды камнаар херек» деп шииниң ийиги көжегезиниң дөрткү көргүзүүнүң эге тайылбырындан.)

II.

Көдээ клубтуң сценазы. Арты көжеге баарында кызыл пөс-биле шып каан стол. Ында-мында сандайлар.

(«Ачылыг салчаашкын» деп шииниң бирги көргүзүүнүң эге тайылбырындан.)

□ 153. Номчуңар. Шээжилеп алыңар.

Ажыл шупту хүндүткелдиг,
Аар, чиик деп ылгалы чок.
Ажыдышкын, тиелелгеже
Алдын дүлгүүр — мергежил ол.

Шүшпең болгаш чалгаа болза,
Чүү-даа ажыл дек бүтпес.

Чүрек биле чүткүл турда,
Шүүтсүнер чүве турбас.

Юрий Кюнзегеш

АЙТЫРЫГЛАР.

Чангыс чугула кежигүннүг домак деп чүл?

Кандыг домакты тодаргай арынныг домак дээрил?

Кандыг домакты тодаргай эвес арынныг домак деп адаарыл?

Кандыг домакты арын чок дээрил? Ооң тодаргай эвес арынныг домактан ылгалы чүдел?

Кандыг домакты ат домаа дээрил?

154. Номчуңар. Домактарның дараазында бөлүктерниң кайы-бирээзинге хамаарышканын айтыңар: 1) ийи чугула кежигүннүг домак; 2) тодаргай арынныг домак; 3) тодаргай эвес арынныг домак; 4) арын чок домак; 5) ат домаа.

Сентябрь ортан үези. Иштики черлерде тараа ажаап арай дооскалак. Үш-Белдирде кидин-не куруяк чайы: ыяш бүрүзү түлүк алдыннанып эгелээн. Хөлчок-ла кат, мөөгү үези.

Бир дүне-ле чындыйты бүргеп, эртен туман тырткан. Чырык хүндүс-ле кодан-майыктап, ногаан-сарала чай кырында ак харны мажайты урупкаш баады ийин моң. Ол хиреде соок эвес. Харын дыштанган улус, ылаңгыя аныяктар харын өөрүп, чаштар-ла олчаан.

Бис ол хүн база-ла чаш харда хамык-ла диинч, хөөрүк, адыг, киш, куш изи номчуп, Чавашты өрү маңнаштывыс.

Бир-ле медээжок улуг даг-иргек изинге таварышкаш, ону харын улуг харда орук үндүрген трактор дег, эдере базып ордувус. Кончуг-ла чоон кызыл пөштерлиг кадыр каскакты өрү истеп үнүп орувуста, мырай чап-чаа каскан мортук көстүп келди! (*Степан Сарыг-оол.*)

ДОЛУ БОЛГАШ ДОЛУ ЭВЕС ДОМАКТАР.

27. Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг.

155. Номчуңар Домактарның кайыларының шупту кежигүннери бар болгаш утказы өске домактардан хамаарылга чокка билдине бээр-дир? Кайы домактарда чамдык кежигүннер кирбээн-даа болза, утказы өске домактарның дузазы-биле билдине бээр-дир?

— Силер кайда ажылдап турар силер? — деп, дой доосту бергенде, Солаңгы сонуургай-дыр.

— Кызылда. Солун черинде.

— Журналист силер бе?

— Ийе.

— Ынчаарга ол профессияңар дугайында меңээ тайылбырлап бээр чайыңар кандыгыл?

— Амдыызында арай чайым чогул. (*Монгуш Доржу.*)

Чааскаан тура утказы билдинмес, долу эвес, ынчалза-даа өске домактардан, чугааның аянындан утказы билдине бээр домакты долу эвес домак дээр. Чижээ:

— *А мен каш чыл болгаш школага баар мен?*

— *Ам дөрт чыл болгаш. (Степан Сарыг-оол.)*

Мында бирги домактың шупту кежигүннери бар, ынчангаш ол долу домак-тыр. Ийиги домакта чүгле үениң байдалы бар, чугула кежигүннери (кол сөс биле сөглөкчи) кирбээн. Ынчалза-даа баштайгы домакты барымдаалап, оларны беле-ни-биле билип ап, катап тургузуп болур: *Сен ам дөрт чыл болгаш школага баар сен.*

Долу эвес домактар диалогка (ийи кижиниң аразында чугаага) хөй таваржыр.

Оон аңгыда, аас чугаага болгаш чечен чогаалга кол сөзү болгаш өске-даа кежигүннери кирбээн долу эвес домактар болганчок-ла хереглеттинер. Чижээ: 1. *Белек-кыс ыргылчы-ле даң бажында турар. Школачыларның трактор-биле тарып, сеял-калар-биле чажып, кызымак ажаап өстүргөн тарааларыңга, ногааларыңга өөрү-биле деңге чедер. (Кызыл-Эник Кудажы).* Ийиги домак — кол сөзү чок долу эвес домак. *Белек-кыс азы ол деп кол сөс кирбээнин баштайгы домак айтып турар. 2. Белек-кыс Кызылга келирге, ооң кады чоруур өөрү база чыгылып келген болган. Автобууска олурупкаш, хапканнар. (Кызыл-Эник Кудажы.)* Ийиги (долу эвес) домакта олар деп кол сөс кирбээн.

156. Номчуңар. Долу болгаш долу эвес домактарны айтыңар. Долу эвес домактарда кандыг кежигүннер кирбейн барганын тайылбырлаңар

— Силер үр өөрөндиңер бе, эмчи?

— Мен? Дыка үр. Он чыл дургузунда школага, беш чыл иштинде институтка өөрөнгөн мен.

— О-о! — деп, Адар-оол кайгаан,— өөренири кайы хире бергел?

— Берге болбайн аан, ылаңгыя чалгаараптарга, бергедей бээр, өөрлер четтирбейн баарлар.

Адар-оол элээн үр ыттавайн барган, оон улуг тынгаш, катап айтырган:

— Докторга чедир мен өөренип болур мен бе?

— Чүгө болбас боор ийик. Ыяап-ла чедер апаар, күзел турда, черле чедип ап болур. *(Олег Саган-оол.)*

157. Турза чогуур бижик демдектерин кирибишаан, дүжүрүп бижиңер. Долу эвес домактарны айтыңар

Оолга уткуштур казыра мунган оол ужуражып келгеш сонuurгаан //

Адың кымыл оол //

Ак-оол-ла // А сээң //

Шулуу // Кайыын келдиң //

Аалымдан //

Кайнаар бар чор сен //

Кожуун төвүнче бар чор мен сургуулга киририн дилээр дээш // Бижикке өөрениксээн кижини Кызылче чорудуп турар деп дыңнадым // *(Олег Саган-оол.)*

○ 158. Айтырылганы долу эвес домактар-биле харыылаңар. Долу эвес домак бүрүзүңге кандыг кежигүн кирибээниңерни чугаалаңар

Силер кандыг эртемнерни сонuurгап өөренип турар силер?
Төрээн дылга эрткен улдуңда кандыг демдек алган сен?
Бо чылын кайы чогаалчының номун эң сонuurгап номчудуң?
Номчаан номнарыңның кол маадырларының аттары кымнарыл?

159. Номчуңар. Харыыларда долу эвес домактарны долу домактар кылдыр өскертиңер.

— Бо ферманың инектери холук чок тыва инектер ыйнаан?

— Ийе, холук чок.

— Силер эрткен чылын бир инектен каш литр сүт сагдыңар?

— 1400.

— Ам чеже хире бооп турарыл?

- Чартык чылдың түңнелинде 1300 литр-ле болган чүве.
- Охаай... Черле эки-дир. Чыл төнчүзүңге чедир каш чедирер деп бодап турар силер?
- Ой та... 2000-дан кудулавас.
- Мында саанчылардан силерни ажыр саап турар кижибар бе?
- Амдызында чок. (*Салим Сүрүң-оол.*)

28. Домак сөстөр.

160. Номчунар. Чаңгыс сөстөр-биле илереттинген, карартыр парлаан домактарны айтыңар. Кандыг сөстөр тускай домактар кылдыр хереглеттинген-дир?

— Холуңар салыңар — дээш, башкы Аккырмаадан айтырган: — Сен чоп холуң көдүрбедин? Уруглар садынга турбаан сен бе?

Оозу дидим эвес туруп келгеш, харыылаан:

- **Чок.**
- Чоп? — деп, башкы ылавылаан.
- **Та** — дээш, Аккырмаа куду көргөн.
- Аваң, ачаң иелээ ажылдап турар ийикпе?
- **Ийе.**
- Сен бажыңга кым-биле олуруп турдуң?
- Кырган-авам-биле. (*Салим Сүрүң-оол.*)

Чок, ийе, та чергелиг харыы сөстөр тускай хереглеттинип, бүдүн домактарны солуп болур. Ынчангаш оларны домак сөстөр дээр. Чижээ: 1. — *Школага ажылдаар силер бе? — Ийе. (Биче-оол Ондар.) Ийе* деп домак сөс утка талазы-биле *Школага ажылдаар мен* деп домакты солуп турар. 2. — *Катя чорбады бе? — Чок. (Салим Сүрүң-оол.) Чок* деп домак сөс *Катя чорбады* деп домакты солуп чоруур.

Харыы сөстөрдөн аңгыда, янзы-бүрү аян сөстери база домак сөстөр кылдыр хереглеттинер. Олар чугаалап турар кижиниң сагыш-сеткилиниң азы тура-соруунуң илерээшкинин көргүзөр. Чижээ: 1. *Шо-шо! Бичии кургаттынып албас болза, болур чоор бе? (Салим Сүрүң-оол.)* 2. *Ой эжен, силерни чоп көрбээн ышкаш мен, дуңмам? (Биче-оол Ондар.)* 3. *Ча-чаа, ындыг ийин бо. Чүү шоолуг боорул, ооң өртээ. (Биче-оол Ондар.)* Бирги таварылгада *шо-шо* деп домак сөс кижиниң

доңганын, ийигизинде *ой эжен* деп домак сөс кижиниң элдеп-сингенин, үшкүзүндө *ча-чаа* деп домак сөс чүвени херекке албаанын илередип турар.

Домак сөстөргө *экии, байырлыг, четтирдим, четтирдивис* чергелиг сөстөр база хамааржыр. Чижээ: 1. *Экии, эш Саспык! Чоп кончуг саададыңар? (Сергей Пюрбю.)* 2. *Ынчаарга, байырлыг, эргим өңүк! (Сергей Пюрбю.)* 3. *Четтирдим, эжим.*

Домак сөстөр оларның утказын тайылбырлап чоруур домактарның эгезинге чоруп болур. Ынчан домак сөстөрнің сөөлүнге биче сек азы, олар күштүг интонация-биле адаттынар болза, кыйгырыг демдээ салыр. Чижээ: 1. *Ойт, халагым аар. Ам-даа ийи таалың бар-ла болгай — деп, Чанчык девидей берген. (Монгуш Кенин-Лопсан.)* 2.— *Ойт! Бо кайыын көстүп келдиң!..— дээш, Саадак чолдак кудуруктуг кара богба мунган бичии оглундува хыйыртап көргөн. (Монгуш Кенин-Лопсан.)*

161. Номчуңар. Домак сөстөрни айтыңар.

I.

- Чүнүң сургуулун дооскан силер?
- Он класс дооскан мен...
- Ол-ла бе?
- Чок. Көдээ ажыл-агый техникумунда заочно өөренип турар мен. Зоотехник салбырында.
- Кайы курста?
- Бо чылын сөөлгү курсче шилчээн мен.
- Келир чылын зоотехник апаар ышкажыл силер але?
- Ийе. Ындыг-даа болза кадарчы хевээр артар мен. *(Сергей Пюрбю.)*

II.

Хүлүмзүревишаан, кысче холун дидим эвес сунмушаан, оол мендилээн:

— Экии!

Оолдуң холун албадал чокка тутпушаан, ооң арнынче сонуургал-биле көрүп, эмчи найыралдыг харыылаан:

— Мендээ! *(Олег Саган-оол.)*

162. Турза чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижичер. Домак сөстөрнің адаан шыйыңар.

I.

— Чер чырый бээрге харын барып көөр ле чүве дир — деп Чаңчаар ирей барыксаан.

— Ии дадайым адыглыг черже кижичи канчап баар боор — деп Николай коргуп турган.

— Чок адыг болза ол оранда чок ырай берген — деп Леонид Сергеевич чугаага киришкен.

II.

— Че Доора-Хемде чедип келдивис бо уруглар — деп хоочун капитан чугаалаан.

— Четтирдивис Виктор Константинович — джип уруглар үнүп чыда — Байырлыг — деп «Спутниктиң» башкарыкчызы-биле байырлашкан. (*Леонид Чадамбаныы-биле.*)

163. Домак сөстөр болур аян сөстөрүн айытпышаан, оларның кандыг утка-ларны илередип чоруурун тайылбырлаңар.

1. Паа! Бөрт чок үнгениң ол бе? Бажың дүгү койгун дег агарты хыраалай берип-тир. 2. Ура-а! Ийистээр хойлар хөй арткан экизин ой. 3. Ча-чаа! Сен биче сакманщик кижичи менден эгелээш-ле үлегер ап өөрөн, сарыым Хаяңмаа! 4. Ма, харын-даа бердим көрдүң бе! Чедир эттевээн-дир силер. 5.— Ах, чөгенчиимни, ол ап чоруур улузу-биле ийи-бир сөстен чугаалажыр чүвемни! — деп, аксым-даа туттундум. (*Степан Сарыг-оол.*)

○ 164. Айтырыгларны харыылаңар. Харыыларга домак сөстөрүн ажыглаңар.

1. Тыва дыл кырында радио дамчыдылгаларын дыңнап турар силер бе? 2. «Саян» деп күрүнениң ыры-танцы ансамблиниң сөөлгү программазын көргөн силер бе? 3. «Тываның аныяктары» деп солунну чагыдып ап, номчуп турар силер бе? 4. Школаның бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезинге киржип турар сен бе?

165. Хөй сектер орнунга тааржыр домак сөстөрүн немевышаан, дүжүрүп бижинер. Домак сөстөрүң сөөлүңгө чогуур бижик демдектерин салыңар.

1. ... Бо чечектерниң чараш деп чүвезин! 2. ... дыка-ла коргунчуг ыт-тыр. 3. ... Чоп кончуг соок хүн боор бо! 4. ... Мен бо оолдун адын уттупканым ол бе? 5. ... ол номуңну биске бер. 6. ... ам доораан моон чоруптаалыңар. 7. ... Бо сыырткыышты сен ап ал.

Киирер сөстөр: *кай, ма, уваа, дадайым, шо шо, паа, че*

29. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар дугайында билиг.

166. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн домактарны айтыңар. Ол домактарда чоғум кандыг чаңгыс аймак кежигүннер барын, ол кежигүннер кандыг сөстөргө чагыртканын тайылбырлаңар.

Мен бодум игил, бызаанчы, демир-хомус, шелер-хомус, дүңгүр, коңганы кылып турар мен.

Сөөлгү үеде тыва национал хөгжүм херекселдерин ансамбльдерде ажыглап турар апарганы өөрүнчүг. Аныяк артистерниң оларга ойнаары хоочун хөгжүмчүлөрдөн чыда калбас.

Чамдык сонургалдыг кижилер ол-бо хөгжүм херекселдеринге өөренип алыры берге бе деп айтырып турар. Игил, бызаанчы ойнаарыңга күзелдиг, тура-соруктуг кижилер 10—15 хонук иштинде өөрени тыртып алып.

Хөгжүм херекселдерин аяңныг, чараш, өткүт кылдыр кылып алыры нарын берге. (*Балган Күжүгеттии-биле.*)

Домактың чаңгыс айтырыгга харыылаар болгаш кандыг-бир чаңгыс сөс-биле харылзашкан кежигүннерин чаңгыс аймак кежигүннер дээр. Чижээ: 1. *Алдын-сарыг дыттар, кызыл-хүрең ханды-каралар, кара-ногаан пөш, шивилер хорагайландыр чырып турар.* (Сергей Пюрбю.) 2. *Аныяк чаш шививистиң артын, иштин долгандывыс.* (Леонид Чадамба.) 3. *Алгыш-кырыш билбес алышкы бис, угбашкы бис.* (Степан Сарыг-оол.) Бирги домакта *дыттар, ханды-каралар, пөштер, шивилер* деп сөстөр чүлөр? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, чаңгыс сөс-биле — *чырып турар* деп сөглекчи-биле харылзашкан чаңгыс аймак кол сөстөр болур. Ийиги домакта *артын, иштин* деп сөстөр чүлөрин? деп айтырыгга харыылаттынар болгаш *долгандывыс* деп сөглекчиге хамааржыр чаңгыс аймак немелделер бооп чоруур. Үшкү домакта *алышкы бис, угбашкы бис* деп сөстөр кымнар бис? деп айтырыгга харыылаттынар чаңгыс аймак сөглекчилер-дир.

Чаңгыс аймак кежигүннер аразында каттыштырар интонация (үн аяны) азы каттыштырар интонация болгаш эвилел дузазы-биле холбажыр, бот-боттарындан утка талазы-биле ха-

маарышпас болур. Чижээ: 1. *Чечектерим, чараштарым четче үнүп келген-дирлер.* (Степан Сарыг-оол.) 2. *Түлүш биле Домбайга бо чай кайы-даа чайдан онзагай.* (Степан Сарыг-оол.) Баштайгы домакта *чечектерим, чараштарым* деп чаңгыс аймак кол сөстөр интонация дузазы-биле, сөөлгү домакта *Түлүш, Домбай* деп чаңгыс аймак немелделер интонация болгаш эвилел дузазы-биле холбашкан.

Чаңгыс аймак кежигүннерниң аразынга эвилел чокта оларны бот-боттарындан биче сек-биле аңгылаар. Чижээ: *Мен Көк-Тей школазынга чүгле күстү, кышты, часты эрттирдим.* (Биче-оол Ондар.)

167. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерниң аразынга паузалар кылырын утпаңар. Оларның аразында канчаар холбашканын (интонация дузазы-биле бе азы интонация болгаш эвилел дузазы-биле бе), кандыг чаңгыс аймак кежигүннер болурун айтыңар.

Ном бүрүзү — амыдыралче чаа билиишкин болгаш көрүш, янзы-бүрү аажы-чаңныг, үзел-бодалдыг, тура-соруктуг болгаш аймак сөөк база шажын-чүдүлгелиг кижилер-биле ужура-жыышкын-дыр. Чаа ном бүрүзү дээрге-ле эртемниң, техниканың болгаш культураның база уран чүүлдүң чаа чүүлдери-биле таныжылга-дыр. Ынчангаш кым ном-биле өңнежип, кым ном-биле амыдыралын сырый холбааныл, ол кижиги билиглерниң үндезининиң нептередикчизи болгаш суртаалчызы-дыр. (Олег Сувакпит.)

168. Турза чогуур биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Чаңгыс аймак кежигүннерниң адаан шыйыңар.

Тываның эң-не хөй чыжырганалыг чери — Эрзин Тес бо хемнерниң барык бажындан эгелээш Успа-Хөл чедир 200 ажыг километр черни бо эм үнүш ээлээн. Оон ыңай Барыын-Хемчик Чөөн-Хемчик Бай-Тайга Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг болгаш Чаа-Хөл шынааларында бар. Оларның үнүжү тарамык тал болгаш хараганнар-биле холуй үнген. Чыжыргана — бистиң ажыктыг болгаш чараш байлаавыс. Ону камнап кадагалап шын ажыглап өөренилиңер. (Найгын-оол Дамдынны-биле.)

169. Хөй сектер орнунга утказы тааржыр чаңгыс аймак кежигүннер болур сөстөрни кирибишаан, домактарны четчелей тургузуңар. Турза чогуур биче сектерни болгаш тире демдекти салбышаан, бижип алыңар.

Тыва дылда чугаа кезектери болза ..., ..., ...
..., ... домактың чугула кежигүннери.
..., ..., ... домактың ийиги черге кежигүннери.

○ 170. Аянын номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерни айтыңар. Шүлүкте кандыг кол утка илереттингенил?

Сарыг, кара, ак-даа кештиг бүгү-ле чон
Чаңын чаңнап, шайын ишчип, кады чорзун.
Чаңгыс эптиң, найыралдың боодал чечээн¹
Чамбы-дипти ажыр-кежир сунушсун дээш —
Ха-дуңма, ха-дуңма,
Ха-дуңмалышкы кыйгывысты салган бис.

Салчак Молдурга

30. Каттыштырар аялга (интонация) дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер.

171. Номчуңар. Каттыштырар аялга (интонация) дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни тывыңар. Бо домактарда кандыг кежигүннер чаңгыс аймак-тыр?

Эртен класстың эжик аксында Дарыймаа турар. Аңаа шуптузу холун, кулаан, бажын көргүзөр, идик-хевин хынадыр. Чүгө дээрге Дарыймаа — арыг-шевер даргазы. Ол ам боду үргүлчү чунар, үлегерлиг апарган.

Хүлөрөк, Кошкар-оол сугларның дежурныйлап турганын бола көрүп болур. Чапсарда ыңай-бээр маңнажыр, хүрежир, шимээн үндүрер өөреникчилер оларга дораан-на туттурар. (*Чооду Кара-Күскенин-биле.*)

Каттыштырар аялга (интонация) дузазы-биле холбашкан аразында эвилел чок чаңгыс аймак кежигүннерни бот-боттарындан биче сек-биле аңгылаарын үстүндө демдеглээн бис.

Интонация-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер санаан аян-биле, аразында үзүктелиишкинниг кылдыр адаттынар. Интонация-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер чаңгыс морфологтуг хевирге (чижээ, падежке, санга, үеге)

¹ *Боодал чечек* — чыып каан кезек чечек.

турар-даа болза, оларның чүглө сөөлгүзү кожумактыг бооп болур. Чижээ: *Бир дөнен шары, бир иртти эрткен күзүн чии кылдыр аппарган улус. (Монгуш Доржу.) Меңээ саазын, карандаштан берип көрүңер. Бирги домакта бир дөнен шарыны, бир иртти дээриниң орнунга бир дөнен шары, бир иртти дээн, ийиги домакта саазындан, карандаштан дээриниң орнунга саазын, карандаштан дээн.*

Каттыштырар аялга-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерниң чанынга янзы-бүрү уткалыг артынчылар катаптап киргеш, ол кежигүннерниң аразында харылзаазын улам күштелдирип турар. Чижээ: *Кара-кыс орундан та чеже ковайган, та чеже катап дыңнаалаан, та чеже катап турган, та чеже катап соңгадан бакылаан. Чыдарга-даа чыттынмас, удуурга-даа удуттунмас, бирде өөрүңчүг, бирде харааданчыг. (Салим Сүрүң-оол.)* Бо домактарда *та — та, даа — даа* деп катаптаан артынчылар чаңгыс аймак кежигүннерниң аразында холбаазын улам тудуш кылып, санаар аянын күштелдирип турар.

Каттыштырар аялга-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерниң сөөлүңгө оларның-биле бир дөмей домак кежигүнү болур *олар, суглар, мынчаар (ынчаар)* деп сөстөр туруп болур.

Олар деп сөс чаңгыс аймак кежигүннер болур кижилер аттарын төндүр санаанын көргүзөр. Чижээ: *Веденей, Тарбаган болгаш Чолдак-оол олар чоруптулар. (Салчак Тока.)*

Суглар деп сөс чаңгыс аймак кежигүннер болур кижилер аттарын төндүр санаваанын көргүзүп, «оон-даа өскелер» дээн уткалыг хереглеттинер. Чижээ: *Күр-Седи, Сергей суглар аътаныптылар. (Салчак Тока.)*

Ынчаар (ол ынчаар), мынчаар (бо мынчаар) деп сөстөр чаңгыс аймак кежигүннер болур черлер аттарының сөөлүңгө хереглеттинер болгаш «ол чоогунда» деп утка илередир. Чижээ: *Элегес, Улуг-Хем уну, Бай-Булуң ынчаар аал дээрге челе. (Салчак Тока.)*

172. Номчунар. Каттыштырар аялга-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни санаан интонация-биле номчуурун утпаңар. Домактың кандыг кежигүннери чаңгыс аймак бооп турарын тайылбырлаңар.

Адыгныы ышкаш калбак, майтагар таваңгайларлыг, чолдак кудуруктуг, сыгыр карактарлыг, докпак кулактарлыг, карал-

дыр-сарыг, кадыг хылган дүктерлиг чекпе дээр араатан аң олча дилеп, оран кезип чорааш, боостааже ажырыптар чүве тып чадаан. Чеди хонук дургузунда аштаан, элеңнээн, аң кедеп келген. Ол шоолуг маңнай албас болганда, элик-хүлбүс, сыын-мыйгак хамаанчок, майтак майыктарлыг, хыйыр койгунга безин четпес. *(Куулар Аракчаа.)*

173. Номчуңар. Каттыштырар аялга (интонация) болгаш чагырыштырбас эвилелдер дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни айтыңар. Турза чогуур биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижинер.

Сылдыстар чүгле онза чараш болуп дээрде көстүп турар эвес, а харын Чер кырында ажил-амыдыралга эргежок чугула хамаарылгалыг. Үе-шагны чүктерни чүвелерниң аразында хемчээлин агаар-бойдустуң өскерлишкинин кижилер сылдыстарны барымдаалап оларның дузазы-биле билип ап чораан.

Дээрде сылдыстарны сактырга кижини санап четпес эмге-санчок ышкаш болур. Ынчалза-даа оларның саны билдингир. Чер бөмбүрээниң соңгу болгаш мурнуу талазынга анаа каракка көстүп турар сылдыстарның саны алды муң хире. *(Мөңге Сат.)*

○ 174. Номчуңар. Домактын кандыг кежигүннери чаңгыс аймак бооп тура-рын, олар аразында чүнүң дузазы-биле холбашканын айтыңар.

Хамык оруктуң белдири Хайырлыг хемниң көвүрүү бо-ла болгай. Оруктар моон-на өрү-даа, куду-даа, ховуже-даа, дагже-даа дамырланып тарай бергилээн. Үпчү боду пөдүлээден¹ бүткен узун хончулуг идик кеткен, сыырткыыш эгиннээн чадаг кижини көвүрүглөп кешкен дораан, хемни өрү алган. Ооң соон дарый арттынчактыг аъттыг кижини бо келген. Ол дагже углаан орукче челзип ыңай болган.

Удаткан чок шимээн-не эвес шимээн үнзе-ле, андазын аадып алган трактор бо шошкудуп орган. *(Көк-оол Чамыяң.)*

Чаңгыс аймак кежигүннер кандыг чугаа кезектери-биле илереттинген-дир?

175. Каттыштырар аялга дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни болгаш олар-биле бир дөмей кежигүн бооп чоруур сөстөрни айтыңар. Чаңгыс аймак кежигүннер кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенил?

¹ Пөдүлээ — резина.

I.

Көк-оол, Миша, Суваң олар көвүк харны тудуп тургаш, тулган семис адыг кылгаш, думчуун, караан карартып каан. (*Степан Сарыг-оол.*)

II.

Аңнаарыңга өөредип каан башкыларым — бо-ла Шончуур ирей, Сываан Дамдың, аңчы Дамдың суглар. Бо-ла Өдүген, Серлиг, Улуг-Биче Паш-Хемнер, Арга белдер мынчаар аңнап-дииндеп амдажаан кижидир мен ийин. (*Леонид Чадамба.*)

176. Хэй сектер орнунга олар, суглар, ынчаар (*мынчаар*) деп сөстөрнүн тааржырын кирибишаан, дүжүрүп бижиеңер.

1. Балчый, Алексей, Буян... бокс маргылдаазыңга эки түңнелдерни чедип алган. 2. Каң-оол, Седип ... математика олимпиадазыңга киржири-биле Кызыл хоорай баар. 3. Бис эрткен чайын Шушенское, Абакан, Минусинск ... экскурсиялап чораан бис.

□ 177. Аянның номчуңар. Каттыштырар аялга-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни айтыңар. Оларның аразыңга кандыг эвилелдер туруп болурул? Тывызыкты тывыңар.

БОЙДУСТУҢ БИР ХУУЛГААЗЫНЫ.

Хамык үнүш, оът-сиген ылым-чылым. Хову-шөл, арга-эзим шып-ла шыпшың. Кайыын-на ийик, бир-ле черден тыптып келген хуулгаазын күш хайыралыг ыржымны-даа үревиткен.

Анаа турган оът-сиген, будук-бүрү аймаараксап, девидексеп дүвүрей бээр. Аразында шылырткайнып сымыранчып, аян үннүг хөгжүм-ырын бадыра бээр.

Таваар, шөлээн олулар-даа ужур турбас. Дааш-шимээн улам дыңзыыр. Хайыра чок сыылап, улуур, хамык үнүш, оът-сиген салбараңнаар. Хол-буду, алыс боду коргунчуг ол хуулгаазынны тывыңарам. (*Александр Шоюң.*)

□ 178. Номчуңар. Эвилелдер болгаш каттыштырар аялга дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни айтыңар. Карартыр парлаан сөстөр домактын кандыг чаңгыс аймак кежигүннери болурул, олар кандыг падежтерде турарыл? Оларның кайыларында падеж кожумактары чок-тур?

ЧАЙЛАГЖЕ.

Чай санында, изиг дүжерге-ле, Балда биле Майрам бичии оглу Адикуну алгаш, хоорайдан чоруй баарлар. Колдуунда-ла

чер, делегейниң улуг хөлдериң бирээзи Иссык-Кульга — Изиг-Хөлге чеде бээр.

— Ам чедип келдивис бе? — деп, Адику катап-катап айтырып чоруур. Хоорайдан үнгенден бээр-ле **ава, ачазыңга** ол айтырыгны каш катап салганын боду безин санап четпес.

— Ам-даа талыгыр чоруур бис — деп, ачазы шугул чок харыылаар.

Кашпал көстүп кээрге, Адику ачазын база катап тыртып:

— Чайлаг ам бо бе? — деп айтырган.

— Чок. Кашпалда чаа келгенивис бо. Бо черни Кашпалдың аксы дээр.

— Ой! Аас! Ол канчап ындыг боорул? Ындыг болза, бис аас иштинде ышкажыл бис? Бисти кашпал чиптер ышкажыл. Сырыптар! (*Насирдин Байдемировтуу-биле.*)

31. Эвилелдер дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер.

179. Номчунар. Чаңгыс аймак кежигүннерни холбаштырып чоруур эвилелдерни айтынар. Олар чаңгыс аймак кежигүннерни канчаар холбаштырып турардыр? Ындыг эвилелдерни чүү деп адаар ийик?

1. Оңгул-чиңгилдерлиг, хараганнар болгаш хорумнар дуглаан шаптараазынныг оруктап дыка-ла улчудувус. 2. Хоочун начыннардан Кыстай биле Даржайны таныдым. 3. Бистиң черниң чону улуг улусту хүндүлээш, оларның адын адавас, а уругларын адааш, ооң адазы азы иези дижир улус. (*Монгуш Эргеп.*)

Домактың чаңгыс аймак кежигүннери чагырыштырбас эвилелдерниң дузазы-биле холбашып болур.

Чагырыштырбас эвилелдер: каттыштырар эвилелдер, удурланыштырар эвилелдер болгаш аңгылаштырар эвилелдер деп бөлүктерге чарлыр.

К а т т ы ш т ы р а р э в и л е л д е р : *болгаш, биле, база.* Каттыштырар эвилелдер-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерниң аразыңга биче сек салбас. Чижээ: 1. *Ийе, күзээр болгаш кызар кижии өөрени бээр.* (*Сергей Пюрбю.*) 2. *Таня биле Хензигбей эртенги ногаан хөлчүктүң солун чүлдериң көөр дээш олуруп калганнар.* (*Александр Темир.*)

Удурланыштырар эвилелдер: *а, ынчалза-даа (ынчалзажок, ындыг-даа болза...), харын.* Чаңгыс аймак кежигүннер бо эвилелдер-биле холбашканда, биче секти эвилелдин мурнунга салыр. Чижээ: 1. *Адыгжы кортпаан, а хому-даан. (Биче-оол Ондар.)* 2. *Дилги сени көрүп кааш, дезипкен-дир, ынчалза-даа олчазын оскунгаш, сеңээ хорадап, «ээрип» чорааны ол-дур. (Салим Сүрүң-оол.)*

Аңгылаштырар эвилелдер: *азы, ийикпе, ийикпе азы, чок болза, бир болза, чок болза... чок болза, бир болза... бир болза, бирде... бирде, чамдыкта... чамдыкта.*

Чаңгыс аймак кежигүннер катаптавас удурланыштырар эвилелдер-биле холбашканда, оларның аразынга биче сек салбас, а катаптаар удурланыштырар эвилелдер-биле холбашканда, биче секти салыр. Чижээ: 1. *Бөгүн кинолаар азы хаактаар бис.* 2. *Сен меңээ солун номдан чок болза журналдан бер.* 3. *Кежээликтей бир болза хадыыр, бир болза чаар боор.*

180. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерни болгаш оларның кандыг чыгырыштырбас эвилелдер дузазы-биле холбашканын айтыңар.

1. Мээң черле билирим Уургайлыг-Өдек деп черге келгеш, барбада тарааларны дүжүргүлөөш, ачам биле акым уургайлар каза берди. Аксы тар, ынчалза-даа ийлеринче чоорту бопуюп чоруп берген оңгар болу бээрге, иштин ширбип каапкаш, барбаларны аргажып кел-ле, «Чеве!» дишкеш, олче тө тудуп турлар. 2. Олар бир-ле болза Дус-Дагже, бир-ле болза дедир чуртунче ээп чанып бар чыдар... Бир кижини адак дээрге-ле хуузунда дөрт хире шары азы аът, ол хире аът коштуг чоруур. 3. Дээвиірде азы ханада — кайда-ла доозун бурт дидир, медээлей кааптарга, үне-ле халчыр. Оон башка кижини дус базып кааптар. 4. Ыяш аякка меңээ база каап бердилер. Бирде бир ээзи, бирде өскези хөй-ле чүвелер айтырды. (*Куулар Оргу.*)

181. Номчуңар. Катгыштырар эвилелдер-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни ушта бижиңер. Ол эвилелдерниң дузазы-биле домактың кандыг чаңгыс аймак кежигүннери холбашканын болгаш ол эвилелдерниң аразында ылгал бар бе, чок бе дээрзин тодарадырын оралдажыңар.

Хүн ажып, ооң чырыы даглар бажыңга чайынналып орган. Хайгыылчы биле сурукчу¹ хем бажы черде бажыңга келгеннер.

¹ *Сурукчу* — өөреникчи.

Амыргалаар биле Николай Чааймының болгаш Кундустун делгем аяңнарында болгаш кадыр каѣттарында база Кагжырба кавызының мээстеринде болгаш эзимнеринде аңнарның кандыг кыштап турарын, ол черлерге аң оорлары чораан бе дээрзин хайгаарап көргөннер...

Хайгыылчы биле сурукчу Үжетинң Кара-Хандык аксынга келгеш, аңаа майгын каккаш, эртези сүргей хемни куду бадып олурганнар. (*Салчак Тамба.*)

182. Номчунар. Чагырыштырбас эвилелдер дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны айтыңар. Баштай каттыштырар, ооң соонда удурланыштырар, адак соонда аңгылаштырар эвилелдер-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни тодарадыңар, олар домактың чогуум кандыг кежигүннери болурун тайылбырлаңар.

Галя чамдыкта ооң буряттап чугаалаан чүвезиниң дугайын билбейн баар, өске дылдың сөстөрүн доктаадып алырын оралдажып, оларны катаптап чоруурун Гарма шагда-ла эскерип каан. Ол чаңгыс эвес катап ооң ынчап олурганын көргөн, ынчалза-даа билбээчеңнеп эрттирип каар чораан. Галяның чамдык бурят сөстөрүн чугаалаарының солуну аажок: ол сөстөрүниң элдептии кончуг апаар, а өскелери боттары биеэги утказын чидирипкеш, Гарманың кулаанга чаш уруг чулчуруушкуну ышкаш дыңналгылаар!..

Баштайгы күскү хар чаарының мурнунда-ла, шөлээде кайнаар баарыл деп чугула айтырыгны Гарма биле Галя сүмележиپ эгелээнин чугаалаар апаар. Шаанда өгленириниң болгаш өске ажылче шилчиириниң мурнунда Галя бирде «Аржаан» дээр, бирде «Горячинск» дээр курорттарже баарынга ынак чораан...

Галяның адазы шаанда хоорайга чурттап чораан, ынчалза-даа элээн каш чыл мурнунда үжен муң эки турачыларның бирээзи болуп хоорайдан ындыг улуг ырак эвес колхозче чоруткаш, аңаа ол хевээр артып калган. (*Цырендоржи Галанов.*)

183. Турза чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Чаңгыс аймак кежигүннерин холбаштырып турар эвилелдерниң адаан шыйыңар.

I.

Оюнмаа даады-ла ындыг: артыкы соңгадан дуокаа кирип келгеш удаан бооп чыдар чок болза дүште чок чемненип олурар. Авазы ону көрүп кааш чок болза меңней бээр. Ынчаарга Оюнмаа хөлчок амыраар.

Бөгүн база соңгадан ынчаар кирип келгеш чүнү-ле канчап-тарыл деп аайын тыппайн боданып турда эжи азык кожа өрөөлден авазы биле ачазының чугаазы аңаа дыңналып келген.

— Бистиң школага тос дугаарны амдыы чылын ажыдар а сес класс дооскан уруглар бо чылын районга өөренир чүве дидир. Оюнмаа ынаар баар апаар киж и эвес бе — деп ачазы чугаалаан.

II.

... Оюнмаа танывазы улуг кижилер-биле кажан-даа чугаалажып көрбөөн. Ынчангаш канчаар олурар аайын тыппайн холдарын чамдыкта стол кырынга салып-даа чамдыкта дүжүрүп-даа бирде дужунда хананы дургаар аскылап каан карталарже көрүп бирде баарында столче көрүп иштинде дүвүрөп-ле олурган. Ындыг-даа болза Александр Ивановичиниң үнүнде киж и коргар сестир хире бичии-даа аян дыңналбас болган. Харын-даа школаның төрөөн дыл болгаш литература башкызы чазык чаагай Алексей Шойданович ышкаш болган. (*Сергей Пюрбю.*)

184. Хөй сектер орнунга *азы, ийикпе азы, бирде* деп чагырыштырбас эвилелдерниң тааржырын кирибишаан, дүжүрүп бижинер. Домактарда кандыг кижигүннер чаңгыс аймак бооп чоруурун айтыңар.

I.

... Жульканы аңнаарыңа өөредип эгеледим. Ол өөредилгениң утказы болза ыт дагааларны туда бербес, дагааларны топтап көөрү болур.

Ыттың ындыг аажызын аңчылар *тура кедээри* дижир: ыт кедеп турда, аңчы кушту адар ... четки-биле дуй кааптар...

Дагааның ... өске кандыг-даа куштуң чүгле эдин амданнанып чиир дээн күзел ытты чүткүдүп турар деп болбас. (*Михаил Пришвин.*)

II.

Хем иштинде кокпа орук бар. Ол ... чиде-даа бээр, ... көстүп-даа кээр. Аң-меңниң ... аңчыларның изеп каан оруу болбайн аан ол. (*Куулар Аракчаа.*)

○ 185. Номчуңар. Чагырыштырбас эвилелдерниң кайда нарын домактың кезектерин, кайда домактың чаңгыс аймак кижигүннерин холбаштырып турарын айтыңар.

1. Чаъс кутпушаан, ындыг-даа болза улуг кызаңнаашкын болгаш диңмирээшкин чоорту хүн үнер чүкче кызаңайнып,

дириңейнип эрте берген. 2. Өөм ээзи биле мээң дуңмам оол хлеб чиксээр, өске чем шоолуг чивес-тирлер ийин. 3. Акым мени өгден бичии ырадыр олуртуп алгаш, кажан үнгенимни, канчап бо черни тып чедип келгенимни болгаш канчап арып-дорупканымны айтырды. 4. Баштай келген дээремде ажыл кылып билбес, аар-саар ажылдар кылыр азы чүгле чер казар турган мен. («С а м б у к а й н ы ң ч у г а а з ы» деп номдан.)

□ 186. Номчуңар. Эвилелдер дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни айтыңар. Чүүлдүң кол утказын чугаалаңар.

ТУДУГЖУНУҢ ЧУГААЗЫ.

Мен тудугжулар бригадири бооп ажылдап турар мен. Ажылывыс берге. Хат-шуурганда-даа, изиг-соокта-даа, чаъс-чарда-даа ажылдаар апаар. Мынчангаш чыргал-тамчыктыг чурттаар дээн кижиниң ынаар чагдаан херээ чок.

Ынчалза-даа мен бодумнуң мергежилимни өске кандыг-даа ажылга орнаvas мен. Чүге дээрге ооң бир онза чүүлү бар: бис чоруй-даа баарывыска, ажылывыс түңнели артып калыр. Кудумчулап эртип чыда, көрүп чоруур сен: бо — мээң бажыңым, а бо көвүрүг база мээңии, школа база мээңии, эмнелге база мээңии... Ол душта башка мындыг бодал кирип келир: өске кижиден дора эвес-тир мен! Амыдырал хей эртпээн-дир, халас хлеб чип чорбаан-дыр мен.

Ак сеткилдиг ажылдап турар кижиге бүрүзү хей чурттавайн, халас хлеб чивейн чоруур болбайн аан. Ынчалза-даа тудугжу черле онза; ол эвес болза, чер кырының хевири өске турар ийик.

○ 187. Бердинген чагырыштырбас эвилелдерлиг сестер каттыжыышкыннарын чаңгыс аймак кежигүннер кылгаш, домактардан тургузуңар.

Чырыдар болгаш чылыдар. Шилги база бора. Угаанныг, ынчалза-даа чалгаазымаар. Ыяштан эвес, а тууйбудан. Чок болза танцылаар, чок болза ырлаар, чок болза шүлүк чугаалаар.

32. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар.

188. Номчуңар. Тодарадылгаларны айтыңар. Чүге чамдык тодарадылгаларны бот-боттарындан биче сек-биле аңгылаан, чамдыктарын аңгылавананыл?

1. Сценага ак-көк торгу тоннуг кыс үнүп келди. Аът баштыг, эткир хылдыг бызаанчыга үдеткеш, бадырыптарга, көрүкчүлөр ыржым-на бардылар. 2. Күскү арыг сугнуң ээреминде демги балыым дөө салдап тур. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

Тодарадылгалар чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес деп ийи бөлүккө чарлыр.

Чаңгыс аймак тодарадылгалар чүвени кандыг-бир чаңгыс талазындан тодарадыр. Оларны бот-боттарындан биче сек-биле аңгылаар. Чижээ: 1. *Кышкы, чайгы спорттарга кымнардан-даа чыдып калба.* (*Леонид Чадамба.*) 2. *Оля биле Анай ийи элчилселчип, орус, тыва чогаалдарны номчуп орлар.* (*Степан Сарыг-оол.*) 3. *Арыг-шевер, силиг кижээ аарыг-аржык халдаар эвес.* (*Леонид Чадамба.*) Бирги домакта *кышкы, чайгы* деп тодарадылгалар чүвениң үеге хамаарылгазын, ийиги домакта *орус, тыва* деп тодарадылгалар чүвениң аңгы-аңгы дылдарга хамаарылгазын, үшкү домакта *арыг-шевер, силиг* деп тодарадылгалар чүвениң шынарын барымдаалап тодарадып турар.

Чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар чүвени янзы-бүрү талаларындан тодарадыр. Оларның аразынга биче сек салбас. Чижээ: 1. *Каш чыл эртер. Шак бо шөлге калбак ногаан арга турар.* (*Экер-оол Кечил-оол.*) Мында *калбак* деп тодарадылга чүвениң хемчээлин, а *ногаан* деп тодарадылга чүвениң өңүн көргүзүп турар. 2. *Чарлакчы аяк хээлиг хүрең торгу тонун хөлбеңнедир базып чоруй барды.* (*Кызыл-Эник Кудажы.*) Мында *аяк хээлиг, хүрең торгу* деп тодарадылгалар тус-тузунда чүвениң хевирин, өңүн, материалын көргүзүп турар болгаш *аяк хээлиг, хүрең* деп сөстөр *тон* деп чүве адынга эвес, а *торгу тон* деп каттыжыышкынга хамааржыр.

Тайлыбыр. Чаңгыс аймак эвес болгу дег тодарадылгаларны чечен чогаалга авторлар боттарының сорулгаларынга чагыртып, чаңгыс аймак кылдыр хереглевишаан, аразынга биче сек салгылаан болур. Чижээ: 1. *Караңгы, тар коридорда эжиктер-ле хөй.* (*Сергей Пюрбю.*) Мында бирээзи чүвениң чырыкка, өскези хемчээлге хамаарылгазын илередип чоруур болгаш чаңгыс аймак эвес болгу дег *караңгы, тар* деп тодарадылгаларны автор чүвениң шынарынга хамаарыштыр көргөш, чаңгыс аймак кылдыр ажыглаан. 2. *Мээң суурум чаа, чараш.* (*Леонид Чадамба.*) Мында эки шынарны онзалап шыярыбиле *чаа, чараш* деп тодарадылгаларның аразында биче сек салып, чаңгыс аймак кылдыр хереглээн.

189. Номчуңар. Чаңгыс аймак эвес болгаш чаңгыс аймак тодарадылгаларны, оларда бижик демдектерин канчаар хереглээнин тайылбырлар.

Арттынчактыг 3 аъттыг кижиге даң бажында хос өглерин кагаш, көжүп дескен кожоларының соо-биле шимчеп үнүпкен. Чортар ирей чактыр боозун чүктээш, ооргазынга тос сыптыг кош бижээн азынгат, мурнунда кавайлыг уруун кызыл даалымба калбак кур-биле кастай шарааш, үңгерип алган чоруп орган. Дескен улус хүнзедир арга ишти-биле чорааш, дүн дүшкелекте, шыргай эзимге кээп доктаай бергеннер. Чортар чиңге шеттер одургулааш, оларның будуун аштап, баштарын бөле шарыгылааш, чадыр өпейти шаапкан. Кунчушкулар удуур, чыдар черин аайлай берген. Чортар боду одаг чанынга чонаан дөжөнгөш, эзерин сыртангаш, ооргалап чыдып алган. Эртен эрте оттуп келген улуска чаа хонашка арай чиктии кончуг болган. (*Екатерина Танова.*)

190. Турза чогуур биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижирер. Чаңгыс аймак эвес азы чаңгыс аймак тодарадылгаларны айтыңар.

Кара-Тал. Чавыт кара талдар мөңгүн хыраа-биле шугланыпкан ыржым-шыпшың чүве. Сараат кажаазының чанынга шанактыг аъттарын кастагылап кааш Торгажык чайындылыг суг унун эргий баскылаан. Эрткен чайын маңаа Агы суглар-биле сиген бөлүп хөглөп турганын сагынган. Агының ынчаарда кырынга олуруп алгаш соок кара сугга чунар часкам дажының кырында арыг ак харга истерин арттырып кааш доңмас сугнуң оюк дожунче көрүп тургулаан. Чаактай доңган доштуң чадагай черинден агым бырлаңнап бусталгылаан. А сугнуң дүвүндө шыдамыккай ногаан бүрүлери үнүш хөлбеңнээн.

Торгажыкты хуулгаазын күш хей-аът кирип турган. Хоолулуг чыды безин сүтсүг ногаан сигенниг сараатты бузуп шанакче салып-ла турган. Хенертен айыыр бажынга ак-көк аржыылчыгаш илдигип келген. (*Владимир Серен-оол.*)

191. Адаанда бөлүк-бөлүк сестерни бөлүк бүрүзүндө чүве аттарынга чаңгыс аймак азы чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар кылдыр ажыглааш, домактардан тургузуп бижирер. Биче сектерни турар черлеринге салыңар.

1) Кызыл, көк, ногаан, кара, карандаштар; 2) күскү, сарыг, бүрүлөр; 3) куржааңгылыг, бедик, улуг, хаялар; 4) арыг, ак, хар.

I.

Чаңгыс аймак тодарадылгалардан: 1) Суурувуста колдуунда ыяш ... бажыңнар тудуп турар. 2) Библиотекадан тыва-даа ... номнарны бижидип ап болур. 3) Бо хемде улуг ... балыктар хөй.

II.

Чаңгыс аймак эвес тодарадылгалардан: 1) Улуг бажыңның кырында ... кызыл тук киискип турган. 2) Магазинде ... алгы тоннар садып тур.

33. Чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстери.

193. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерни айтыңар. Мында чаңгыс аймак кежигүннер кандыг айтырыгларга харыылаттынар болгаш домактың кандыг кежигүннери бооп чоруур-дур? Ол кежигүннерниң мурнунда азы соонда карартыр парлаан сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаттынар болгаш домактың кандыг кежигүннери болур-дур?

1. Тываның хемнеринде **янзы-бүрү балыктар**: бел, мыйыт, кадыргы, шортан, ала-буга, ак-балык бар. 2. Дагларда, ховуларда, хемнер уннарында — **кайда-даа** час шинчизи кирип келген.

Чаңгыс аймак кежигүннерниң мурнунга азы соонга оларның-биле бир дөмей айтырыгга харыылаттынар болгаш бир дөмей домак кежигүнү бооп чоруур тайылбыр сөстөр туруп болур. Мындыг сөстөрни түңнекчи сөстөр дээр. Чижээ: *Оолдар, кыстар — аныяктар бөлдүнчүпкен. (Салим Сүрүң-оол.)* Мында *оолдар, кыстар* деп чаңгыс аймак кежигүннер-даа, *аныяктар* деп түңнекчи сөс-даа кымынар? деп айтырыгга харыылаттынмышаан, кол сөстөр бооп чоруур.

Чаңгыс аймак кежигүннер түңнекчи сөстүң соонда чоруур болгаш домакты төндүрүп турар болза, оларның мурнунга ийи сек азы тире салыр. Чижээ: 1. *Кижилерде хереглел хөй, кирер, чедер черлер-ле хөй: магазин-даа, школа-даа, баш таартыр, чунар чер-даа...* (С. Сүрүң-оол.) 2. *Машина кырында улус — шупту-ла бир үе оолдар, уруглар.* (Сергей Пюрбю.)

Чаңгыс аймак кежигүннер түңнекчи сөстүң соонда чоруур болгаш домакты төндүрбейн турар болза, оларның мурнунга ийи сек азы тире, а сөөлүңге тире салыр ийикпе азы кандыгдаа демдек салбайн барып база болур. Чижээ: 1. *А ховаганнар оларга хонуп, бир-бирээзинче ужуп чоруп турар. Олар база-ла, чечектер дег, өң-баазын: ак, көк, сарыг, кызыл, ак-шокар, кызыл-шокар — черле кандыызын чок дээр! (Салим Сүрүң-оол.)* 2. *Саадак бода тарааны — арбай, сула, ак-тарааны — хар шыгы-биле тарып каапкан. (Монгуш Кенин-Лопсан.)* 3. *Дүүн чаа биске ак чем: саржаг, сметана, хымыс чүү-хөө эккеп беришаан, боду моон ногаалап алыр дээш келген. (Степан Сарыг-оол.)*

Чаңгыс аймак кежигүннер түңнекчи сөстүң мурнунга турар болза, оларның сөөлүңге тире салыр: Чижээ: *Ында бажыңнар улуг-бичелиг, серилиг, сери чок — тос башка болган. (Сергей Пюрбю.)*

194. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерни болгаш оларның түңнекчи сөстөрүн айтыңар. Оларны шын бижээнин тайылбырлаңар. Чаңгыс аймак кежигүннерни түңнекчи сөстери-биле кады ушта бижиңер.

I.

Тыва улустуң аас чогаалында ыяап-ла үш санныг чүүлдер бар бооп турар — делегейде үш кызыл, үш кара, үш ак, үш чүгүрүк, үш дошкун, үш дудуу дээш оон-даа ыңай. Ол дөргүлүг, мээң хууда бодап чоруурум-биле алырга, көдээ ажыл-агыйда үш күчү бар — чер, мал, кижии...

Борбак чүрээмниң иштинге сыңып чоруур чоок болгаш эргим кижилерим — Эрес биле Долаана, Лапчар биле Анай-кыс суглар-биле база катап, оларның ажыл-херээ-биле таныжары, өөрүшкүзүн, чымыжын үлежири, херек болза, кады ыглаары меңээ аас-кежик, таалал болур дээрзин чугаалап каайн. *(Кызыл-Эник Кудажы.)*

II.

Арганың амытаннары — сыын, мыйгак, буур, элик, хүлбүс, тооргу, морзук, койгун байтыгай, куш безин отган дезип чоруптарын билбес боор чүве, уругларым. Ол чайын өрт өжүрүп турда, чалгыны өрттенип калган кара-куш, күртүнү чежени-даа көрдүвүс. *(Эдуард Донгак.)*

195. Турза чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Чаңгыс аймак кежигүннерниң болгаш түңнекчи сөстөрниң адаан шыйыңар. Бо домактарда кандыг чаңгыс аймак кежигүннер бар-дыр?

1. Биске мергежилдиг аныяктар билиглиг кижилер малчын-нар механизаторлар агрономнар дыка-ла херек бооп турар-дыр. 2. Кудумчуларга чоруп турда Көкей-оолду таныыр кижилер оолдар кыстар мендилежип хүндүлөп турган. 3. Олча болурга шуптувус авам ачам мен аажок хөглүг өөрүшкүлүг болур каттыржып чугаалажып олулар бис. 4. Өгге үш кижиде бис авам ачам мен. (*Олег Саган-оол.*)

196. Скобкаларда сөстөрни чаңгыс аймак кежигүннерниң мурнунга азы сөөлүңгө хөй сектер орнунга түңнекчи сөстөр кылдыр немевышаан, дүжүрүп бжиңер. Турза чогуур бижик демдектерин салыңар.

1. Кызылга экскурсиялап баргаш, ... хөгжүм-шии театрынга, төп кинотеатрга, чурт шинчилелиниң музейинге, культура болгаш дыштанылга парыгынга чораан бис (*каая-даа*). 2. Туманнап келгенинден орук-даа, долгандыр арыг-даа, даглар-даа ... (*чүү-даа*) көзүлбес апарган. 3. Күш-культура кабинетинде ... хол бөмбүү, бут бөмбүү, лыжа, коньки хөй (*янзы-бүрү спорт херекселдери*). 4. Бистиң эки өөредилгевиске ада-иевис-даа, башкыларывыс-даа, эш-өөрүвүс-даа ... аажок өөрүүр (*кым-даа*).

□ 197. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны, ол домактарда чогуу кандыг чаңгыс аймак кежигүннер киргенин айтыңар. Чүүлдүң утказын эдертиг кылдыр катаптап чугаалаңар.

Маркс Европаның бүгү дылдарының кырынга номчуур турган, а үш — немец, француз болгаш англи — дылга ооң бжириин ол дылдарны эки билир кижилер магадап чораан.

50 харлыг тура, Маркс орус дылды өөренип эгелээш, ол дыл берге-даа болза, чартык чыл хире болганда-ла, орус шүлүкчүлөрниң болгаш прозаиктерниң, ылаңгыя ооң онза үнелеп чорааны Пушкинниң, Гогольдун болгаш Щедринниң чогаалдарын сеткили ханып номчуур апарган. Хаан чазакты шыңгыы шүгүмчүлээн боорга, ол үеде парлаары хоруглуг турган албан документилен номчуур арганы алыр дээш, Маркс орус дылды өөренип алган. (*Поль Лафаргтың сактыышкынындан.*)

АЙТЫРЫГЛАР.

Чаңгыс аймак кежигүннер деп чүл?

Чаңгыс аймак кежигүннер аразында канчаар холбажырыл?

Чаңгыс аймак кежигүннерни кандыг эвилелдер холбаштырарыл? Ол эвилелдер кандыг бөлүктерге чарлыр ийик?

Кандыг тодарадылгаларны чаңгыс аймак, кандыгларын чаңгыс аймак эвес дээрил?

Чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстери деп чүл?

198. Аянынг номчуңар. Бо домактарда кандыг чаңгыс аймак кежигүннер бар-дыр?

МЭЭҢ ЙӨРЭЭЛДЕРИМ.

Тыва черим:

Эртине байлактыг,
Элбек дүжүттүг,
Суггат-сууннуг,
Суггур чаъстыг,
Кадар оъттуг,
Каң сүрүглүг,
Аян шинчилиг,
Аяс дээрлиг-ле болзун!

Тыва чонум:

Эртем-билиглиг,
Эптиг-демниг,
Чүглүг-сорукутуг,
Сүлде-сүзүктүг,
Экиге буянынг,
Эрбенге харыылыг,
Домаан чидирбес,
Доктарга алыспас-ла болзун!

Чиргүй оол Доржу

199. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерниң кайда каттыштырар аялга-биле, кайда эвилелдер-биле холбашканын айтыңар. Бирги домакта тире демдек-ти чүге хереглээн деп бодаар силер?

Мен аңаа күртү дугайын — ооң арга-арыгга канчаар чурттап турарын, часкы үеде канчаар эдерин, хадыңның частып олурар чаш чиирбейин канчаар соктап чиирин, күзүн тулаалардан кат чыып, кыжын хар адаанга хаттан канчаар ыжыкталып чыдарын чугаалап бердим. Күшкүл дугайын база чугаалааш, чүрбээштиг бора болур дээрзин көргүзүп, эдискини күшкүлдештир эдискеш, эдиссин дээш тутсуп бердим. Оон ыңай кызыл, кара болгаш ак хөй-ле мөөгүлери стол кырынче уштутум. Карманымга ак-көк кара-кат, кызыл киш-кулаа болгаш хангыр сөөк-кат база чораан чүве. (*Михаил Пришвин.*)

200. Херек черлеринге биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Чаңгыс аймак кежигүннерниң адаан шыйыңар.

Аңчылар хүннүң экизинде аалындан омак-хөглүг аъттанып-каннар. Шоолуг далашпайн-даа үш хүн чортуп орук ара диңнеп чорааш келир ужурлуг черинге чедип келгеннер. Аът өртээр оъттуг аяңнарлыг ижер суглуг оттулар кургаг ыаштыг ана сагыш ышкаш оран. Артында чунар-бажың база тудуп каан.

Шожукпай биле Седипей Акал Эникпен деп аттарлыг диң эдерер ыттарлыг. Акалы ол күзүн чеди харлап чүгүрүк ыттың тулган маңгыр үезинде турган. (*Эдуард Донгак.*)

АДАЛГАЛАРЛЫГ, КИИРИЛДЕ СӨСТЕРЛИГ БОЛГАШ КИИРИЛДЕ ДОМАКТАРЛЫГ ДОМАКТАР.

Домакка чугула болгаш ийиги черге кежигүннеринден аңгыда, домак кежигүнү эвес, өске сөстөр-биле грамматика талазы-биле холбашпас (өске сөстөрниң айтырыын харыылап, оларга чагыртпас азы оларны чагырбас) сөстөр туруп болур. Ындыг сөстөргө адалгалар, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар хамааржыр. Олар чугаалап турар чүвеге өске кижиниң кичээнгейин угландыраары-биле азы чугаалап турар чүвеге хамаарылгазын илередип, үнелел бээри-биле хереглеттинер. Чижээ: *Бисти кончуг-ла коргуттуң, төлүм.* (*Мустай Карим.*) Мында *төлүм* деп адалга домак кежигүнү болбас.

34. Адалга.

201. Номчуңар. Карартыр парлаан адалгаларны үн-биле ылгавышаан, номчуңар. Адалгалар кандыг чугаа кезээниң кандыг хевири-биле илереттинген-дир? Оларны кандыг бижик демдээ-биле аңгылааныл? Адалгаларның кайда чаңгыс сөс-биле, кайда сөс каттыжышыкыны-биле илереттингенин айтыңар.

I.

— Эйт! **Авай**, көрем. Бо Мончукпайың ботинказын аштап бээр дээрге, анаа турбас менээкей-дир!..

— А-а халак! **Оля!** Ол ботинка эвес, дуюг-дур. Малгашка ажырбас чоор.

II.

— Бо Мончукпай хирлиг буттары-биле хевээр-дир.

— Ажырбас, уруум. Тенек кулугурларны чежезин аштаар. Ам саап үндүрүптеривиске, дораан-на суг сүзүп, арыг сигенге аштап алырлар. А кырган-ачаң ынчаш анайлар кажаазын кургады-эжип кааптар.

— Мен Өле-Мойнакты саар мен шиве, авай.

— Чаа, иелээ саар бис, малчын кызым.

— Мен колхозчу мен але, авай?

— Ийе-ийе. Мээң уруум колхозчу-даа, малчын-даа. (*Степан Сарыг-оол.*)

Чугааны дыңназын дээн кижини азы өске-даа чүвени адаар сөстү (азы сөс каттыжышышкынын) адалга дээр.

Адалга адаарының падежинде чүве ады-биле азы чүве ады уткалыг хереглеттинген өске чугаа кезээ-биле илереттинер болгаш тускай аян-биле чугаалаттынар. Чижээ: *Че, кандыг, кайы хире чурттап тур сен, Алёша?* (*Сергей Пюрбю.*)

Адалга делгереңгей эвес болгаш делгереңгей бооп болур. Чижээ: 1. *Онаалган күүседип алдың бе, эжим?* 2. *Эрес эрлер, Кара-Дагже эзертенгеш, айттаныңар!* (*Юрий Кюнзегеш.*) Баштайгы домакта *эжим* деп делгереңгей эвес, сөөлгү домакта *эрес эрлер* деп делгереңгей адалга кирген.

Адалганы домактың өске кежигүннеринден биче сек-биле аңгылаар.

1. Адалга домактың эгезинге чорда, ооң соонга биче сек салыр. Чижээ: *Таня, авамның ол чуу деп олулары ол?* (*Сергей Пюрбю.*)

2. Адалга домактың ортузунга чорда, ону ийи талазындан биче сек-биле аңгылаар. Чижээ: *Ырлаарыңның, Цэцэгсүрэн, ыяңгылыын, экизин аар!* (*Салим Сүрүң-оол.*)

3. Адалга домактың сөөлүнге чорда, ооң мурнунга биче сек салыр: Чижээ: *Хүлүмзүре, мээң кызым! Хүңнеш ужуп чеде бээр мен.* (*Юрий Кюнзегеш.*) Мында *мээң кызым* деп адалганың мурнунда биче сек салган.

Бир эвес домактың эгезинде турар адалга онза дыңзыг үн-биле адаттынар болза, ооң сөөлүнге кыйгырыг демдээ салгаш, домактың арткан кезээн улуг үжүк-биле эгелеп бижиир. Чижээ: *Школачы уруг-дарыг! Ырак-чоокче походтаңар! Төрел чоннун эрткен-барган төөгүзүн коптарыңар!* (*Сат Күстүгүр.*) Мында адалга — *школачы уруг-дарыг* деп сөс каттыжышышкыны.

202. Номчунар. Адалгаларны айтыңар. Оларны бижик демдектери-биле канчаар аңгылаанын тайылбырлаңар.

I.

Фирдоусиниң ак-көк чурту,
Чассыг чанныг орус оолду,
Сарыннаанзыг бөдүүн караан
Сагыжыңдан ыратпас сен,
Фирдоусиниң ак-көк чурту.

Магалыг сен, Персия, билир мен,
Айыраң чечек чула дег хып,
Алыс ырак чуртумну,
Арыг шалыңны сагындырды,
Магалыг сен, Персия, билир мен.

Сөөлгү катап бөгүн тынгаш,
Айдызынга эзиридим,
Арыг үнүң, эргим Шага,
Аар-берге чарлыр шакта
Сөөлгү катап дыңнап ор мен.

Сергей Есенин

II.

— Нодар, даң атты, оол! Чырый берди, Нодар! Дыңнадың бе, оол, долгандыр чырыын! Бажың, аяң, Супса, ыт, инек, думбу, бурган чуруу, мээң авам, ачам дээш шупту чүве бодунуң туружун ээлээн! — Ол соңгаже көргөн.— ... Бурган көстүп келди, Нодар! Сеңээ алдар болзун, бурган! Канчап бүгү чүвени чырыдып шыдаптың? Нодарга көстүп кел, дээди бурган! (*Нодар Думбадзе.*)

203. Адалгаларны биче сектер-биле азы кыйгырыг демдээ-биле аңгылавы-шаан, дүжүрүп бижинер. Чаңгыс аймак адалгаларның аразынга биче сек салыр силер.

1.— Ой чонум ха-дуңмам авай-ачай Багым-даа кончуг... Дүрген бээр, дүрген бээр! Буян миннип келди... Кенээттерим Кара Ончат кайда бардыңар? Ой алдар Соскар Хойлаар! Авай ачай Багым-даа кончуг байым-даа кончуг. Күжүр кадайым Чымчак-Сарыг чуржуңну кээп көр! 2. Хөлзеве Буян. База катап эьдин изий бээр. Аарыг кижги хорадап болбас. 3.— Ма сайыттың

чорудупкан бөргү-дүр ийин оглум. 4.— Угундан улуг аалдың авазы Сержиң Достаковна силерге амыр-тайбың чуртталганы аас-кежикти агым сугну арыг агаарны ак-көк дээрни алдын хүннү күзедивис. (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

○ 204. Аянын номчунар. Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгаларны айтыңар.

ОРУК.

Талыгырже шөйлү берген орук-сыдым,
Кандыг аалга мени үдеп чедирер сен?
Катап база чалыы үем эргип келип,
Таныжым кыс хүлүмзүрүп уткуп аар бе?

Кударава, сеткил-хөңнүм, бүргевейн көр.
Хунук кижини ырак черге кайын чедер.
Аас-кежиин сүрүп аары белен деп бе?
Аъттыг, чадаг чеже арт, хем соомга калыр.

Николай Куулар

35. Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар.

205. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр чугаалап турар кижиниң домакта дыңнадып турар чүүлге кандыг хамаарылгазын илередип турарын тодарадырын оралдажыңар.

1. Аас-кежини бооп, харын-даа озалдаваан болдум. (*Биче-оол Ондар.*) 2. Биеэде, **ынчан сен бичин турган сен**, кожавыс аалга чыыш болган. (*Олег Саган-оол.*)

Домакта дыңнадып турар чүүлге чугаалап турар кижиниң хамаарылгазын илередип болгаш домак кежигүнү болбас сөстөрни кирилде сөстөр дээр. Чижээ: *Бичалза-даа «бадылапкаш» олуруптар белен хөлге бөгүн, хугбай чүве ийик, таварышпас болган.* (*Биче-оол Ондар.*) Мында *хугбай чүве ийик* деп кирилде сөстөр чугаалап турар кижиниң чугаада дыңнаткан чүүлге хараадаанын илередип турар.

Кирилде сөстөр ужур-утка талазы-биле янзы-бүрү бөлүктөргө хамааржып болур.

1. Кижиниң сагыш-сеткилиниң өөрүшкү, хараадал чергелиг илерээшкинин көргүзөр кирилде сөстөр (*аас-кежи бооп, экизи көргөн, харалаан, аанакайын, хайлыг чүве ийик, бак чаянныг дээш оон-даа өске*).

2. Бүзүрэнин, бүзүрөвээнин азы даап бодаанын илередир кирилде сөстөр (*шынап, шынап-ла, чугаажок, чайлаш чок, бодавыже, бодаарга, хирезин бодаарга, хирези, канчап билир, чүге-ле ийик дээш оон-даа өске*.)

3. Дыңнадыгның үнгөн дөзүн, ооң кымга хамааржырын айтыр кирилде сөстөр (*ооңуу-биле, силерни-биле алырга, силерни-биле болза дээш оон-даа өске*).

4. Бодалдарның чурум-чыскаалын, оларның аразында холбаазын айтыр кирилде сөстөр (*бирээде, ийиде, үште, адак сөөлүндө, мынчап кээрге, мынчангаш, ындыг болганда, чижээ, чижээлээрге, тодаргайлаарга дээш оон-даа өске*).

Чугаалаан чүүлге чугаалап турар кижиниң хамаарылганын кирилде домактар дузазы-биле база дамчыдып болур. Чижээ: *Чүвениң шыны херек, бо черниң чурттакчыларының амыдырал-чуртталга байдалын мырыңай билбес мен. (Д. Сарыкай.)* Мында *чүвениң шыны херек* деп кирилде домак *шынап-ла* деп кирилде сөс-биле дөмей уткалыг.

Кирилде сөс-даа, кирилде домак-даа тайылбырлап чоруур домааның кандыг-бир кежигүнүнүң айтырынга харыылаvas, аңаа чагыртпас азы ону чагыртпас. Ынчангаш олар домак кежигүнү болбас.

Кирилде сөстөрни болгаш кирилде домактарны тускай интонация-биле чугаалаар болгаш бижикке домак кежигүннеринден биче сектер-биле аңгылаар. Чижээ: 1. *Харалаан, бирээзи ажыт кире берди. (Кызыл-Эник Кудажы.)* 2. *Ийиги удаазында Элик-биле ужуражырда, база-ла, аанакайын, хенертен кээп ужураштым. (Александр Темир.)*

206. Номчунар. Кирилде сөстөрни болгаш кирилде домактарны тывыңар, оларның кандыг уткалар илередип чоруурун тодарадыңар.

I.

- Ооң аттестады-дыр. Чүү-даа канчап күш четпес чүве-дир оң!
- Шынап бе? — деп, кырган-авам айтырган.
- Шын-шын! Бирээде, арыг майыкты ол тып ап шыдаvas, ийиде, таңма база ылаптыг-дыр, үште, аттестаттың өске тала-

зында шуптузун орустап бижээн-дир, а ону бистиң Заблωναвыстың чаңгыс-даа өөреникчизи ынчаар бижип шыдавас, а адак сөөлүндө, оода-ла чаңгыс борбак дөрт демдек азып келбээн — шупту куруг үштер-дир. (*Нодар Думбадзе.*)

II.

— Тожу, Тере-Хөлдүң херээжен чону аңнаар болгай. Силер база ок-боо билир-дир силер аа, угбам?

— Бичиивисте эжим уруг-биле хой кадарып чораш, даңгаар-ла уларлар, койгуннар боолаар улус бис. Ас, күзен база шапкалаар (какпалаар дээни ол). Таварга (тооргу) база дузактаар.

— Улуг аңнар боолап чораан силер бе?

— Диңнеп чораан-на мен. Өскелери эр улустуң херээ-ле ыйнаан. Ылаңгыя кызыл аң (элик-хүлбүс, сыын-мыйгак). (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

207. Кирилде сөстөрни биче сектер-биле аңгылавышаан, дүжүрүп бижиңер. Хөй сектер орнунга *n*-ни дакпырлап азы чааскаандырзын бижиңер.

1. Бис шынап-ла амырадывыс. 2. Өске пассажирлер ховуга болган ол үделге...и чугаа-даа чок көргөн болгаш кижги бүрүзү-ле Айлыңмааның хөрек-чүрөөн өттүр билип чораанзыг болган. 3. Ынчалзажок даңзанын уштуп эккээрге-ле бак чаянныг ында тыртым чедер таакпы чок боор мындыг болган. 4. Бая... ..ың ү...ү сактырга эгезинден дендеп, ана ыяңгыланып, ынды...алы берген ышкаш болган. 5. Шы...ы-биле чугаалаарга ындыг дораан чарлыр апарганынга хараадааш, чүү-даа дээр аайын тышпайн барган. 6. Дугаржап бичии чорткаш-ла, инектериниң кырынга келген. Чамдыктары демги дааштан дүвүрөөн-не боор оң тургулап келген. 7. А башкым Делгермаа Дембилдеевна ам бодап чоруурумга мээң арным чазыктырар дээр дыка-ла кызып чораан ийин. (*Биче-оол Ондар.*)

208. Кирилде сөстөрни немевишаан, шын интонация-биле номчуңар.

I. Бүзүрөөн бодалды илередиңер.

1. Хол бөмбүүнүң маргылдаазынга бистиң командавыс тиилөөн. 2. Часкы дыштанылга үезинде экскурсиялар организаастаар бис. 3. Бо номну чедиги классчыларда номчуваан кижги чок.

Кирип болур сөстөр: *бодавыже, чугаажок, шынап ла.*

II. Даап бодаан бодалды илередиңер.

1. Час чылыг болгаш чаъс чок болур хире. 2. Хем удавас бадар апарган. 3. Мурнуу чүкте ам чылыг апарган.

Ки ирип болур сөстөр: *бодаарымга, сактырга, хирезин көөрге.*

III. Өөрүшкүнү азы хараадалды илередиңер.

1. Машинаның чүзү үрелгени удаваанда билдине берген. 2. Чаашкын дүш соонда аязы берген. 3. Коңчуг солун номумну уттуп кааптып-тыр мен.

Ки ирип болур сөстөр: *аас кежи бооп, экизи көргөн, бак чаянныг.*

IV. Бодалдарның чурум-чыскаалын болгаш холбаазын илередиңер.

1. Спорт организмни дадыктырар, кижини тура-соруктуг кылдыр кижизидер, бергелерни ажып эртеринге өөредир. 2. Спортчу кижини эки өөренир, хөй-ниитиниң ажылынга идеп-кейлиг киржир, черле мурнакчыларның одуруунга чоруу ужурлуг.

Ки ирип болур сөстөр: *бирээде, ийиде, адак сөөлүндө, мынчангаш.*

○ 209. Кирилде домактарны чогуур бижик демдектери-биле аңгылавышаан, дүжүрүп бижиңер.

1. Бис бо материалды мен бодаарымга эки шиңгээдип алган бис. 2. Солуннарның бижип турары-биле алырга Сибирь тайгазында нефтиниң хөй курлавырлары тывылган. 3. Ажыл шагы ол бодаарга доосту берген ышкаш болган. 4. Бо чылын бис бодаарывыска час эрте дүжер.

210. Номчуңар. Адалганы айтыңар. Шүлүктүң көжүргөн уткалыг сөстөр хереглеттинген черлерин айтыңар.

КАДЫН.

Хаяа-биле ойнай аарак,
Кадын¹, шапкын саарлып ойна!
Чалгыың ышкаш ындыг арыг
Чалгыг черде кайда-даа чок!

¹ *Кадын* — Алтай чуртунда улуг хем ады.

Ак-көк чалгыың көрүнчүүнде
Чемирик ай арнын суйбап,
Шеверленип, хүлүмзүрүп,
Аныяксып көрнүп олур.

Алтай сынның шыпшыгындан
Аалдарже углай агып,
Аялгаңның арын сунуп,
Аян-чорууң эгелээн сен.

Шоор-ырың назыны чок,
Соксаш дивес мөңгө дириг.
Чалгыгларның өткүт ырын
Чалым-хая таалап дыңнаан.

Аржан Адаров

211. Номчуңар. Адалгаларны болгаш кирилде сөстөрү айтыңар. Дүжүрүп бижээш, оларны чогуур бижик демдектери-биле аңгылаңар.

А р ы я а. Ындыг харын. А шынап-ла сээң сагган сүдүң канчап эвээжей берген чүве боор эжим?

А д ы я а. Бодум аайын тыппас мен. Инектерим орта турбас, кыйбыңнаар, сүдү ара үстү-даа бээр. Анаа-ла шугулум хайныр кижидир мен. Хейде-ле шыжыгып чоруур апардым.

А р ы я а. Ынчаарга-ла билдингир-дир кыс. Инектериң кээргевес, оларга ынак эвес апарган-дыр сен. Ынчангаш олар сеңээ хөңнү чок, сүдүн бербестей бергени ол-дур. Ээ хай өске чүве чүлдү-чүрээң чая берген болду бе ам уруг? Че байырлыг!..

А д ы я а (*боданып тура.*) Шынап-ла канчап барган кижидир боор мен? Аайын тыппас мен... (*Сергей Пюрбю.*)

АЙТЫРЫГЛАР БОЛГАШ ОНААЛГАЛАР.

Адалгалар, кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарда кандыг ниити шынар барыл?

Адалга деп чүл? Адалганы бижик демдээ-биле канчаар аңгылаарыл?

Делгереңгей эвес болгаш делгереңгей адалгаларның чижектерин көргүзүңер.

Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарны домакка кандыг сорулга-биле хереглээрил? Кирилде сөстөр кандыг кол бөлүктөргө чарлырыл? Немелде тайылбыр бээр кирилде домактарга кандыг бижик демдектери хереглээрил?

**ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИН
КАТАПТААРЫ.**

212. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр каттыжышкыннарының чугула болгаш чагырткан сөстөрүн, оларның аразында холбаазының аргаларын айтыңар. Шүлүктө кандыг кол бодал илереттингенил?

Амыдырал

агып үнүп чыдар дөзү —

аржаан сугну

амдыгааштан **камнаар** херек.

Төнмес кылдыр ону бодап чоруур киж

төрө херээн

төдү билбес амытан-дыр.

Бо-ла чорааш,

бо-даа **дораан билир-дир бис,**

бойдузувус

боду-даа бол сөглөп туру:

чылдан чылче **суглар уну** кургап турар,

чылдагаанын оюп эртпес ужурлуг бис.

Кадыргылар,

кара шаар дег,

халчып турган

хамык суглар

кадып чыдар апарган-дыр.

Оон туржук **Улуг-Хемде септер** безин

озаң долган, кургай берген болгулаар-дыр.

Амдыгааштан

аржаан сугну **камнаваза,**

амыдырал алыс барып үстүп-даа боор.

Кызыл Эник Кудажы

213. Айтырыглар орнунга тааржыр сөстөрни кирибишаан, сөс каттыжышкыннарын делгередиң бижиңер.

Хана солунга (ч ү н ү?) бижиир, (к а н д ы г?) шүлүк доктаадып алыр, (к а ж а н?) ужуражыр, (ч ү н ү ñ?) суу сыыгаар, (ч ү г е?) эки белеткенир, (к ы м н ы ñ?) чоок өңнүү, бодалганы (к а н ч а а р?) бодаар, (ч ү д е н?) стол чазаар, (к а й ы н?), (к ы м н ы ñ - б и л е?) аңнаар, мээң (к а н д ы г?) хүлээлгем.

214. Аянның номчуңар. Чугааның сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлерин тодарадыңар. Алгы домактарын айтыңар.

— Мен куш үнүн өттүнүп шыдавас мен — деп, Тимошка дүндүйүп харыылады.

— Канчап че? Куш өттүнүп шыдавас сен бе?!

— Чок...

— Таанда, Тимофей! Ындыг боор деп бодаваан мен! Ынчаарга сени доп-дораан өөредип каар болган-дыр мен. Оон башка бүгү херекти буруудадып каар бис. Бээр дыңнам... Ам катаптап көрөм.

Ёзулуг матпадак ышкаш, аксым-биле сыгырып эгеледим, оон чайка ышкаш, дунуксумаар сырынналдыр алгырып, адак соонда, сайлык ышкаш, кургамзык чидиг кылдыр чукпургандаа мен... (*Анатолий Алексин.*)

215. Номчуңар. Домактарның кайылары ийи чугула кежигүннүг, кайылары чаңгыс чугула кежигүннүүн айтыңар.

Малчын кижиниң ажылы черле ындыг. Дүне-даа, хүндүс-даа чайжок. Ону караам-биле көрүп, быжыг тура-соруктуг-ла кижилер маңаа тааржыр-дыр дээрзин бодап турдум...

Кадарчы кижиниң ажылында эң-не берге чүүл — малдың чаш төлүн менди камгалап алыры. Удуур уйгуң, дыштаныр дыжың харамнанмайн, туда турушпас болзуңза, хоржок. Чаңгыс дүне безин он, чээрби хойнуң хураганын хүлээп алырын бодап көрүңер даан. Ооң кадында мурнунда төрүттүнгеннерин үргүлчү хайгаараар, шала кады кошкактарын эмискиктээр, оларга эмтаң ижиртир апаар. Бо бүгү ажылга кижичеттигип-ле турар чүве. Чаңгыс баш-даа хураган хоратпас дээш, чеже дүне карак шиммейн, олура хонмаан дээр...

Хой, хураган доруктуруп алыры дээрге-ле ол ажылды билириниң, мергежилиниң болгаш карак кызыл күш-ажылдың түңнели болур. (*Таан-оол Хертектии-биле.*)

216. Номчуңар. Домактарның чугула кежигүннерин болгаш оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин айтыңар. Бирги абзацтың бирги домаан болгаш сөөлгү абзацтың бирги домаан бижимели-биле сайгарыңар.

Адашкылар чоруптарынга белеткени бергеннер. Ай-оол аът мунар байтыгай, ооң чанынче чагдаарындан безин коргар болган. Чадаг кылаштаар кижичетти мен дээш, кижизи уун өскертпес

болган. Ам канчаар, назынының иштинде бир дугаар мал чанынга чагдап турар кижини албадаар эвес, ооң мунар ужурлуг аьдын Көвей-Аттыг чедип алган. Ай-оол Холураашка чедир маажым чорткан аьттыг улус соондан чыда калбайн кылаштап, өй-өйлөп-ле кинокамеразын тырыладыр базып каап чораан.

— Ача-ай! Тываны Сибирьниң Швейцариязы деп адааны шын-дыр. Бо шуралгакты бир дугаар көрүп тур мен — деп, Шаалааштың улуг хаядан шурап чыдар унунга келгеш, ол алгырган.

Ол черниң улузу бо шуралгакты Холурааш дээр. Шынында, үзүк-соксаал чок шаагайнып чыдар дааштыг шуралгактыг болурга, бо хемни Шаалааш деп адаан. Шуралгакты база даажының аайы-биле Холурааш дээн. (*Эдуард Донгак.*)

217. Совет Эвилелиниң Маадыры Михаил Бухтуевтин дугайында чугаадан үзүндүнү номчунар. Домактарның кол сөстөрүн болгаш сөглөкчилерин айтыңар. Кайы домактар составтыг сөглөкчилерлигил? Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны айтыңар. Оларның кайызында кандыг түңнөкчи сөс бар-дыр?

Михаил, тайга черге өскөн болгаш, бойдуска бичиизинден тура-ла ынак. Михаилдин өөредилгеге, эш-өөрү-биле найыралга төлөптиин кады өөренип турган клазының өөреникчилери бедии-биле үнөлөп, хүндүлээр турган. Ол хөй эш-өөрлүг чораан. Ооң эң чоок, аразындан суг акпас ынак чаңгыс классчызы болуп чораан бир кижини, амгы Кызыл хоорай чурттуг персоналдыг пенсионер Пётр Михайлович Самороков ол. Ол мынча деп сактып чугаалаар:

— Михаил онзагай солун бүдүштүг, эш-өөрүнге ээлдек-эвилең кижини чораан. Ол хөй-ниитичи, бот-идепкейжи турган. Ооң эң-не ынак чүүлдери: хол бөмбүү, чиик атлетика, походтаары, аьт мунары, чайын сиген белеткээри, балыктаары болуп чораан. (*Михаил Мендүмениш-биле.*)

218. Номчуңар. Ат сөстүг составтыг сөглөкчилик домактарны айтыңар. Ол сөглөкчилер кандыг үеде ажылаттыңан-дыр? Ол сөглөкчилерни эрткен үеде турар кылдыр өскертиңер.

КҮЗЕН.

Күзенниң мага-бодунуң узуну 40 сантиметр. Ол 900 граммдан 1 килограмм чедир деңзилиг. 2—6 чедир оолдарлыг болгулаар. Күзен дүн чоруктуг, дүне чөмнээр. Ол суг болгаш хову күскелерин тудуп чиир. Тулаа, шыктыг арга-арыгларга өзүп

көвүдээр аңчыгаш. Күзенниң кежи эң үнелиг. Хоюг кызыл те-
рең дүктерлиг. Ооң кудуруун бийир кылырынга база ажыглап
турар.

Кежи үнелиг бо аңчыгашты ССРЭ-ниң Кызыл дептеринде
киир бижээн. Бо аңчыгашты чүгле тускай чөпшээрел-биле
аңнаар. (*Найгын-оол Дамдын.*)

219. Номчуңар. Ийи чугула кежигүннүг домактарның сөглөкчилерин айты-
ңар. Дүжүрүп бижээш, чугула кежигүннерниң адаан доктааттыңан чурум езу-
гаар шыйыңар.

— О! Эр кижиниң бир кончуг эди турар. Аңчы кижиге болза
кончуг дээр боолуг болур. Мөге кижиге болза содак, шуудактыг
болур. Даараныр ие болза ине, чүсүктүг болур. Чылгычы кижиге
болза албан сыдымныг болур. Мээң бо сыдымым бе? Ада-ием
мени өглөп каан чылын холга туткан сыдымым чүве. Ачамның
берген үнелиг белээ-дир. Бо сыдымны буга мойнаан дилип тур-
гаш, эттеп кылган. (*Монгуш Кенин-Лопсан.*)

220. Кайызы-даа чүве ады-биле азы чүве ады уткалыг хереглеттинген өске
чугаа кезээ-биле илереттинген чугула кежигүннерниң аразынга тире демдектер-
ни, а чаңгыс аймак кежигүннерниң аразынга биче сектерни салбышаан, дүжү-
рүп бижиңер.

Чурукчунуң үлүү берге үлүг. Ол шаанда-ла ындыг турган
ам-даа ындыг. Коммунизм үезинде-даа ындыг боор деп бодаар
мен. Чүге дээрге чурукчу болуру үзүктөл чок ажылдаары. Ол
дээрге кылган чүүлүнге кезээде таарзынмазы бүгү күжүн эң-не
чугула чүүлдү көөр болгаш илередир чүткүлче мөөңнээри. Чу-
рукчу ыяап-ла чаныш-сыныш чок демиселчи могаг-шылаг чок
ажыл-ишчи. Амыдырал даштап каан селгүүстээшкин эвес. Амы-
дырал күш-ажыл-дыр. (ССРЭ-ниң улустуң чурукчусу *Сергей Ко-
нёнковтуң* чүүлүндөн.)

221. Номчуңар. Немелделерни, оларның кандыг падежтерде турарын ай-
тыңар.

Эриктен ырак эвесте дош чарыында бичии оол чолдак сыптыг
сыырткыыжын сугже суп, ону эптии сүргей эдип олур. Бодунуң
чолдаа дээрге хойдан шоолуг бедивес. Чанында кижиге-даа чок.
Үттеп алган үңгүрү база көзүлбес. Хөлдүң суу эрикче харыгып-
харыгып, оон дедир сыыган бады баарда, улуг тиглер артып

калыр. Соок ындыг кончуг эвес болгаш, ук тиглер база доңмас. Ам чаа таваржып келгеним бичии кайгалым дош үңгүүштээр херексел-даа тоовас, тигден балыктаар кижии бооп туру.

Оолдуң чанынга чоокшулап келдим. Ыт кежи хап идиниң хончузун дискек караа чедир тыртып алган. Хөвөңниг чүвүрлүг. Тонунуң моюндуруун бөргү көзүлбес кылдыр тыртып алган. Халбаңын бадырбаан, карартыр будаан хой кежи бөргүнүң алдындан кыскыл-сарыг дүктер бакылап келген. (*Эдуард Донгак.*)

222. Номчунар. Тодарадылгаларны айтыңар, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

УЛААТАЙ АРЖААНЫ.

Улаатай аржаанының чогуум эм шынарлыгын алдан чылдарның ортан үезинде-ле шинчилеп тодараткан. Оон бээр үр үе эрткен. Ам харын алды-даа, үстүү-даа аржааннарның суунуң шынарын, составын, чогуум кандыг аарыгларга тааржырын тодарадырын үе негеп келген.

Аржааннарның келир үеде перспективазы, шынап-ла, улуг. Мында бөгүн безин аржаанчыларга таарыштыр тудуп тургускан элээн каш өрээлчигештерлиг салон-бажыңчыгаштар бар. Чоокку үеде орун-дөжөк аймаан хөлезилээр пункт тургузарын районнуң удуртулгазы өөренип көрүп турар. А совхозтарның күсели-биле дыштанылга бажыңнарын тудары — хүннүң чугула айтырыгларының бирээзи.

Улаатайның бурунгу дагларында казымал байлак курлавырлары хөйү-биле тывылган. Ол харын өөрүнчүг, чоргааранчыг херек-тир. Ооң-биле кады дүвүрөнчиг болбастың аргазы база чок. Кандыг ийик бис, байлак-ла дээш чүгле алырын, ажыглаарын бодаар, а бойдуска дедир эгидерин, ону камнаар, хумагалаарын уттуп аар. (*Чүлдүм Чапты-биле.*)

223. Номчунар. Капсырылгаларны айтыңар.

1961 чылдың апрель 12-де Юрий Алексеевич Гагарин «Восток» деп космос корабли-биле космосче делегейде баштайгы ужудуушкунну кылган. «Мен хөлзеп турган болзумза-даа, ужудуушкуннуң чедимчелиг болурунга чигзинмээн мен. Ракетаның, ооң херекселдериниң, Чер-биле харылзааның идегелдинге бүзүрөп турган мен. Өске улустар база меңээ бүзүрөп турган боор» — деп, Гагарин сактып чугаалаан.

Төөгүдө кирген бо хүнден бээр элээн чылдар эрткен. Ол чылдарда өске космос корабльдериниң ужудуушкуннары кижилерни чаңгыс удаа эвес магадаткан, кайгамчык улуг масштабтыг экспедициялар чоруттунган. Ынчалза-даа баштайгы ужудуушкунче кичээнгей кошкаваан, ол чаа-чаа салгалдарның сонуургалын хайныктырып турар. Баштайгы космонавт миллион-миллион кижилерниң угаанында дириг хевээр арткан. Эртемнер академиязының флорунда «Юрий Гагарин» деп корабль бар. Айның картазындан «Гагарин» деп улуг кратерни көрүп болур силер. Гагарин деп хоорай бар. Москвада Гагарин шөлү, Калугада, Парижде болгаш Софияда ооң адын эдилээн кудумчулар бар... Ооң ады-биле бичии уруглары адап турар. (ССРЭ-ниң космонавтызы, Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры *Алексей Леоновтун* чүүлүндөн.)

224. Номчуңар. Байдалдарны, оларның кандыг бөлүктөргө хамааржырын, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

Дүүн кежээ суггур чаашкын эрткен. Ынчангаш сигенниг черге кылаштаарга, шуут-ла суг сүскен-биле дөмей. Ыяштарның бүрүлеринде болгаш өлең-сигенде дамды суглар мөндүе берген тургулаар. Оларның аарындан ыяштарның будуктары халайгылап келгилээн. Бичии сырын үнүп кээрге-ле, дамдыларның калбак бүрүлөргө дегген даажы догдурткайны бергилээр, харын чамдыкта эзим иштинде кодан чылгы-даа хоюп ыңай болган ышкыш кылдыр сагындырар.

Эзимниң үстү-биле одуртуп, оожум, ийи-чаңгыс базып каап, ол-бо хажаттарже карак албайн шыпыраңайнып көрүп, бичии-даа шылырт дээн дааш эрттирбези-биле кичээнгейлиг дыңнаалап, кедеп чоруп ор бис.

Мурнувуста ыйгылак чер. Ооң дал ортузунда аажок шыргай дөргүн дег шет. Олап аң кокпазы эрткен. Ол орук бисти бичии төгөрүк оймакка эккелди... Ыржымы хөлчөк. Чаңгыс дамдының бүрү кырынга кээп дүшкени безин тодаргай дыңналып турар.

Ынчаар-ла оожум, арга ишти-биле кедеп чорувуста, элээн үе эрте берген. (*Куулар Аракчааны-биле.*)

225. Номчуңар. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны, оларның кандыг бөлүктөргө хамааржырын айтыңар.

Чем хайнып турар аразында, өгнүң иштин дескиндир көре кааптым. Дөрде шургуулдалыг ийи аптара. Оларның бирээзиниң

кырында ийи чемодан каѳтташтыр салып каан, база бирээзиниң кырында хана бажы деңнештир номнар чыып үндүрүп каан. Ол-бо талада ийи демир-орун, аай чарыкта орун адаанда үлгүүр хевирлиг шкаф, дедир талада орун адаанда уулзалыг арынныг барбалар. Аптаралар биле оруннар аразында үзүкте идик-хеп аскызы. Ширтектер кончуг солун: төгерик уулзалар орнунга ак кидисте кара чүң-биле чечектер сырып каан. *(Сергей Пюрбю.)*

□ 226. Номчуңар. Ийи болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны айтыңар. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактардан тодаргай арынныг, тодаргай эвес арынныг болгаш арын чок домактарны аңгылап айтыңар.

КЭЭРГЕЛ ЧОГУВУСТУ

Долгандыр турар хүрээлелди, арга-арыывысты камгалаары — кижиги бүрүзүнүң хүлээлгези деп чүвени эки билир бис. Ынчалза-даа ону үрегдеп, төтчөгөп, кээргел чогувусту көргүзө бээри-висти солуннарга та чеже катап биживээн дээр. Чаа чыл келирге-ле, арга-арыг кирип, шиви кезер чаңчылывыс ам-даа хевээрдир. Өреге бүрүзү Чаа чыл уткуурда елка тургузар дээш, шиви кезерге, чылдың-на чечени чок кылып турарывысты санаары безин берге.

Келир үеде салгалывыска чүнү арттырып каар бис? Арга-арыывысты шаарартыр кезип кааптарывыска, бойдустуң боду бүткөн байлаандан чүү артарыл? Кылымал шивини хөйүнү бүдүрүп үндүргөш, ону магазиннерге садарын организаптап, чоннуң шивиге хереглелин ооң-биле чүге солуптар арга чогул? Садыг организациялары бо талазы-биле чоннуң чагыын өөренип, ол ёзугаар чагыгны кирип турза чүл?

Чаа чыл чоокшулап орда, арга-арыг ажилдакчыларының, ылаңгыя арга даамалдарының харыысалгазын бедидери чугула. Чамдык арга даамалдарының даандырган ажылынга ээ-харыысалга чогуу ажыглап, шивини кандыг-даа чөпшээрел чокка кезе бээр таварылгалар хөй. Чамдыкта оларның сураа безин дыңналбас боор-дур. Арга даамалынга ак сеткилдиг кижилерни шилип тыпкаш, ажилдадыры күзенчиг. *(Шойдар Дүвөндөй.)*

Мында көдүргөн айтырыгны чөп деп бодаар силер бе? Чүге?

227. Турза чогуу биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижирер. Ийи болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны айтыңар. Мында кирген чаңгыс чугула кежигүннүг домактар кандыг хевирге хамааржырын тайылбырлаңар.

Аныяк назын деп чүве кончуг оглум. Өске черге баргаш чурум үреп бак атка кирдиң. Чылбай сугга байлаңнар-даа турар чыылганнар аразынга кандыг-даа кижиге туруп болур. Сиилээш тенок оолдар өттүнме. Алыс чедип алыр дээн күзел-сорулган бода. Бергелерге таварышкаш ара доктаава. (*Хөвөңмей Ойдан-оол.*)

228. Номчуңар. Арын чок домактарны болгаш оларның чугула кежигүннерин айтыңар. Ийи чугула кежигүннүг домактарны сайгарыңар.

1. Ам орайтаан-дыр. Хараал көзүлбестеп келди. 2. Аңның кидин-не оъттаар үези бо. Шимчеп, шимээрге болбас. 3. Бүдүн ажыл хүнүнүң олчазы чаңгыс улуг тыныштан ийикпе хензиг шимчээшкинден төктүп болур. 4. Мен маңаа хап келийн. Ой, сээң быстанныг бооңну база каап болбас. 5. Имир дүшкүже, чоок-кавыны элээн аңнап болур-дур. 6. Элээн болганда, чоорту-ла чырып эгелээн... Улустуң өөрүүрү-даа кончуг. 7. Черле улуургавас — биче сеткилдиг болур дээш, алдыртан өрү чолукшуурун кижиге бүрү оралдажыр. Ол чолугарда, аргалыг болза, уштуктуг, чулдургууштуг болза чогуур. 8. — Ах, сени-даа! Уйгужу межергенни, кулугурну! (*Степан Сарыг-оол.*)

229. Биче сектерни салбышаан, дүжүрүп бижинер. Чаңгыс аймак кежигүннерни, оларның аразында холбаазының чүнүң-биле илереттингенин айтыңар.

Школага өөренирим арай хирелиг чораан. Чурук ыры күш-культура дээн ышкаш кичээлдерге ында-хаая дөрт бешти алгылаптар мен. А бо сан бойдус орус дыл дээн ышкаш кичээлдерге падым аргажок. Бир катап сан биле бойдус эртемнеринге ийилерни чаңгыс хүн улаштыр «ытпактап» алдым. Кичээл соонда чанар-даа хөңнүм чок. Соңга чанынга муңгаргай тур мен. Чанымга мээң эжим Экил-оол хөглүү кончуг маңнап келди.

— Сан биле бойдуска ийилер алдым. Авам ам база мени кончуур — деп, үнүм артында сирлеш кынды.

— Берге үеде кижиге эжинге дузалаар ужурлуг болгай. Бо удаада дузалап шыдавас-тыр мен — дидир.

— Тоолда үш чүүл эртемниг оол дег болган болзумза — дей кааптым.

— Хы, үш чүүл эртемниг оол...— деп, Экил-оол мээң хөрээмни өйүп турар кара муңгаралды эскербейн-дир.— А бис каш эртемнер өөренип турар бис? Сан төөгү бойдус чурулга тыва

дыл орус дыл... Хоо! Бис дээрге үш чүүл эртемниг эвес а хөй чүүл эртемниг оолдар-дыр бис!.. (Шаңгыр-оол Суваңны-биле.)

230. Чаңгыс аймак кезигүннерниң аразынга болгаш түңнекчи сөстөрниң мурнунга азы соонга чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижидер.

I.

Бүрүзү дазылы болгаш чечээ янзы-бүрү кайгамчык оът-сиген хек чажы валерьянка петров крест болгаш койгун капустазын Зинага көргүзөр дээш эккелген кижин мен. (Михаил Пришвин.)

II.

1. Ажылчын тараачын интеллигент кым-даа тайбың күзээр.
2. Бистиң улус заводтарда фабрикаларда совхозтарда колхозтарда албан черлеринде кайда-даа тайбың күш-ажылын кылып турар.
3. Бистиң чуртувуста янзы-бүрү соок чылыг өй-тап агаарлыг черлер бар.

231. Шаанда тыва улустуң мендилежирин көргүскен үзүндүнү номчуңар. Мендилежиң, амыр-менди айтырарда хереглеттинген чамдык айтырыг домактары анаа айтырыг домактарындан ылгалдыг (...Хай бактан өршээл ле? дээн ыш-каш) болурунче кичээнгеи салыңар.

Шаанда моол-даа, тыва-даа улустуң мендилежири безин ол дылдарны эки билирин негээр турган. Шагның дөрт эргилдезиниң, амыдырал-чуртталганың байдалдарын коптаржып айтырары-биле доостур. Долу эвес допчу чижек:

- Амыр-ла!
- Амаар! Силер амыргын-на саадап олур бе?
- Ханаа-думаа, хай-бактан өршээл-ле?
- Өршээл-дирий. Силерниң ынаар ханаа-думаа, хай-бак өршээл-ле?
- Ыт-куштан сол-менди?
- Сол-дуруй. Силерниң ынаар ыт-куштан сол-менди-ле?
- Хар-чам, чут-чураангайдан өң-хүр-дүр бе аңар?
- Өң-хүр болду. Силерниң өң-хүр-ле?
- Сүт-саан элбек?
- Элбек. Силерниң сүт-саан элбек?
- Албан оруу ак, элчи-калчыдан тайбың-на?
- Тайбың...

— Эът чиирден эзе-менди, оът чиирден онча-менди? — дээш-ле баар, хөй-хөөй.

Анаа хүннүң, даңның аргыжып турар ажылчы чон бөдүүн допчузу-биле:

— Сол хонду бе?

— Сол хонду. Сол хонду бе? — джип эрте бербейнен. (Степан Сарыг-оолдуу-биле.)

232. Номчуңар. Тодаргай эвес арынның домактарны айтыңар, оларның онза чүүлүн — чугула кижигүнүнүң канчаар илереттингенин тайылбырлаңар.

Кино көрүп олургаш, ыткыр чугаалажып болбас. Бир эвес кинону көргөн болзуңза, маадырларның салым-чолун, оон ыңай чүү болурун электен чугаалай бербе. Чүге дизе көрүп олурар өске улуска солун эвес апаар... Шупту чүве сеңээ билдингир, солун эвес болза, аяр үне берип болур сен...

Кино чаа тыптып турар шагда ооң үнү чок турган. Тывага баштай ону «дириг-чурук» деп адап турган болгай. А ам кино үезинде көрүкчүлөрниң үнү чок болур ужурлуг. Чүгле комедияларга хөлүн эрттир ыткыр эвес кылдыр каттырып болур силер.

Сеанс үстү бергенде, сыгырып, алгырып-кышкырышпаңар. Залга олура, тоорук казып, чемненип болбас. («Сы л ды с чы - г а ш» солундан.)

233. Номчуңар. Чаңгыс аймак кижигүннерлиг домактарны, оларда кандыг чаңгыс аймак кижигүннер барын, эвилелдер дузазы-биле азы эвилел чокка хол-башканын айтыңар.

Хамык чүвени чугаалаарга-ла белен болбайн. Шынында, мал бажын өстүрүп, ооң эъткир болгаш сүткүр чоруун көвүдөдип, быжыг чем-суурун болгаш материал-техниктиг баазазын тургузуп, тараа шөлдериниң культуразын бедидип, дүжүткүр чоруун чедип ап, бүгү агрохемчеглерни сагып деп чүве белен бе?..

— Чонга чылыг болгаш чырык, делгем болгаш улуг бажың бербейн, оларның материалдыг байдалын экижитпейн, бедик культурага чаңчыктырбайн, олар-биле политкижизидилгелиг болгаш культура-массалыг ажылдар чорутпайн, кандыг негелде кылыр боор, кандыг сагылга-чурумну чедип алыр боор! Барган-на черимге бүгү чүвени оон эгелээр кижжи мен. (Олег Сувакпит.)

234. Номчуңар. Адалгаларны тывыңар. Оларны бижик демдектери-биле канчаар аңгылаанын тайылбырлаңар.

— Ээй, Дүкеек, дуу инектерниң бажын дос! Хөөг-хөөг, хөөг-хөөг!

— Ха! Ха! Дүргедеп көрүңерем, инектер шаашкактаар дей бердилер. Ха!

— Долчан, кайда бардың? Четтигип тур сен бе?

— Мында мен, угбай. Ам чаңгызы артты. Хөөг-хөөг! Дагыр-Мыйыс, бээр кел че? (*Чооду Кара-Күске.*)

235. Кирилде сөстөрни чогуур бижик демдектери-биле аңгылавышаан, дүжүрүп бижиңер.

1. Аас-кежи бооп өдөктө тодуг инектерниң ышкыштаарындан, кегжениринден өскө, чүү-даа шимээн чок болган. 2. Сактырга тараалар суксуну хангаш, амыраанын илередип, чайганып тургулаан-даа ышкыш. 3. Ажыы-биле чугаалаарга чамдык көргүзүглер ооң сагыжынга кирбес, а дүрген чугаалар ындында ла кадыг кулакка орта дыңналбас, ынчангаш ужуру эки билдинмес болгулаан. 4. Үе-шаг эрткен тудум чүгө-ле чүвө ийик чагаалар чүглө чылдың ужу-бажында келзе келир апарган. 5. А артканары баштыңының үлегерин эдерипкени-ле ол боор оң баштарын чайгылап, хөөнүг-хөөн чок баскылап чоруй сөктүп кешкилепкенер. (*Биче-оол Ондар.*)

236. Номчуңар. Кирилде домактарны айтыңар, оларга бижик демдектерин хереглээнин тайылбырлаңар.

...Эш Нас-Сүрүң, сен база бичии шегле шүвө, аң-мең дугайында солун чугааң соонда, соонда болзун, бистер борта малмаган дугайында домак кылыр деп тур бис. (Хөрээн хозаткаш.) Ынчаарга болган болза, эштер, келзе чогуур кижилер шупту чыгып келген төлээде, Агылыг салбырының малчыннарының хуралының аксын ажыдар деп санал бар. (Чүүлдүгзүнгөн үннер, ында-мында ийи-чаңгыс адыш часкаашкыны дыңналгылаан.) ... Мен борта хурал даргалары соңгуп турган херээ чок деп бодайдыр мен, эштер. (Чанында эштеринче көргүлээн.) Бо-ла мындыг хевирлиг, бистерге дагзып кагазга ажырбас боор. (Чүүлдүгзүнгөн шимээн үнгөн. «Шын-дыр, даргалар көвүдээрге...» деп чугаа дыңналып бар чыткаш, чиде берген. Каткы дыңналган... Дарга ол кижини хөй улузундан караа-биле дилээш, тыпшайн барган.) Шимээн-шимээн, эштер. Чугаалажыр айтырыг болза чаңгыс чүүл (дарга оон ыңай чаңгыстап адаан)... (*Кызыл-Эник Кудажы.*)

1.— Аа, дарга, база дыка-ла чечен-дир аа?! — Чок, ол болза мээң сөзүм эвес, Пушкин ынча дээн. 2.— Ийе, харын ногааларны удавас олуртуп, тарып доозар бис... 3.— Па, бо бичежек, шончалай-даа ышкаш, ай-даа ышкаш чүү деп чүве боор? 4.— Охаай, солун-на чүве-дир... Редиска, редиска... Каям, меңээ база бирээден бижий каавыт. 5.— Ойт, ойт, чедишскинден бажың дескине бербезин халак. 6.— Чок, чок, даргалар, Валя угбайның чем кылыры онза, ону өскээр чорутпаңар. 7.— Ча, даргага балдың тутсувут, ыңдыг мөге кижича каш кагар-ла болгай ол! — Уваа, мынчаар кертирге кайын боор, чаңгыс черже кагар-ла болгай. 8.— Охаай, чоп кончуг солун чоор, чугаалап көрүңер харын, дарга... 9. Экии! Ча, кандыг ажылдап түр силер?.. 10.— Оо, кай дыңнавааның ол чоор бе, Хөөрээр?.. 11.— Каям, база бирээден кудуп бээйт... 12.— Чаа, оолдар, мындыг бир чүвени сүмележип алыр-дыр... (*Салчак Тока.*)

238. Шээжилеп алыңар.

ТӨРЭЭН ДЫЛЫМГА ЙӨРЭЭЛ.

Улуг-Хемниң агымы дег күштүг, ак-көк Тывавыстың дээри дег арыг, бора хектиң эдери дег өткүт, алдын-сарыг сыгырганың ырлаары дег элдептиг төрөөн дылым! Сенде хову-шөлдерниң делгемнери, тайга-таңдыларның бедиктери, кылаң хөлдөрниң оожум-топтуу, оран-делегейниң оът-сигениниң айдызы, аңмеңиниң алгы-кышкызы сиңген.

Чырык өртемчейге карак чивеш аразында чуртталгамда тыва дылдыг төрөөн чонум аразында чор мен. Өргүн-көвей улустарның дылдарының, аялгаларының аразыңга меңге шагда хомустуң үнү бооп чаңгыланып чор, өлчей-кежиктиг, хайыралыг төрөөн дылым! (*Шулуу Сам.*)

6 К Л А С С

1. Тыва дыл дугайында	3
---------------------------------	---

5 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары

2. Синтаксис болгаш пунктуация	6
3. Фонетика болгаш орфография	8
4. Лексика болгаш сөс чогаадылгазы	10
5. Морфология, сөс чогаадылгазы болгаш орфография	13

Лексика

6. Ниити ажыглалдың сөстери. Диалект сөстери	17
7. Профессионал сөстөр. Терминнер	20
8. Эргижирээн сөстөр. Чаа сөстөр	23
9. Үлегерлеп алган сөстөр	26
10. Табулар болгаш эвфемизмнер	30
11. Топонимнер, гидронимнер болгаш этнонимнер	33
12. Фразеологизмнер	36

Сөс чогаадылгазы болгаш орфография

13. Сөстөрнүң тыптыр аргалары	38
14. Тудуштур болгаш аңгылап бижиир нарын сөстөр	41
15. Дефистеп бижиир нарын сөстөр	42
16. Хурааңгай сөстөр	45

МОРФОЛОГИЯ БОЛГАШ ОРФОГРАФИЯ

Ат орну

17. Ат орнунуң утказы болгаш грамматиктиг демдектери. Ат орнунуң бөлүктери	48
18. Арынның ат оруннары	50
19. Айтылганың ат оруннары. Айтырыгның ат оруннары	53
20. Тодарадылганың ат оруннары. Тодаргай эвес ат оруннары	56

Кылыг сөзү

21. Кылыг сөзүнүң утказы болгаш грамматиктиг демдектери	59
---	----

22. Бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстери	62
23. Кылыг сөзүнүң залогтары	64
24. Кылыг сөзүнүң видтери	67
25. Причастиелер	70
26. Эрткен үениң причастиези	73
27. Келир үениң причастиези	75
28. Деепричастиелер	79
29. Каттышкак деепричастие	81
30. Кожаланчак деепричастие	83
31. Эрткен деепричастие	86
32. Болбас деепричастие	88
33. Кызыгаарлаар деепричастие	90
34. Үдекчи деепричастие	91
35. Кылыг сөзүнүң наклонениелери	94
36. Кылыг сөзүнүң болушкун наклонениези болгаш ооң үелери	96
37. Болушкун наклонениезиниң эрткен үези	97
38. Болушкун наклонениезиниң амгы үези	101
39. Болушкун наклонениезиниң келир үези	104
40. Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениези	107
41. Кылыг сөзүнүң даар наклонениези	110
42. Кылыг сөзүнүң чөпшээрел наклонениези	112
43. Кылыг сөзүнүң кызыгаарлаар наклонениези	114
44. Кылыг сөзүнүң дугайында өөрөнгенин катаптаары	117

Наречие

45. Наречиеңиз утказы болгаш грамматиктиг демдектери	120
46. Наречиелерниң бөлүктери	122
47. Наречиелерниң тургустунары	124
48. Наречиелерни шын бижири	126
К а т а п т а а ш к ы н	128

Эдеринчилер

49. Эдеринчилерниң утказы болгаш грамматиктиг демдээ. Дузалал аттар	129
50. Янзы-бүрү чугаа кезектерин эдеринчилер кылдыр хереглээри	132
К а т а п т а а ш к ы н	133

Эвилелдер

51. Эвилелдерниң утказы болгаш грамматиктиг демдээ	134
52. Эвилелдерни бөлүктээри	135
53. Эвилелдерлиг домактарга бижик демдектери	137
К а т а п т а а ш к ы н	138

Артынчылар

54. Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг демдээ	139
55. Артынчыларны бөлүктээри	141
56. Артынчыларны шын бижири	144
К а т а п т а а ш к ы н	146

Аян сөзү

57. Аян сөзүнүн утказы болгаш грамматиктиг демдээ	147
58. Аян сөстөрүн шын бижири	150
59. 6 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары	151

7 К Л А С С

1. Тыва дыл болгаш өске дылдар	158
--	-----

6 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары

2. Лексика, сөс чогаадылгасы болгаш орфография	161
3. Морфология болгаш орфография	165

СИНТАКСИС

Сөс каттыжышкыны

4. Сөс каттыжышкынының сөстен болгаш домактан ылгалы	170
5. Сөс каттыжышкыннарының тургузуу болгаш грамматиктиг уткалары	173
6. Сөс каттыжышкыннарында болгаш домакта сөстөрнүң холбаазы	176
К а т а п т а а ш к ы н	180

Домак

7. Домактың тургузуу болгаш грамматиктиг утказы	181
---	-----

Ийи чугула кежигүннүң домактар

8. Домактың чугула кежигүннери. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында тааржылга	184
9. Кол сөстүң илереттинери	186
10. Кол сөстүң көргүзүкчүлери	189
11. Сөглекчиниң илереттинери	191
12. Кылыг сөстүг бөдүүн болгаш составтыг сөглекчилер	193
13. Ат сөстүг составтыг сөглекчилер	196
14. Кол сөс биле сөглекчиниң аразында тире	198
15. Сөглекчиниң составында модальдыг сөстер	200
16. Домактың ийиги черге кежигүннери	203
17. Немелде	206
18. Тодарадылга	209
19. Капсырылга	211
20. Байдалдар	214
21. Деңнелгелиг бөлүглел болгаш аңаа биче сек салыры	217

Чаңгыс чугула кежигүннүң домактар

22. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар дугайында ниити билиг	221
23. Тодаргай арынның домак	222
24. Тодаргай эвес арынның домак	225
25. Арын чок домактар	228
26. Ат домактары	230

Долу болгаш долу эвес домактар

27. Долу болгаш долу эвес домактар дугайында билиг 233
28. Домак сөстөр 236

Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар

29. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар дугайында билиг 239
30. Каттыштырар аялга (интонация) дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак
кежигүннер 241
31. Эвилелдер дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер 245
32. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар 249
33. Чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстери 252

*Адалгаларлыг, кирилде сөстерлиг болгаш
кирилде домактарлыг домактар*

34. Адалга 256
35. Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар 259

- Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдерин катптаары 264*

Учебное издание

Монгуш Доруг-оол Алдын-оолович
Куулар Клара Бюрбюлдеевна

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

Учебник для 6—7 классов средней школы

Переработанное второе издание

Редактор О. М. Баир. Художественный редактор М. Ч. Чооду. Технический редактор А. А. Чернова. Корректоры Г. Н. Биче-оол, З. К. Монгуш.

ИБ № 1010.

ЛР № 040280 от 7 февраля 1992 г.

Сдано в набор 27.01.1995. Подписано в печать 22.09.1995. Формат 60 × 90¹/16. Бумага офс. ВХИ. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Физ. печ. л. 17,5. Усл. кр.-оттисков 17,75. Уч.-изд. л. 14,35. Тираж 18 000. ТП 1995. Заказ 216.

Тувинское книжное издательство, 667000, Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.

Подготовлено в печать издательством детской литературы «Сократ»,
620219, Екатеринбург, пл. Октябрьская, 3.

ИПП «Уральский рабочий»,
620219, Екатеринбург, ул. Тургенева, 13.

КЫЗЫЛ • 1995